

Fascism och ideologi

Specialnummer av *Häftet för Kritiska Studier* (nr 4 1990)

Innehåll

Nytt perspektiv på fascism och ideologi	1
Projekt Ideologie-Theorie (PIT).....	3
Wolfgang Fritz Haug: Fascismens förvandling av det ideologiska	5
Thomas Laugstien: Folkgemenskapens iscensättning i Riefenstahls regi	28
Manfred Behrens: 1 maj 1933: ideologisk presentation och reorganisering.....	46
Rolf Nemitz: Det fascistiska subjektets uppfostran	64
Wieland Elfferding: Winterhilfswerk: offerritual och folkgemenskap	82
Frigga Haug: Nazismens mödrar och den kvinnliga särarten	99
Recensioner	109
Litteratur.....	117

Nytt perspektiv på fascism och ideologi

— *Samma fascister här som där!* Denna paroll kunde ofta höras i antiimperialistiska demonstrationer på 60- och 70-talet. Redan då slogs svenska ordningspoliser både hellre och hårdare när de stämplades som fascister. I ett internationellt och historiskt perspektiv framstår det ändå som föga träffande — ett omdöme som gäller såväl batongerna som stämpeln.

De livliga debatter som fördes inom vänstern om fascismbegreppets principiella innebörd och aktuella räckvidd utgick främst från olika teorier om monopolkapitalism och den korporativa staten. Vissa grupper kom dock under Maos ledning fram till att även Sovjetunionen var kapitalistiskt (ibland med prefixet social-). Därefter dröjde det inte länge förrän sovjetstatens fascistiska karaktär också ansågs klarlagd.

Får en politisk-teoretisk kategori omfatta allt från Hitler till Stalin, från Gestapo till Säpo, ja då har dess ideologiska funktion rimligtvis raderat ut varje uns vetenskaplig innebörd och analytisk användbarhet. Knappast någon forskare har dock som praktisk slutsats velat överge fascismbegreppet; desto fler har försökt restaurera det på grundval av jämförande och historiska undersökningar. Men de flesta sådana studier lider naturligtvis av att de med det historiska materialet vill bevisa en eller annan tes med aktuell politisk relevans.

Detta präglar i hög grad den s k historikerstriden som på 80-talet utbröt i Västtyskland. På ett vetenskapligt plan handlar den bl a om den tyska nazismens unicitet och orsaker. Debatten är emellertid starkt överbestämd av den offensiva nykonservatismens önskemål på det politiska planet: det gäller nu för Tyskland och tyskarna att äntligen ”träda ut ur Hitlers skugga”.

Det handlar inte om att förneka men om att relativisera nazismens ondska och att omfördela skuldbördan. Måste inte Stalins kommunistiska hot österifrån tas med i beräkningen när skuldkontot görs upp? Var Berias terror, Stalins skräckvälde och lägren i Sibirien så mycket bättre än sina tyska motsvarigheter? Och är det inte dags att slutgiltigt göra upp med segrarmakternas tes om det tyska folkets kollektiva skuld?

Till dem som länge har arbetat med att bota den utbredda tyska minnesförlusten i fråga om nazitiden och förhindra att Auschwitz för gott stängs in på museum hör Wolfgang Fritz Haug. Tillsammans med Frigga Haug är han utgivare av *Das Argument*, en tidskrift som i decennier publicerat kvalificerade analyser av (bland mycket annat) den tyska fascismen och motståndet mot den.

Redan på 60-talet gjorde W F Haug kritiska analyser av föreläsningsserier som kring decenniets mitt hållits vid tyska universitet om vetenskap och nazism. Han samlade och gav ut sina studier under titeln *Der hilflose Antifaschismus*. I den boken, som kommit ut i flera upplagor, visar Haug att de tongivande akademikernas behandling av nazismen karakteriserades av politisk och kunskapsmässig ”hjälploshet”: föreläsarna utvecklar en rationalistisk retorik, som med hjälp av moraliserande dikotomier — ond/god, totalitär/liberal etc — demoniserar Hitler och gör betingelserna för nazismens maktövertagande fullständigt obegripliga.

Denna kunskapssyn, som gjorde ”Tusenårsriket” till en gåtfull parentes i tysk 1900-talshistoria, hade bara en steril upplysningspedagogik att erbjuda antifascismen. Något egentligt svar på frågan, hur det var möjligt att så många så grundligt låtit sig bedras av nazismens och den ”galne” Führerns onda och oförnuftiga budskap, hade rationalismen inte. Som alternativ sökte sig kretsen kring *Das Argument* tillbaka till den kritiska teorins tidiga fascismanalyser och man publicerade bl a glömda bidrag av Fromm, Adorno och Benjamin.

W F Haugs artikel i detta nummer inleds med ett (här utelämnat) delvis självkritiskt avsnitt om den kritiska teorin där Max Horkheimers betydelse för 60-talets fascismdiskussion särskilt framhävs. En mening ur Horkheimers artikel ”Die Juden und Europa” från 1939 blev något av

ett ledmotiv för *Argument*-gruppen:

Den som inte vill tala om kapitalismen bör tala också om fascismen.

Fascismen tolkades som ett resultat av monopolkapitalismen. När de utvecklades i sin egen forskning blev de varse den reduktionistiska tendensen i denna tes; den tycktes få som konsekvens 1. att det ideologiska inte förtjänar att bli föremål för speciell forskning; 2. att det ideologiska "system" eller "struktur" är särskilt ointressant; 3. att ideologerna, som medvetna manipulörer, själva står utanför det ideologiska kraftfältet.

Flera centrala teman för Haug-gruppens ideologiteoretiska forskning formuleras här indirekt i strävan att överskrida den kritiska teorins begränsningar: deras Projekt Ideologie-Theorie (PIT) har lärt av men sedan kritiskt vidareutvecklat Horkheimers insikt om kapitalismens grundläggande betydelse för fascismen; samtidigt har projektet även tagit intryck av Walter Benjamins idé om fascismen som en "estetisering av det politiska livet" — en tes som de också kritiskt kvalificerar.

Sina viktigaste forskningsresultat rörande fascism och ideologi har Haugs projekt redovisat i ett par volymer i serien *Argument Sonderband* (AS 60 och AS 62), varifrån de flesta artiklarna i detta nummer är hämtade. Här kan man utläsa ett substantiellt inflytande inte minst från Antonio Gramscis teori om de intellektuella och det civila samhället och Ernesto Laclaus teori om ideologins subjekteffekt. Men främst genomlysas framställningen av ett diskursanalytiskt perspektiv, som ger helt nya möjligheter att komma nazismens ideologiska transformationsarbete närmare in på livet.

I sin strävan att skapa en bild av fascismen som även innefattar oss själva har gruppen inspirerats av Peter Weiss motståndsetetik. Det gäller att försöka förstå hur nazismen blockerade motståndet inte bara genom terror, utan också genom att "vinna folkets hjärta". Den antifascism som inte kan eller vill förstå innebörden av påståendet "Men Hitler gjorde mycket som var bra också" dömer sig själv till kunskapsmässig och politisk hjälplöshet.

De artiklar vi nu presenterar utgör tillsammans ett starkt material vars innehåll knappast lämnar läsaren oberörd. Men det rör sig inte heller formellt om några lätta texter som man motståndslöst glider igenom: de präglas mycket konsekvent av PITs speciella terminologi (som man kan bekanta sig närmare med i Erik Furumarks introduktion här nedan eller utförligare i hans artikel i nr 4/89). Men det arbete som krävs av läsaren ger å andra sidan god utdelning. Möjligen kan man ge rådet att vänta med W F Haugs artikel, som står först därför att den i viss mån har karaktären av övergripande syntes. Den bygger på de följande bidragen, som mer konkret analyserar den tyska nazismens ideologiska praxis på fyra nyckelområden.

Frigga Haugs artikel, som bara har perifer anknytning till projektet, är kanske det bidrag som mest omedelbart berör en dagsaktuell fråga, nämligen den feministiska särartsideologins eventuella relation till den nazistiska familjepolitiken. Liksom de övriga författarna betonar Frigga Haug att det fascistiska ligger i en specifik kombination och sammansmältning av vissa element, inte i elementen vart för sig.

Det innebär att texterna Myrdals syn på befolkningsfrågan trots vissa eugenetiska idéer etc inte skulle kunna kallas nazistisk eller ens protonazistisk enligt detta synsätt. Inte heller behöver Sverigebevarande klotter, Sjöbosyndromets spridning eller våldsattentat mot kommunala flyktinförläggningar (i spåren på en plötsligt hårdnande invandrapolitik) nödvändigtvis vara tecken på fascistiska strömningar. Men naturligtvis påkallar allt detta behovet av en höjd vaksamhet höger ut.

Initiativet till publicering av materialet — som sammantaget snarare har bok- än tidskriftsformat — kom ursprungligen från Erik Furumark, som översatt fyra av de sex bidragen. Det slutliga urvalet har *Häftens* redaktion gjort i samråd med Wolfgang Fritz Haug; redaktionen ansvarar också för redigeringen av hela materialet, som ställts till förfogande av

Argument-Verlag i Berlin. Artiklarna i detta nummer har hämtats ur *Faschismus und Ideologi* 1-2 1980 samt *Das Argument* 6/88 (Frigga Haugs bidrag).

Av W F Haug har flera arbeten översatts till svenska. *Kritik av varuestetiken* kom ut 1975 och *Läs Kapitalet!* — introduktion till analysen av värdeformen 1979. Den teoretiska text, ”Utkast till en teori om det ideologiska”, som bildar bas för PIT, har tryckts i *Zenit* 4/88. Gruppen har tidigare belysts i *Häftet*, dels i en konferensrapport i nr 1/84, dels i Erik Furumarks artikel ”Det ideologiska” i 4/89. I *Socialistisk Debatt* 6/87 finns en analys, där 30-talets Tyskland får belysa 80-talets kroppsfixering: ”Kapitalismen, fascismen och människokroppen”. Två artiklar av Frigga Haug finns publicerade i *Kritisk Psykologi*: ”Minnesarbete — om en socialvetenskaplig metod i kvinnogrupper” (3/84) och ”En hemmafru som gör motstånd kan inte vara någon hemmafru — notis till kvinnornas kritiska psykologi” (2/88).

Redaktionen

Detta häfte anknyter till 2 viktiga arbeten på svenska: Karlsson/Ruth, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket*. LiberFörlag Sthlm 1984; Svensson/Östling (red), *Terror och förhoppningar. Vardag under nazismen och i dagens Västtyskland I o II*. Symposion Sthlm 1984.

Projekt Ideologie-Theorie (PIT)

Ideologi — få begrepp ter sig så på en gång undflyende och ofrånkomliga. Att röra vid det innebär — så snart man överskridit den primitiva ståndpunkten att ideologi som samhälleligt fenomen uttömts genom att jämföras med politisk åskådning — att aktualisera en hel samhällsbild. Inget lämnas oberört. Ty med ideologin hänger makten samman. Samtidigt går det att mot bakgrund av den insikten hävda: ideologi finns inte. Annat än som ett förhållande, en relation, en process. Dess närvaro manifesteras överallt och ingenstans.

Vad ska man då göra? Vinnlägga sig om skarpare filosofisk avgränsning, ladda om begreppet genom att byta teoretisk terräng eller skänka det ny referens inom ramen för det paradigm där man redan befinner sig? Ett sätt kan vara att ta steget från ideologi till ”det ideologiska”. Det gjorde, enkelt uttryckt, forskningsgruppen Projekt Ideologie-Theorie (*PIT*). Det är om den detta temanummer av *Häftet för Kritiska Studier* handlar.

Somliga minns den period då bestämda ideologier knöts till klasser och det fanns fasta innehållsliga element att kalla ideologiska. Andra erinrar sig den tid då ideologins fördunkling av motsättningar och intressen var något att hålla sig till eller då ideologi representerade en medvetandeform. Om än inte alla dessa bestämmningar tillhör det förflutna har de ändå hunnit bli lätt förlegade. De har alla haft det felet att de på grundval av filosofiskt-ontologisk nitiskhet a priori uttalat sig om verkligheten. Vad de medfört är antingen att klasssubjekten förbundits med givna ideologiska innehåll eller att ideologin knutits till ett centralt manipulativt subjekt eller att utsugningens osynlighet i löneformen gjorts till själva fokus. Dessa fångelsen har nu delvis sprängts. Till en del är det PITs förtjänst.

Med härledningskonst har under långliga tider det ideologiska fenomenet bestämts som en dimension av verkligheten, grundad på ”varans fetischkaraktär” eller som en samhällelig region vid namn ”överbyggnaden”. Var än ideologin haft sin rot eller sitt sociala fäste — ty med detta essentialistiska tänkande har den givits en källa eller förlagts till en plats — har den avgivit en förvrängande smitta eller åstadkommit en imaginär fördubbling av verkligheten. Och diskussionen har stundtals ställt frågan hur dessa egenskaper skiljer den från vetenskap och om de en gång i ett utopiskt tillstånd av ideologilös social genomskinlighet kan upphöra att existera.

Inget av dessa många inslag i den marxistiska diskussionen om ideologi har befunnit sig i brännpunkten för PIT. Huvudsaken har i stället varit: Hur ska det ideologiska göras empiriskt forskningsbart? Hur ska det bli vetenskapligt åtkomligt? Samtidigt med en förskjutning av den ideologiteoretiska problematiken, som inte är oberörd av vad som sker i spänningsfältet mellan modernt och post-modernt, har de frågorna både blivit allt mer påträngande och allt mer möjliga att besvara. I *Häftet* 4/89 har jag presenterat och analyserat den problematik som öppnas när de begränsningar jag antytt här överskrids och övergången görs från ideologi till ”det ideologiska”. Det som inträffar är, mycket kortfattat, att ideologi och ideologier placeras inom ramen för ”det ideologiska” och därmed blir till en kontinuerlig process som måste rekonstrueras med avseende på form och effekt. Genom att knyta det ideologiska till socialisation, eller ”ideellt församhälleligande från ovan”, som det heter i PITs begreppsvärld, skapas en grund för undersökningar av det ideologiska som ett yttre maktförhållande, en praxis organiserad ovanifrån med återverkan på samhällelig identitet och handlingsförmåga.

I det här numret av *Häftet* framgår, med den tyska fascismen som exempel, hur den teoretiska förlösningen omhändertas empiriskt av PIT. Begreppsutveckling och empirisk belysning växelverkar där.

Analysen av ”det ideologiska” under 30-talet bidrar säkert till förståelsen av motsvarande fenomen under 90-talet. PIT skänker, om bara den vetenskapliga fantasin kommer till användning, en mängd uppslag för studier av ”det ideologiskas” konkreta funktionssätt. Presentationen här av gruppens analyser vill ge en stöt i den riktningen.

Erik Furumark □

Wolfgang Fritz Haug: Fascismens förvandling av det ideologiska

Fascismens tro och den ideologiska praktikens primat

Hitler förefaller aldrig ha läst Rosenbergs *Mythos des 20. Jahrhunderts*. Han hånade de motståndare som läste och citerade boken, därför att den avledde och oskadliggjorde dem.¹ Även Mussolini underströk att det inte behövdes någon skriftligt nedtecknad ideologi för Italiens fascistisering; i en tillbakablick skriver han:

En noggrant utarbetad färdig doktrin, indelad i kapitel och paragrafer, kunde man tryggt avvara.²

Man kan rada upp åtskilliga sådana yttranden och många som kritiserat eller studerat fascismen har låtit sig nöja med dessa besked. Det ideologiska framstår då som långsökt, som en

att noga undersöka vad fascisterna verkligen gör; liksom vad de säger — att tala är också en form av handlande. Vi kommer här att utgå från en funktionshistorisk bestämning av det ideologiska, inte primärt söka efter tankebyggnader, klassmedvetande eller andra ”värdepräglade” eller ”handlingsorienterade” ”medvetandeformer”. Vi söker de former i vilka den makt reproduceras som är riktad mot individernas inre självunderordning. Vi söker efter de ideologiska makternas verkningssätt, det ideella församhälleligandet från ovan. Vi söker efter den ideologiska subjektionens/underkastelsens former och de ideologiska formerna för subjektets aktivitet.³ Framför allt söker vi det specifikt fascistiska i totaliteten av förövandning. Men vad man finner beror på var och vad man söker. Är man inriktad på att finna det väsentliga ”bakom” eller ”under” det som kommer till synes, finner man ingenting.

Ett gott råd är ideologiska makter, relationer, praktiker, etc. Vi söker alltså inte primärt efter en fascistisk ideologi, utan efter fascistiseringen av det ideologiska och fascisternas ideologiska transformationsarbete.

Alltför länge har vi nästan enbart talat om kapitalism då vi försökt begripa fascismen; nu ska vi ta igen gamla försummelser, komplettera och omorientera oss genom att ställa in siktet på det fascistiska sättet att organisera det ideologiska. Alltså: hur framträder det ideologiska i fascisternas handlingar? När vi ovan lät Mussolini säga att det vid Italiens fascistisering inte hade behövts någon ”färdig doktrin”, avbröt vi citatet på ett ställe där han fortsatte:

För detta fanns det något som var mer avgörande, tron.

Mussolini anger i sammanhanget de praktiker genom vilka denna tro manifesterades och levdes.

Man /.../ kämpade. Man diskuterade och vad som är heligare och viktigare — man gick i döden för den!⁴

Ofta har det hänvisats till tomheten i fascisternas ”dådkraft” och ”tro”. Deras praktik har karakteriserats som ”blind aktivism” och deras medvetenhet som ”hänförd cynism”.⁵ Därifrån har man felaktigt slutit sig till att det ideologiska var irrelevant för dem. Låt oss ta Mussolinis uttalande närmast ordagrant! Den avgörande fixeringen vid ideologisk subjektion/underkastelse som sådan finner vi i artikuleringen av traden kamp riskerande av livet — tro. Den allmänna subjekteffekten bär här ”krigsupplevelsens” speciella prägel, den militäriska

¹ Jfr Holborn s 17 och Heer s 406.

² Mussolini 1967 s 211.

³ Jfr här *PIT* 1979.

⁴ Mussolini *ibid*.

⁵ Horkheimer.

subjekteffekten: den subjektion/underkastelse som genom dödande och riskerande av livet bekräftar en överordnad makt. Döden är det som främst utmärker den militäriska underkastelsen. *Krig och tro* är därför ömsesidigt associerade i den fascistiska diskursen.

Endast kriget försätter alla mänskliga krafter i högsta anspänning /... Det ställer/ mannen, hänvisad till sig själv, /.../ inför alternativen liv eller död.⁶

Så länge den militära praktiken inte antar revolutionära drag implicerar den att det måste finnas något högre, på det att offret inte må vara förgäves.

Den tro, som kunde rättfärdiga offret som ägt rum på slagfälten, var just den tro, som vuxit sig stark /.../ under den intensiva tanken på detta offer, som hade tron som sin enda bevekelsegrund /.../⁷

*Självunderkastelse*⁸ är också en omedelbar form för ideologisk överhöghet. Återigen formulerar fascisterna själva detta sammanhang. De försvarar och uppträder som förkämpar för det ideologiska som sådant. ”De fascistiska intellektuellas manifest” uttrycker rörelsens upprinnelse så här:

hemkomna 'från skyttegravarna' blev de upprörda över att efterkrigsregeringen 'lät det moraliska värdet gå till spillo'⁹

— det värde vars ideologiska praktik var kriget. Den härskande ideologin artikulerade sig nu som

privatmänniskornas motsatsställning gentemot staten /.../.¹⁰

Den var uttryck för en liberal reorganisering av styrkeförhållandena inom ideologin som totalitet; det handlade om

ringaktning av kungens och härens prestige, dessa symboler för nationen, vilka sträcker sig utöver individerna och enskilda medborgarkategorier /.../, /.../ politiska uttryck för andens fördärv, som inte vill acceptera någon högre norm för det mänskliga livet genom vilken den enskildes känslor och tankar reagerar med kraft och tyglas.¹¹

Här ser vi ännu inget särpräglad fascistiskt. De konservativa — politiker, lärare, präster, filosofer — har talat på liknande sätt i alla borgerliga tider.¹² Man kan bara konstatera att fascismen först och främst ockuperar hela det ideologiska som sådant genom att göra anspråk på att försvara det.

Därför är livet enligt fascistens uppfattning allvarligt, strängt, religiöst, ett liv som helt och fullt levs i en värld som bärs upp av andens moraliska och ansvarsfulla krafter. Fascisten föraktar det ”bekväma” livet.¹³

”Andens ansvarsfulla krafter” är ”ansvarsfulla” såtillvida att de på ett exemplariskt sätt svarar på den ideologiska appellen från ovan — genom att göra sig till maktreproduktionens subjekt. I den italienska fascismen blir detta egenartade förhållande till det ideologiska förfråmligandet särskilt eftertryckligt artikulerat med det religiösa:

⁶ Mussolini ibid s 212.

⁷ Gentile s 113.

⁸ Om vi i *Theorien über Ideologie* karakteriserar den ideologiska effekten hos individen som ”underkastelse i frivillighetens form” (*PIT* 1979 s 192) så tycks oss de konkreta formerna och innehållet i viss mån kunna preciseras bättre med begreppet underordna sig en ideologisk makt. Här använder vi det kortare uttrycket ideologisk underordning med denna innebörd. T ex underordnar sig Hitler i sitt stora tal på partidagen 1934 demonstrativt och förebildligt de ”högre makterna”, samtidigt som han till massorna riktar appellen att underordna sig honom. Se analysen av Riefenstahlfilmen *Viljans triumf* senare i detta häfte.

⁹ Gentile ibid s 112.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Jfr t ex kampanjen ”Mod att uppfostra”; se artikeln på s 74 i detta nummer: ”Uppfostran av ...”.

¹³ Mussolini ibid s 206.

Fascismen är en religiös uppfattning där människan ses i sin inre samhörighet med en högre lag /.../, /en uppfattning/ enligt vilken människan inte är människa om hon inte /.../ har del i den andliga process som hon befinner sig i: familjen, gemenskapen, nationen /.../.¹⁴

Människan definieras — som hade man gått i skola hos Althusser — rent av som det *ideologiska djuret*; det ideologiska kommer förstås, här liksom för det mesta, inte till uttryck som ”ideologi”. Det gör sig osynligt i det självklara.

I diametral motsats till Marx förklarar Mussolini att staten är ”individernas enda sanna verklighet”.¹⁵ Sammanhanget visar att det handlar om den ideologiska subjektionen i en vid bemärkelse:

Den fascistiska staten /.../ är kraft (forza), men andlig kraft. Som sådan omfattar den det moraliska och andliga livets alla former. Den kan därför inte bara begränsas till ordnings- och skyddsutgifter, så som liberalismen ville. /.../ Den är hela människans form, hennes inre norm och disciplin. Den genomsyrar viljan och förståndet. Dess princip /.../ tränger djupt in och tar plats i hjärtat /.../ som anima dell ' anima.¹⁶

”Anima dell'anima”, det som besjälar själen, individernas innersta, den form i vilken statens ideologiska makt ”tränger djupt in” och ”tar plats i hjärtat” — vad är det annat än en högtidlig omskrivning av den eftersträvade subjekteffekten? Inramade av mordisk terror ska uppfostran, massmedier och offentliga massritualer organisera denna effekt. Att det sägs ut att idéerna inte är det primära minskar dock *inte* slagkraften i ”dottrina del fascismo”. Nolte ser i det ovan citerade stycket endast ”förvisso vackra och uttrycksfulla ord”, som emellertid inte säger någonting

om den fascistiska statens specifika gestalt, dess förhållande till partiets egenartade realitet, den andliga människans konkreta situation i hennes egen verklighet /.../.¹⁷

Detta är givetvis riktigt, men förbiser det förhållande till det ideologiska som här formuleras. I en inlevelsefull framställning av Mussolinis utveckling från vänstersocialist till fascist visar Nolte hur den ideologiska förskjutningen förbådas i förhållandet till *tron*. Just det som gör Mussolini till vänsterman i det socialistiska partiet, avgränsningen mot reformismen, pekar redan i hans marxistiska fas på en kärnpunkt i högervändningen (i bemärkelsen en bidragande men långtifrån tillräcklig betingelse för den): betydelsen av det revolutionära målet i fjärran, ickeuppgåendet i samtiden, *idealet*.¹⁸

Skillnaden /.../ går inte att bortse från när han, med stöd av lebensfilosofins kategorier, förefaller att frigöra ”tron” från all verklighet, ja t o m att förklara den vara all verklighetsgrund.¹⁹

Nolte refererar till följande yttrande av Mussolini:

Går det kanske att reducera socialismen till ett teorem? Vi vill tro på den, vi måste tro på den, mänskligheten har behov av ett credo. Det är tron som försätter berg, eftersom den skapar illusionen att bergen flyttar sig. Illusionen är måhända livets enda realitet.²⁰

En dubbel revidering av marxismen framträder här. Å ena sidan försvinner den vetenskapliga egenarten, å den andra också det speciella perspektivet att subjektet genom medveten aktivitet omvandlar samhället. Marxismen uppfattas eftertryckligt som ideologi av Mussolini. Tron är den till det ideologiska förskjutna formen för organiserat församhälleligande. Illusionen som ”livets realitet” står för den ideologiska effekten att organisera en bestämd imaginär upplevelse av (och ett bestämt liv i) verkligheten.

¹⁴ Ibid s 206 f.

¹⁵ Ibid s 207.

¹⁶ Ibid s 209.

¹⁷ Nolte 1963 s 309.

¹⁸ Jfr Priester spec s 84 f.

¹⁹ Nolte ibid s 212.

²⁰ Mussolini O.O. IV s 174.

Uppvärderingen av den ideologiska, trosformen blev alltså brytningspunkten med marxismen på motsvarande sätt formulerade Mussolini senare antimarxismen i *Dottrina del Fascismo*:

Fascismen tror idag och alla dagar på det heliga och heroiska, dvs på mänskliga handlingar som inte är bestämda av ekonomiska bevekelsegrunder /.../.

För den materialistiska historieuppfattningen däremot är

människorna bara historiens statister som dyker upp och försvinner på ytan, medan de sant gestaltande krafterna härskar på djupet /.../.²¹

Här avses produktivkrafternas utveckling och generella ekonomiska lagars (deterministiskt uppfattade) verkan. Marxismens antiideologiska perspektiv legitimerar förföljelsen av den. Fascisterna artikulerar alltså ett extraordinärt förhållande till det ideologiska. I ”De fascistiska intellektuellas manifest” formulerar Gentile detta förhållande genom att höja *idén* som sådan till skyarna,

vilken som varje sann, dvs levande idé /.../ inte är skapad av människan, utan tvärtom skapar människan /.../.²²

”Manifestet” propagerar bland de intellektuella — som ju till stor del tillhör de ”ideologiska stånden”²³ — för ritualiserad upprepning av den ideologiska subjektionen. Fascismen skulle vara

ett religiöst allvar som inte målar upp storslagna ideal för att därefter placera dem utanför denna värld, där man under tiden lever vidare i elände /.../ den är den hårda ansträngningen att idealisera livet och uttrycka den egna övertygelsen om själva handlingen med ord som själva är handlingar och som förpliktar till det som de utsäger ./.../.²⁴

Därmed är det öppet utsagt att ideologiska praktiker och ritualer har företrädare framför idébyggnader. Många fascismteoretiker misstolkar detta som att fascisterna tar avstånd från det ideologiska. De ser därför inget annat än cynisk propaganda och annan maktteknik, vars verkan blir lika gåtfull som de ledande fascisternas motiv. Den sist citerade satsen ur ”manifestet” talar om det verkningssätt som ideologiska ritualer har: de skapar mening genom handlingar och förpliktelser genom talakter. Då vi i det följande undersöker historiskt material kommer vi att särskilt uppmärksamma *performativa handlingar* av detta slag.

”Manifestet” pekar på en vidare dimension i fascismens ideologiska verksamhet:

Som alla stora andliga rörelser får fascismen allt /.../ starkare attraktionskraft och absorberingsförmåga, blir allt mer verkningfull i väven av andlighet, intressen, institutioner — blir kort sagt bättre inordnad i det italienska folkets liv.²⁵

Den ”väv” eller ”struktur” som fascismen aktivt infogar sig i är totaliteten av ideologiska instanser. Formen för den effektiva själv-inordningen är den diskursiva ”attraktionens” form och ”absorbering” av verkande element, samt lösgörande av dessa element från motsatta diskurser och infogande av dem i den egna diskursen: desartikulering och reartikulering av *ideologem*. Därmed är en väsentlig strävan i den fascistiska verksamheten antydd och man förstår hur ”marschen mot Rom” kunde bilda ”mönster för en konservativ och oblodig revolution”.²⁶

Nästan överallt i Norditalien ockuperar fascisterna de offentliga byggnaderna och ibland kasernerna, knappast någonstans gör myndigheterna motstånd mot dem /.../ i Trieste satt de fascistiska ledarna och skälade med generalen och de högsta myndighetsrepresentanterna när nyheten om ”mobiliseringen” kom och man skämtade glatt om att man nu skulle bli tvungna att

²¹ Mussolini 1967 s 213.

²² Gentile ibid s 115 f.

²³ Marx i MEW 26.1 s 259.

²⁴ Gentile ibid s 115 f.

²⁵ Ibid.

²⁶ Nolte ibid s 274.

skjuta ihjäl varandra. Men varför skulle de göra det? De lokala manifesten avslutades i vändningar som de följande: ”Leve Italien! Leve Konungen! Leve krigsmakten!” eller: ”I Guds, det pånyttfödda fäderneslandets, kung Vittorios och alla deras namn som fallit för Italien”.²⁷

Och likadant när Mussolini blivit regeringschef:

Högtidligt bönföll den unge ministerpresidenten i sitt första riksdagstal om Guds hjälp för sitt stora verk och även vänsterns deputerade stämde in i ropet ”Viva l'Esercito!” (”Leve hären!”)²⁸

Denna ideologiska ”attraktion” och ”absorbering” blev å ena sidan möjlig genom en tekniskt planmässig och samtidigt bestialisk våldsutövning mot den politiska arbetarkulturens institutioner; men å andra sidan också genom den socialistiska politikens fundamentala misslyckande. ”Djupa känslor måste ha sårats, inte bara mäktiga intressen hotats”, fastslår Nolte.²⁹ Radikala i ord men med oklar handlingslinje hade socialisterna skrämt upp inte bara storkapital och storgodsägare utan också småborgare och kyrka.

Det värsta som kan hända i en sådan era hände de italienska socialisterna: de framstod som revolutionära utan att vara det.³⁰

På så sätt kunde antikommunismen eller antisocialismen bli kittet i en imponerande allians. Eftersom den verbalt radikala socialistiska diskursen hotade alla ideologiska makter, återfann dessa varandra på den fascistiska sidan. Den fascistiska diskursens åtagande att försvara det ideologiska som sådant förbereddes således genom socialistisk eller kommunistisk politik;³¹ till de ideologiska makternas ”attraktionskraft” och ”absorberingsförmåga” bidrog det faktum att de stöttes bort av den andra sidan.

Den ideologiska krisen

Samhällets komplexa ideologiska kris som blivit akut vid första världskrigets slut och som i växlande former beledsagade Weimar-republiken måste av de ideologiska subjekten ha upplevts som total förvirring, som en personlig kris. Ingenting var längre som det borde vara. De yttre och de inre instanserna överensstämde inte längre. De ekonomiska kriserna förstärkte antagligen den ideologiska förvirringen.

Psykoanalysen har lärt oss att ekonomiska motgångar i allmänhet aktualiserar skuld-känslor. Den gemensamma nämnaren för det borgerliga samhällets ideologiska effekter är ju det individuella ”ansvaret”, att individen förutsätts skapa sitt eget liv. Vad som utesluts av den borgerliga individens ideologiska formation är möjligheten till gemensam kontroll och förändring av de samhälleliga livsbetingelserna.

De ideologiska effekterna däremot rör det individuella livet under dessa betingelser. I ideologin föreställer sig individen som sitt eget livs subjekt. Underkastelsen under ett stort subjekt — Gud, kejsare eller Führer — garanterar denna föreställning.³² Ekonomiska motgångar, som inträffar samtidigt som styrkeförhållandena förskjuts till de personlighetsstrukturerande ideologiska makternas nackdel, leder till att individerna råkar i en komplex kris.

Krisen skapar en potential för aggression och brutalitet som får sitt organiserade uttryck i den fascistiska våg som i regionalt varierande former sköljer över Italien från 1921. Här utvecklar

²⁷ Ibid s 272.

²⁸ Ibid 275.

²⁹ Ibid s 322.

³⁰ Rosenberg 1967 s 102.

³¹ Bortstötningen av denna oerhörda ideologiska potential, följde inte bara av den ekonomiska klasskampsdiskursen. I Tyskland uppvisade t ex den agitation Wilhelm Reich några år senare utvecklade en antiideologisk verbalradikalism som verkade i samma riktning. ”Framgångsrika antifascistiska aktioner såg Reich således i den antireligiösa propagandan mot kyrkan, i bejakandet av kvinnan som 'sexualvarelse' och slutligen i förstörelsen av den borgerliga familjen som fascismens historiska groddcell.” (Wipperman s 57)

³² Jfr den ypperliga litterära framställningen av en sådan dominant-ideologisk personlighet av Ruth Rehmman.

”bättre folk”, de som anser sig ”förnäma”, en bestialisk terror som vi ständigt möter igen, från Chile till Bolivia — finansierad av industriidkarna, framdriven av storjordägarna, främjad av polisen och armén, välsedd av kyrkan.

Det är de kränkta och de hotade högre skiktens våldsamt — från småborgare till aristokrater — som här kommer i dagen: cynisk, systematisk, avskämd, utan något mänskligt förhållande till det egna folket.³³

Den dominant-ideologiska personlighetstypen kommer att försvara det ideologiska erövringar. Denna impuls fungerar relativt oavhängigt av ekonomisk-sociala intressen, även om den ständigt växelverkar med dem. Ideologisk subjektion kan förmå individer till avstående och offer, något som fascisterna ständigt hyllar. Att de särskilt hyllar denna effekt innebär dock inte att den skulle vara något specifikt fascistiskt. Många strider som artikulats i religiösa ideologier har långt före fascismen frambringat exempel på offerberedskap och dödsförakt. I dödsföraktet har individen kopplat bort sina omedelbara egoistiska materiella intressen. När Mussolini gentemot marxism och liberalism för nekar ekvationen lycka = materiellt välstånd, eftersom den ”förvandlar människan till djur”,³⁴ så ger han uttryck åt denna bortkoppling, och vi får absolut inte avfärda individens ideologiska strävan efter distansering från sina omedelbara materiella intressen som blott och bart en avledningsmanöver.

Vi kan nu preliminärt fastslå följande: efterkrigstidens ideologiska kriser, som kraftigt förstärktes av den ekonomiska krisens följder, utlöste mängder av individuella kriser hos dominant-ideologiska personligheter; här uppträder fascisterna som advokater för det ideologiska som sådant.³⁵ Detta sammanfaller med en utveckling³⁶ i vilken det representativa förhållandet mellan klasser och politiska partier försvagas samtidigt som de ideologiska representationsförhållandena förstärks. Ideologisk kris utesluter inte att det ideologiska får en mer central funktion.

Hitler reorganiserar reproduktionen av den rådande ordningen

Till skillnad från Mussolini ställer sig Hitler redan från första början entydigt uppgiften att vidmakthålla ett borgerligt herravälde. Eftersom ”borgerlig” har olika betydelse beroende på vilken nivå man avser — politik, bildning eller ekonomi — möjliggör Hitlers påståenden i *Mein Kampf* många intressanta gissningslekar. Schoenbaum har samlat de uttryck för ”hätskhet” som finns där och som riktar sig mot så gott som varje relevant klass, skikt eller grupp i samhället:

Allra värst åtgånget blir borgerskapet; Hitler karakteriserar det i ordalag som erinrar dels om Marx, dels om *Simplicissimus* före kriget. ”Nej, här bör vi inte hänge oss åt några falska förhoppningar: vårt nutida borgerskap har redan blivit oförmöget till varje högre uppgift för mänskligheten ...” (398), skrev han; de gör falska bedömningar, har svaga nerver och är korrupta. Borgerlig hållning betydde i Hitlers ögon nationalistiskt hyckleri, sålänge det fanns medborgare som levde i armod (39), det betydde utsugning av arbetskraften (46), ståndshögfärd (177), underminering av krigsansträngningarna 1919 genom understödet till demokratiska reformer (216), en osund respekt för akademiska betyg (222), en tendens att få syfilis, närmare beskriven som beredskap att gifta sig med döttrar till rika judar (245), feghet (327), ”likgiltighet gentemot rasförpliktelser” (382, 423), exklusivt sysslande med pengar och privata affärer (315) och slutligen en benägenhet att identifiera nationen med borgerskapets intressen (325). Detta var den värld som Hitler hade föresatt sig att

³³ Nolte *ibid* s 259.

³⁴ Mussolini 1967 s 214.

³⁵ Efter nederlaget vid Stalingrad förnyade nazisterna sin ideologiska formation. ”Europa” träder i förgrunden, efterkrigsformationen börjar avveckla sig. Med ”försvaret av Västerlandet” förnyas i detta sammanhang också försvaret av allt ideologiskt. Man inskräper att kommunismen representerar det antiideologiska. Om ”hammaren och skäran” i den sovjetiska fanan heter det t ex: ”Detta tecken på den röda duken innehåller ingenting evigt, ingenting metafysiskt, ingenting översinnligt längre, inget gudomligt och övermänskligt.” (Schwarz van Berk)

³⁶ Som Poulantzas visar; se *Faschismus und Ideologie* 1 kap 1.4.

slunga ur dess bana, en värld av dagligt geschäft och beräknande ekonomiska intressen, en värld av skrupler och akademisk rangordning, av monokler och bonjourer /.../.³⁷

Referenserna i denna katalog korsar varandra huller om buller. Ena gången är det borger-skapets politiska representation som avses, nästa dess politiska ointresse eller oförmåga att gemensamt inta en borgerlig klasståndpunkt, slutligen den borgerliga bildningens värld. Den rasistiska likgiltigheten kommer vi in på senare. Vilken fråga som strukturerar Hitlers uppräkn-ning framgår av hans uppgörelse med det parlamentariska systemet:

Ur en sådan andlig källa öser man i borgerliga skikt minsann inte styrka att utkämpa striden mot marxismens organiserade makt.³⁸

Han ställer sig på de borgerliga skiktens sida mot marxismen. Tar man hänsyn till det bleknar skenet av ”hätskhet” i Schoenbaums ”antiborgerliga” katalog.³⁹ Hitler syftar till en om-fattande politisk och ideologisk⁴⁰ reorganisering av de borgerliga skikten och från dessa skikts ståndpunkt — av totaliteten av ideologiska makter och styrkeförhållanden.

Men i en tid när den ena sidan, utrustad med en låt vara tusenfalt brottslig världsuppfattning alla vapen, går till storms mot en bestående ordning, kan den andra sidan aldrig göra motstånd om den inte klär sig i en ny, i vårt fall politisk tros former och byter ut det kraftlösa och fega försvarets paroller mot det modiga och brutala angreppets fältrop.⁴¹

Ekot från det italienska borgerskapets terrorbetonade fascistiseringsvåg 1921 får här en omisskännlig efterklang. Goebbels har intygat den italienska fascismens paradigmatiska betydelse för chanserna att lyckas med ett brutalt angreppskrig mot arbetarrörelsen.

Dess största historiska förtjänst är att den /.../ för första gången demonstrerar för världen en strävan att tvinga marxismen som sådan på knä. Det hade dittills aldrig försökts. Framför allt därför att man ansåg denna uppgift vara olöslig /.../.⁴²

(Vi kan tillfoga att det tyska borgerskapet i allians med den socialdemokratiskt regerade staten dittills främst hade utövat sin vita terror mot den kommunistiska delen av arbetarrörelsen.)

Vad vi här vill peka på är den strategiska blicken och klasståndpunkten. Hitlers huvudfråga är hur den bestående ordningen ska kunna säkras mot den socialistiska revolutionen för all framtid. Redan som författare till *Mein Kampf* är han kandidat till positionen som strateg för hela det borgerliga lägret. Han vill se till att klassdefensiven övergår till *offensiv*. Och han planerar ”att klä” reproduktionen av den rådande ordningen i en ny politisk tro. Men först måste en ”ny statssyn” formis.⁴³ Hitler arbetar med att utforma en ny politisk diskurs och han talar samtidigt om detta ideologiska arbete. Han undersöker det ”folkliga”, det ”nationellas” och även det ”religiösa” varianter i olika diskurser i syfte att omorganisera och inlemma dem i en enhetlig diskurs. Utan bearbetning kan han inte inlemma det ”folkliga”, eftersom det

begreppsmässigt framstår som alltför öppet för att gestalta en sluten kampgemenskap.⁴⁴

I sin förefintliga förbindelse är begreppet bara ett ”täckord”.⁴⁵ Samma sak gäller det ”religiösa”.⁴⁶

Beteckningen ”religiös” blir möjlig att föreställa sig först i det ögonblick då den förbinds med en

³⁷ Schoenbaum s 49 f. Sidhänvisningarna inom parentes avser Hitler 1939.

³⁸ Hitler 1939 s 412.

³⁹ Schoenbaum ibid.

⁴⁰ De Felice observerar att den italienska fascismen inte bekämpade de borgerliga värdeuppfattningarna och institutionerna. ”Den ville rena och använda sig av dem, men den ville inte undanröja dem.” (s 99)

⁴¹ Hitler 1939 s 414.

⁴² Goebbels s 314.

⁴³ Hitler 1939 s 415.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid s 416.

konturskarp form för dess verkan.⁴⁷

Det religiösa ”verkningsform” är *tron*. Nu framhävs — analogt med Mussolinis och Gentiles ungefär samtidigt artikulerade formation — den allmänideologiska effekten av ”tron”: den får som sådan en upphöjd position. Tron sägs bidra till ”att lyfta människorna över det djuriskt vegeterande livets nivå”.⁴⁸

Berövar man dagens mänsklighet dess av uppfostran stöttade religiös-trosmässiga men i sin praktiska betydelse sedlig-moraliska grundprinciper /.../, får man som resultat en svår omvälvning av grundvalarna för dess tillvaro.⁴⁹

Liksom hos Gentile beskrivs det ideologiska verknings-sammanhanget i det omvändas gestalt. Idén är inte människoverk, utan människan är idéns verk, heter det kongenialt i ”De fascistiska intellektuellas manifest”.⁵⁰ Hitler fastslår

att människan inte bara lever för att tjäna högre ideal, utan att dessa högre ideal omvänt också skapar förutsättningen för hennes tillvaro som människa. Så sluter sig cirkeln.⁵¹

Det ideologiska bär sina bärare — detta är den *ideologiska cirkeln*, som inte är något specifikt fascistiskt, men som fascisterna bekräftar specifikt som sådan. Varje brott i denna cirkel får som följd en ”svår omvälvning” i den ideologiskt dominerade personligheten. Det ideologiska församhälleligandets centrala instans är för Hitler staten. Men den är inget självändamål, utan ett medel ”för bildandet av en högre mänsklig kultur”.⁵² Senare (1942) kom Hitler att i tydligast tänkbara ordalag — inte avsedda för offentligheten — uttrycka statens ideologiska funktion för individernas församhälleligande från ovan (man måste då ha för ögonen det speciella värde som tillskrivs *folkgemenskapen* i den nazistiska offentligheten):

Åt det eviga pratet om gemenskap sade han sig bara kunna le, då de stora pratmakarna sade att man kunde prata ihop sig om gemenskap. /.../ Gemenskap kunde bara skapas och upprätthållas genom våld.⁵³

I sammanhanget framkastar Hitler en metod att ödelägga underkuvade slaviska folk:

/.../ i största möjliga utsträckning tillmötesgå önsknings om individuell frihet, undvika varje statlig organisation /.../.⁵⁴

Hitler yttrar sig t o m erkänsamt om den stalinska statsformen.⁵⁵ Att först staten gör människan till människa tycks alltså vara ett djupt känt axiom för honom.

Om man låter människorna få sin individuella frihet, så uppför de sig som apor.⁵⁶

Statens ideologiska makt, stödd på den statliga tvångsapparaten, förlänas alltså en grundläggande antropologisk status. På motsvarande sätt får därefter den skolmässiga fostran en

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid s 416 f.

⁵⁰ Gentile s 115.

⁵¹ Hitler 1939 s 417.

⁵² Ibid s 431.

⁵³ Picker s 71.

⁵⁴ Ibid s 71 f.

⁵⁵ I sammanhanget placerar han in Stalin i samma tradition som Karl den Store och sig själv (Picker s 71): ”Och även om Stalin under de gångna åren mot det ryska folket lär ha använt metoder som på sin tid Karl den Store använde mot det tyska folket, så får man med tanke på det kulturella tillstånd ryssarnas då befann sig i inte bryta staven över det. Även Stalin handlade med utgångspunkt från den kunskapen, att man måste hålla samman ryssarna i en stram statlig organisation /.../ För behärskan av de av honom (dvs av Hitler) underkuvade folken i rikets östra delar, måste därför den högsta principen vara (i motsats till Stalin) att motsvara önskan om individuell frihet /.../” (ibid). Detta bör fattas i betydelsen övergripande ideologisk ordning och undanhållande av politisk självständighet.

⁵⁶ Ibid.

starkare betoning, och som ”högsta skola för fosterländsk fostran”⁵⁷ tilldelas formeringen i statens militära repressionsorgan en dominerande ställning.

Vi ska här inte spekulera över hur spontan Hitlers rasism kan ha varit. I stället analyserar vi dess funktionalitet dels i transformationsarbetet med material från förefintliga politiska diskurser, dels i strävan att suga upp de olika verkande enheterna och inlemma dem i den ”nya politiska trons” enhetliga diskurs, som den bestående ordningens motstånd skulle ”kläs” i med syftet att föra den till offensiv mot den socialistiska utmaningen.

Det gällde att ”mot den desorganiserande marxismen”⁵⁸ utveckla en ”organisatoriskt” effektiv politisk trosformation åt det borgerliga lägret. Varför verkar marxismen desorganiserande på den rådande ordningen? Hitler uttrycker i förvriden form en aning om att marxismen är teorin för kapitalismens konfliktfyllda samhällssystem. Han framstår i sammanhanget som Anti-marx. Den ”håpnadsväckande politiska framgången för denna lära”,⁵⁹ nämligen marxismen, var ju bara möjlig för att den är ”den kortfattade andliga sammanfattningen av den idag allmänt gällande världsåskådningen”,⁶⁰ därför att den inte är något annat än ”den av /.../ Karl Marx företagna överföringen av en i realiteten sedan länge existerande /.../ uppfattning i en bestämd politisk trosbekännelses form”.⁶¹

Vi tillfogar som klartext det stycke Hitler förvanskat: att marxismen — främst *Das Kapital* — i realiteten är en komprimerad vetenskaplig framställning och samtidigt kritik av den förhärskande samhällsordningen, konvergerande med massornas medvetande om utsugning och kristendenser som går stick i stäv med idéerna om jämlikhet och förnuft. Såttillvida som den borgerliga världen håller fast vid idén om jämlikhet ser Hitler den som invecklad i en motsägelse och som genomsyrad av marxistiskt ferment. ”Den borgerliga världen är marxistisk” — nämligen i det avseendet att den håller fast vid ”jämlikheten” — ”men tror på möjligheten av bestämda grupper (borgerskapets) herravälde”.⁶² Mot detta uttrycker den marxistiska läran den borgerliga ordningens motsatser på grundval av jämlikhetsidén:

Redan av denna anledning är vår s k borgerliga världs kamp mot den /marxistiska läran/ omöjlig, ja skrattretande, då också denna borgerliga värld i det väsentliga /.../ hyllar en världsåskådning som i allmänhet bara till graden och ifråga om personer skiljer sig från den marxistiska.⁶³

I ett tal i Düsseldorfs industriklubb 27/1 1932 formulerar Hitler denna motsägelse ännu mer pregnant:

Det är en absurditet att ekonomiskt bygga livet på prestationsprincipen, på personlighetsvärdets ide och därmed praktiskt på personlighetens auktoritet, men politiskt förneka denna personlighetens auktoritet och sätta de stora talens lag, demokratin, i dess ställe. /.../ Jag kan dock inte anse /dessa/ två grundtankar vara fruktbara i det långa loppet för ett folks liv. /.../ På det ekonomiska fältet är emellertid den politiska demokratin analog med kommunism. Vi befinner oss idag i en period i vilken dessa båda grundprinciper kämpar tillsammans i alla gränsområden och t o m redan tränger in i ekonomin.

I fortsättningen av talet förknippar Hitler ekonomins organisationsform med den statliga tvångsapparaten, och artikulerar dem mot den politiska demokratin.

I staten finns emellertid en organisation — hären — som inte på något sätt överhuvudtaget kan demokratiseras utan att den ger upp sig själv. Redan detta att den inte är användbar på livets alla områden är ett svaghetsbevis hos en världsåskådning. /.../ Armén kan bara bestå under upprätt-

⁵⁷ Hitler 1939 s 459.

⁵⁸ Ibid s 421.

⁵⁹ Ibid s 420.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

hållandet av den absolut antidemokratiska grundsatsen om obetingad auktoritet nedåt och absolut ansvar uppåt, medan demokrati däremot i praktiken betyder fullständigt beroende nedåt och absolut auktoritet uppåt.⁶⁴

Liksom kommunismen är den allsidigt genomförda demokratin, så är fascismen det enhetliga genomförandet i hela samhället av de kapitalistiska företagens och arméns ledarprincip. Men om fascismen uttrycktes i denna avskalade form, som antidemokratiskt system av ”obetingad auktoritet nedåt och absolut ansvar uppåt”, så skulle utmaningen från den förnekade demokratin bli omöjlig att möta. Åter och åter skulle de underlydande försöka göra sin auktoritet gällande uppåt och hävda de överordnades faktiska beroende av de underlydande vilket följaktligen skulle verka desorganiserande på ledningssystemet. Det torra och på det väsentliga inriktade framställningssättet i det citerade talet återspeglar vilket synsätt Hitler räknade med hos de ekonomiskt mäktiga. Den strategiska ståndpunkten är emellertid entydigt densamma som i *Mein Kampf*.

Men hur skulle den ”hjälpavväckande politiska framgången” för marxismen kunna upprepas av en ny världsåskådning som utgår från den bestående ordningen? Hur hade nu de förbluffande framgångarna kommit till stånd? Marx hade fört samman de bland massorna ”sedan länge existerande världsåskådningsmässiga inställningarna och uppfattningarna i en bestämd politisk trosbekännelses form”.⁶⁵ Något motstycke till denna prestation fanns ännu inte i det borgerliga lägret.

Ur en här av flera miljoner människor, som i enskildheter mer eller mindre klart och bestämt anar och delvis kanske begriper dessa sanningar, måste här *en* träda fram för att med apodiktisk kraft ur de breda massornas vacklande föreställningsvärld forma grundsatser i granit och ta upp kampen för dessas generella riktighet, ända tills en orubblig klippa av enhetlig tros- och viljemässig samhörighet höjer sig ur en fri tankevärlds vågrörelser.⁶⁶

Hitler beskriver här mycket träffande vad vi kallar hans ideologiska arbete, hans transformationsarbete med de politiska diskursernas material. Målsättningen är bildandet av ett nytt maktblock, en ”orubblig klippa av enhetlig samhörighet”, som ska cementeras genom sammanlänkningen av verkande element, ”sanningar”. Efter ”kampen för dessas generella riktighet” — varmed vi bör förstå *propaganda* till skillnad från *ideologiskt transformationsarbete* — ska ”ur en fri tankevärlds vågrörelser”, alltså ur konkurrensen mellan det borgerliga lägrets ideologier, denna ”enhetliga samhörighet” uppkomma. Sfären av ideologisk konkurrens, den ”fria tankevärlden”, avskaffas i och med förenhetligandet. Den, som träder fram och ur den vacklande föreställningsvärlden ”med apodiktisk kraft” formulerar grundsatser av ”enhetlig samhörighet”, tillkämpar sig just därigenom den ledande positionen bland den bestående ordningens dittills konkurrerande krafter, blir dess hegemon. Närmast okallad arbetar han sig upp till denna ställning.

Den allmänna rätten till en sådan handling är grundad i dess nödvändighet, den personliga rätten i framgången.⁶⁷

⁶⁴ Domarus. Hitler bearbetar klasskamp och systemkonflikt ideologiskt också såtillvida som han överallt går tillbaka till ”grundtankar” eller ”grundprinciper”, för att ur dem härleda kommunismens, demokratin etc föregivna väsen. Det finns ingenstans någon demokrati som verkligen kan uppvisa ”fullt beroende nedåt och auktoritet uppåt”, inte heller kan socialismen avstå från prestation och ”personlighetsvärde”. Hitler deducerar dessa bilder ur de ifrågavarande ideologiska makternas högsta ideella abstraktioner. Han tänker sig detta påstått demokratiska ”fullt beroende nedåt och auktoritet uppåt” strukturellt uppifrån och ner. Det borde undersökas om han finner extra stöd för dessa ideologiska bilder av kommunism och demokrati i de samtida politiska diskursförhållandena, alltså om t ex den kommunistiska eller socialdemokratiska diskursen innefattar motsvarande föreställningar.

⁶⁵ Hitler 1939 s 420.

⁶⁶ Ibid s 419.

⁶⁷ Ibid.

Nationalsocialism som antibolsjevism

Strukturellt är detta ingenting annat än en upprepning av den ”häpnadsväckande framgången” för Marx sammanfattning, fast nu har den flyttats över till det borgerliga läger som marxismen attackerade. Liksom Hitler uppenbarligen intar positionen som Antimarx i *Mein Kampf*, blir hans politisk-ideologiska utformning av ”den bestående ordningens motstånd” antimarxism — eller närmare bestämt antibolsjevism. I *Mein Kampf* artikuleras fascismen som antibolsjevism i den dubbla meningen av ett mot, som samtidigt är ”motsvarighet”.⁶⁸ Likadant var det — *mutatis mutandis* — med den italienska förebilden. Togliatti kunde i sin Moskvaföreläsning säga:

Därför innehöll Mussolinis från Lenin övertagna påstående, att ha skapat ett parti av ny typ, en sanning.⁶⁹

Fascismen inte bara påtog sig uppgiften att skapa en stark och enad politisk organisation åt bourgeoisin, utan den lyckades också lösa denna uppgift. Fascismen har givit det italienska borgerskapet något som det alltid saknat, nämligen ett starkt, centraliserat och disciplinerat enhetsparti som förfogar över väpnade styrkor.⁷⁰

.../det är s a s ett borgerligt parti av ”ny typ” som motsvarar villkoren under såväl kapitalismens upplösningsperiod som den proletära revolutionens epok och som framför allt uppfyller förutsättningarna för en öppen borgerlig diktatur över proletariatet /.../.⁷¹

Hitler arbetade målmedvetet på att utveckla ”nationalsocialismen” till den på privategendom grundade bestående ordningens antibolsjevism.⁷² Ideligen konfronterar han ”borgaren” med fantasmagorier om den marxistiska arbetarrörelsens organisation och världsåskådning, kampformer, kampberedskap och målsättningar.

Det som gjorde den internationella världsuppfattningen framgångsrik var att den företräddes av ett stormtrupperliknande politiskt parti; den motsatta världsåskådningen kom till korta pga sin dittillsvarande brist på enhetligt utformad representation.⁷³

Den borgerliga sidan representeras här via ”den motsatta världsåskådningen” och artikuleras alltså bara indirekt, som sin motståndares motståndare. Detta är ett uttryck för Hitlers problem rörande den nya ”klädnad” som den rådande ordningens försvar ska ges. Samtidigt utnyttjar han den kvalitativa strukturskillnaden mellan överbyggnaden och basen, mellan de politiska och ideologiska representationerna och deras klassbas. Skillnaden mellan nivåerna utnyttjar han till att lösa sina kommunikationsproblem.

Hitler kandiderar till ställningen som högste organisatör av det kapitalistiska motståndet mot den socialistiska revolutionen. Och han koncipierar en ny politisk tro i vilken detta motstånd ska ”klä” på ett enhetligt sätt. För det kommer han att utnyttja alla lämpliga krafter på de politiska, ideologiska och kulturella nivåerna. Gentemot alla dessa element kommer han att uppträda på samma sätt som han ser marxismen uppträda gentemot kapitalismens politiska

⁶⁸ Thalheimer s 35. Detta motsvarighetsförhållande mellan fascism och bolsjevism har - på de mest skilda sätt - ständigt framhållits. Ett otillåtet bagatelliserande sätt att uttrycka det på är att använda sig av karikatyrbegreppet. Det heter då att NSDAP skulle ha ”varit en bedrövligt vanställd karikatyr av en proletär revolutionsrörelse, men den liknar ändå originalet på samma sätt som en dålig karikatyr alltid måste uppvisa vissa drag hos föremålet.” (A Rosenberg 1974 s 299)

⁶⁹ Togliatti s 49.

⁷⁰ Ibid s 126.

⁷¹ Ibid.

⁷² När P E Schramm for till USA på föredragsresa 1933 gav Freiburgprofessorn E Baumgarten honom en ledtråd för argumentationen, som skulle hjälpa Schramm att göra nazismen acceptabel för amerikanerna. Med hänvisning till indianutrotningen försökte han göra rasismen plausibel. Kärnsatsen lindrar oron angående den kapitalistiska privategendomen: ”Nationalsocialismen förespråkar gemenskap, men - i motsats till kommunismen - på egendomens grund /.../”(Baumgarten).

⁷³ Hitler 1939 s 423.

system: ”desorganiserande” och *reorganiserande* i en ”trosformation med fasta konturer”.⁷⁴ Han talar från den kapitalistiska ordningens ståndpunkt; redan när han *talat om denna ordning*, artikulerar han den — på överbyggnadens olika nivåer — med de relevanta ideologemen. Effekten blir en bestämd förskjutning.

Text artikuleras det, som bekämpas av socialismen, som ”den nationella andliga världen”.⁷⁵ Den står som representant för kapitalismen. Den socialistiska antikapitalismens anti uttrycks i sin tur som ”avsikt att utrota”. I sammanhanget handlar det om den för fascistiseringen centrala strävan att upplösa förbindelsen mellan ”demokrati” och ”borgerlig värld”.⁷⁶

Marxismen kommer att marschera med demokratin så länge den kan, /.../ ja, t o m att få stöd från den nationella andliga värld som den avser att utrota.⁷⁷

Stödet skulle komma från det demokratiska elementet i den nationella andliga världen. Det gällde därför att avlägsna detta element.

Skulle /marxismen/ emellertid idag bli övertygad om att det i vår parlamentariska demokratis häxkittel plötsligt blev möjligt att koka ihop en majoritet som /.../ allvarligt hotade marxismen, så vore det parlamentariska gyckelspelet strax till ända. Den röda internationalens banérförare skulle då, i stället för att rikta en vädjan till det demokratiska samvetet, utfärda ett brinnande upprop till de proletära massorna, och deras kamp skulle i ett slag sprida sig från den unkna luften i sessions-salarna i våra parlament till fabrikerna och gatorna. /.../ upphetsade proletärmassors bräckjärn och släggor skulle precis som hösten 1918 få blixtnabb framgång: med hugg och slag skulle de få den borgerliga världen att förstå hur förryckt det är att inbilla sig att man med den västliga demokratins medel kan motstå den /socialistiska revolutionen/.⁷⁸

Liksom Hitler ovan indirekt säger att det som hotades av marxismen var kapitalismen, vilken inte längre behöver nämnas särskilt, konstruerar han här indirekt den socialistiska revolutionen som en dubbel kontrarevolution, som en anteciperad kontrarevolutions anteciperande kontra. Han låter redan förstå att det handlar om arbetarrörelsens förintelse. Vidare låter han förstå att detta skulle kunna prövas med parlamentarisk-legala medel; han talar alltså redan om en borgerskapets offensiv och gör därvid en bedömning av den parlamentariska organisationsformens lämplighet. Därefter frammanar han ett illegalt angrepp från den kommunistiska delen av arbetarrörelsen med hänsyftning på detta hot; han mobiliserar minnet av 1918 års revolutionära offensiv, den med bräckjärn och släggor föreställda proletära massans ”blixtnabbt framgångsrika” anfallskrig.

Han vädjar alltså till den latent liggande tanken på en borgarnas offensiv mot arbetarrörelsen och aktualiserar genom uppfriskandet av minnena från 1918 det som håller denna tanke vid liv, nämligen rädslan för revolutionen. Den besynnerliga, orealistiska ordningsföljden i konstruktionen får skyllas på offensivtankens latensform. Det är det parlamentarisk-demokratiska systemet som måste falla, för att traumat från 1918, som skaffade detta system, ska kunna elimineras; alltså för att offensivtanken ska kunna träda ut ur latensen utan rädsla för de proletära massorna. Då har den ”borgerliga världen” lärt sig fascismen.

På detta ställe har vi dock förvanskad citatet. Där vi i dess avslutning satt in den ”socialistiska revolutionen” /inom snedstreck/ som benämning på faran, heter det hos Hitler under definitivt brott med den i kontexten definierade och i textprocessen sannolika övergången: *den judiska världserövringen*.⁷⁹

⁷⁴ Ibid s 421.

⁷⁵ Ibid s 413.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Att fascismen i en fruktansvärd dubbel bemärkelse är ”motbolsjevism på kapitalistisk grund” ger denna mening ur den redaktionella inledningen till ett av Arguments fascismhäften dess komplexa innebörd: ”Den som

Antisemitismens betydelse för den nazistiska diskursen om folket

Vi fann att kontexten entydigt bestämde ”judisk världserövring” som positionsmarkör för ”socialistisk revolution”. Detta var ingen substitution inom ramen för ett paradigm, utan ett språng. Vad är det som förklarar detta språng? Och vilket slags språng är det fråga om? Det är i varje fall inte det ”vertikala” språng som vi hittills iakttagit, som i spåren på representationsförhållandet leder från den ena systemnivån till den andra. Låt oss jämföra den nya sortens språng med det tidigare exempel, där ”kapital” substituerades med ”nationell andlighet”. Där kunde man i alla fall begripa att den ”nationella andligheten” på den ideologiska nivån representerade kapitalistklassen. Men någon sådan relation existerar inte i detta fall.

Vilken impuls förorsakar språnget från den Socialistiska till den ”judiska” faran? Frågan väger desto tyngre som man i det citerade stycket inte kan se att detta språng från socialistiskt till judiskt var nödvändigt, eftersom åtminstone de borgerliga adressaterna inte behövde övertygas om att det gällde att avvärja angreppet mot det privata ägandet av produktionsmedlen. Är detta språng ett uttryck för det demagogisk-manipulativa, den bedrägliga propagandan, som ville engagera de breda ickekapitalistiska folklagren i försvaret av den kapitalistiska ordningen? Det anser många marxister.

Vi säger inte att manipulationstesens skulle vara helt fel, men vi påstår att den missar det väsentliga i förloppet. Man behöver bara tänka på det transformationsproblem som Hitler måste lösa för att skapa en enhetlig borgerlig antibolsjevism. De diskursiva enheter han utgår ifrån ligger som ”täckord”⁸⁰ över de mest heterogena uppfattningar,

över allt möjligt som i allt väsentligt åsiktsmässigt går himmelsvitt isär /.../ ⁸¹

Problemet Hitler står inför känner vi som de ”organiska intellektuella”⁸² funktion i alla klasser: arbetet att åstadkomma en sammanhängande världsåskådning. Hitlers särskilda problem är att han måste framställa kontrarevolutionen som följdriktig samtidigt som han bygger upp ett ledarförhållande. Han koncipierar en ”interruptiv diskurs”,⁸³ ingriper i mångfalden av ”folkliga” diskurser för att skala fram en gemensam ”kongenial innersta kärna”,⁸⁴ som möjliggör den eftersträlvade omstruktureringen och tillåter att det ”folkliga” integreras i nazismens politiska ideologi.

Hitler ser ned på den folkliga ”röran av åsikter”⁸⁵ som ”'lever' i Gud vet hur många miljoners hjärta”⁸⁶ som om han kände tvetydigheten i dessa ideologens klassmässiga förankring; den rasistiska reartikuleringen av dem gör dem helt stumma i detta hänseende. Ty Hitler förbinder ”natur”, ”krafternas fria spel” och ”den högsta rasen som herrefolk” med *social ojämlikhet* inom en ”ras”.⁸⁷ Som framkom i talet inför industriidkarna menar han att kapitalistiskt klassherravälde kännetecknas av erkännande av ”personlighetsvärdet” som i sin tur förbinds med ”högre kultur”. Den nazistiska ideologin

hyllar /.../ den aristokratiska grundtanken om naturen /.../ Den ser inte bara rasernas olika värde, utan också de enskilda människornas olika värde.⁸⁸

En anhängare av ”rastanken” måste också erkänna den bättre rasen inom sin ras, nämligen den härskande klassens och maktelitens hierarki. Så utnyttjas den rasistiska kärnan till att spränga

inte vill angripa antikommunismen, har förlorat antifascismen.” (Haug 1974 s 542)

⁸⁰ Hitler 1939 s 415.

⁸¹ Ibid.

⁸² Jfr *PIT* 1979 s 68 f.

⁸³ Laclau 1980c.

⁸⁴ Hitler *ibid* s 419.

⁸⁵ *Ibid* s 422.

⁸⁶ *Ibid* s 423.

⁸⁷ *Ibid* s 422.

⁸⁸ *Ibid* s 421.

bort element som motsäger det storborgerliga klassherraväldet.

Sedan företar Hitler ett omfattande ingrepp för att reorganisera moralens ideologiska instans så att den blir förenlig med den nazistiska världsåskådningen. Först erkänner han i den nazistiska ideologins namn den ideologiska makt som moralen besitter:

Den /nazistiska ideologin/ tror på nödvändigheten av mänsklighetens idealisering, eftersom den blott i denna skådar förutsättningen för människosläktets existens.⁸⁹

Så långt den demonstrativa självunderordningen under moralens ideologiska makt. Nu kommer ingreppet i moralen, som görs med rasismen som stödjepunkt:

Endast den kan också neka en etisk i& existensrätten, om denna i& nämligen utgör en fara för det rasmässiga livet för dem som omfattar en högre etik /.../.⁹⁰

Den ideologiska cirkeln, enligt vilken ideologin bär sin bärare, blir här plötsligt genombruten; med rasen som fiktiv bas reduceras tillfälligt den moraliska överbyggnaden till status som blott överbyggd och buren, till föremål för en basanpassad återverkans krav.

Nu blir den — från ideologisk ståndpunkt strängt taget brottsliga — omstruktureringen av moralen religiöst artikulerad. ”Ariern” får helt enkelt ersätta människan och blir *helgad* som ”Guds avbild”:

Den som vågar bära hand på Herrens ädlaste avbild, förbryter sig mot den gode skaparen av detta under och bidrar till utdrivandet ur paradiset.⁹¹

På motsvarande sätt artikuleras den nazistiska statens rasistiska familjepolitik. Den innebär

att lyfta upp äktenskapet från den rådande rasskammens nivå, för att ge det helgelsen som tillkommer den institution som är kallad att frambringa Herrens avbilder och inte missfoster mellan människa och apa.⁹²

Vi frågade efter den impuls som framkallade språnget från det socialistiska till det ”judiska”. Vi ser nu att det är en strukturell impuls, en strukturfunktion, en förutsättning för att nazismens politisk-ideologiska diskurs skulle hänga ihop

med hänsyn till den praktiska verkligheten, tiden och det förhandenvarande människomaterialet inklusive dess svagheter /.../.⁹³

Att säga att rasismen — särskilt fientligheten mot det judiska — har en nödvändig strukturell funktion i den nazistiska diskursen (inte i varje fascistisk diskurs) betyder ingalunda att man tolkar Hitlers förhållande till den som blott och bart instrumentellt-manipulativt. Men redan under första världskriget och ännu hellre under efterkrigstiden kunde en agitator upptäcka att antisemitismen fungerade ”som ett lätthanterligt manipulationsinstrument”.⁹⁴ Redan hovpredikanten Stoecker — i egenskap av Christlich-Soziale Arbeiterparteis grundare en föregångare till Hitler⁹⁵ — hade på 1880-talet gjort denna erfarenhet.⁹⁶ Av polisdokumenterna

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid s 421.

⁹² Ibid s 445.

⁹³ Ibid s 421.

⁹⁴ Kocka.

⁹⁵ Jfr Frank.

⁹⁶ Från en ståndpunkt präglad av det offensiva försvaret för den ”bestående ordningen” polemiserar Hitler mot den bestående ordningens företrädare för att de är oförmögna att försvara den; hans motiv för denna polemik - som missförstått som antiborgerlig affekt - återfinns redan hos Stoecker: ”Därvid plågar man sig till att rycka upp ett mammonslappt samhälle till kamp mot omstörtning och otro, medan detta samhälle inte är att lita på. Lyx och överdåd för egen del, och girighet och snålhet mot de stora och allmängiltiga tingen kännetecknar de tyska miljonärerna; och deras ogudaktighet står ofta inte socialdemokraternas efter, bortsett från att de skulle vilja använda religionen som morfin mot folkuppror.” (Stoecker den 7/1 1896 till Wolzogen, cit i W Frank s 299)
Stoecker sammankopplar sin ideologiska syntax (se Hall) med framgången - dvs syntaxens sammanhangs-

framgår en tydlig korrelation mellan temat ”judefrågan” och åhörarantalet:⁹⁷

Datum	Tema	Åhörare
5/3-80	Kung Hiskia och framsteget	1 000
9/4-80	Judefrågan	2 000
30/4-80	Är Bibeln sanning?	500
24/9-80	Judefrågan	2 000
19/11-80	Guds existens	1 000
17/12-80	Gamla och Nya testamentet	700
21/1-81	Hantverket förr och nu	2 500
28/1-81	Den dåliga pressens synder	3 000
4/2-81	Judefrågan	3 000

Denna framgång formade Stoecker; men det får inte förstås som att hans förhållande till antisemitismen därför skulle vara yttre instrumentellt, dvs enbart opportunistiskt. Utformningen av en ny diskurs ger förstås en subjekteffekt också hos den skapande ideologen. Gentiles och Hitlers ideologiska omkastning, enligt vilken idé inte är ett verk av människan, utan människan ett verk av idén, träffar förvisso en aspekt av det ideologiska transformationsarbete som vi observerat hos Hitler. Stoecker sysslar inte bara ”med” antisemitism; detta ”med” medför att antisemitismen också skapar Stoecker på samma sätt som den kommer att skapa Hitler.

Vi får anta att det är sammanhangets inverkan som är grunden för den subjektiva intensiteten. I denna mening konstitueras den fascistiska diskursens subjekt själv diskursivt. Emellertid signalerar fascisternas formulering av denna *ideologiska cirkel* — denna bekräftelse av strukturen hos det ideologiska som sådant — att den stegrade intensiteten på ett bestämt sätt leder till det ideologiskas gräns. Detta förlopp har iakttagits av många tolkningsriktningar och beroende på position beskrivits antingen som manipulation eller som ”urholkning av det ideologiska”.

Det ideologiskas ökade intensitet är symptom på kraften i förändringen av styrkeförhållandet mellan de samhälleliga instanserna. Den som bedömer Hitler som ”vansinnig” uttrycker, utan att veta det, de instansers ståndpunkt, till vars nackdel styrkeförhållandet förskjutits. Det inser man när man förstår hur helheten av samhälleliga instanser förändrats, särskilt när man har samhällets ideologiska totaltillstånd klart för sig. Eftersom han försökte omforma denna struktur, framstår Hitler som cyniker från de tillbakaträngda ideologiska makternas ståndpunkt, medan han framstår som en fanatisk ideolog från de samhällsintressens ståndpunkt som eftersträvar starkare politisk *representation*. Detta förklarar i stor utsträckning de extremt olika bedömningarna av det ideologiska hos nazismen.

Så länge man utgår från att ideologem bara uttrycker klassintressen och så länge man i organisationen av dem i en diskursiv formation bara ser en ”blandning”⁹⁸ av element som den organiserande suveränen disponerar över som en marknadsföringsmix — förblir man okunnig om det ideologiskas specifika vikt och sammansättning. En diskursiv formation är någonting

skapande massverkan - på följande sätt: ”Förvisso tillhör kampen mot demokrati och judendom, mot kapitalismens förtryck och mot socialdemokratins gudlöshet inte kristendomens väsen. Men en kristendom som endast svävar i den rena religionens abstrakta sfärer /.../, är /.../ på sin höjd förmögen att vinna en liten krets.” (cit i W Frank s 124)

Nazisthistorikern och SS-mannen Frank värderar honom på följande sätt: ”Han har inte uppfunnit antisemitismen. Men först genom honom började den verka som politisk makt bland massorna.” I polisens redogörelser uppskattas dessa ”massors” klassammansättning på följande sätt: ”att /.../ åhörarna tillhör ’företrädesvis den lägre medelklassen’, även om ’flera människor som tillhörde den enkla arbetarklassen’ hade befunnit sig bland dem; vid ett annat tillfälle konstateras en publik vilken var att betrakta som ’till stor del /tillhörig/ de bättre bildade klasserna’, däribland ’flera aktiva officerare i civil klädsel’.” (Ibid s 77)

⁹⁷ Efter W Frank s 126.

⁹⁸ Som t ex i Kocka 1980.

som kvalitativt skiljer sig från en blandning, och subjektet är aldrig någonting som formationen själv skulle uppfatta som ytligt. Som helhet förmedlar den gruppsammanhang och individuell identitet och skapar på så sätt betingelser för individernas personlighetsstruktur; den organiserar komplexa betydelseskapande processer och meningseffekter och konstituerar objektsystem med likhets-, åtskillnads- och motsatsförhållanden. Det är elementens position och funktion i den ideologiska syntaxen, snarare än deras semantiska sammanhang, som bestämmer vad som subjektivt uppfattas som evident.

Rasismens diskursiva position och funktion är särdeles rika på bestämningar. Som vi sett har rasismen, hos nazismen framför allt i form av antisemitism, central betydelse när det gäller att skapa sammanhang i den ”folkliga röran” och göra det möjligt att inordna den i den auktoritära ledningsstrukturen. Avgörande är att det ”folkliga”, ”nationella” och ”fosterländska” avskiljs från varje demokratiskt sammanhang, dvs från all artikulering med *jämlikhet*. Därmed är denna överlappning med marxismen undanröjd, och i just det hänseendet har en uteslutande motsats skapats. Omvänt möjliggör antisemitismen ett ingripande från höger på den *sociala frågans* område. Framför allt avstyrs varje småborgerlig allians med proletariatet. De sociala motsättningarna *förvanskas* och *förskjuts* till rasplanet. Vi vet att detta inte haft så stor inverkan på arbetarna som på alla de skikt som om de allierat sig med dem skulle ha kunnat bidra till en politik med socialistisk inriktning.

Förskjutningen från klass- till rasfrågan gör det också möjligt att, så som sker i *Mein Kampf*, döpa om den borgerliga ordningen, vars antisocialistiska försvar ska ges en enhetlig reorganisering. Judarna upphetsar arbetarna till stöd för ett judiskt världsherravälde, och det som ska försvaras är ”det som är hotat av det judiska”. Om vi sa att fascismen är kapitalets antibolsjevism, så måste vi nu — pga den tyska särarten — tillfoga: nazismen är den antibolsjevism som artikulerar folkets motstånd mot hotet från det judiska folket. Rasismen artikulerar den nationella och den sociala frågan så att deras demokratiska innebörd desartikuleras. Därför har Kocka rätt när han bestrider att det finns något ”socialistiskt” i ”nationalsocialismen”. Han menar att det propagandistiska införlivandet av benämningen ”socialism”⁹⁹ hör till de ”populistiska” element vilka fungerar som ”betingelse för /nazismens/ massverkan”.

Dessa element låter sig självklart ej klassificeras som ”socialistiska”. De var nämligen alltför entydigt genomsyrade av folklig-rasistiska, antisemitiska komponenter och frikopplade från den frihetlig-demokratiska upplysningstraditionen /.../.¹⁰⁰

Blockeringen av populistiska element med rasistiska, som Kocka här formulerar deskriptivt (det ”populistiska” ”genomsyras” av det rasistiska), har Laclau försökt formulera teoretiskt. I ”den politiska diskursens dubbla artikulation” ser han en ”dubbelreferens” till folk och

⁹⁹ Den oavgjorda striden om användningen av begreppen fascism eller nationalsocialism är ett av symptomen på att politisk-historisk teori och politisk-ideologiska kontroverser griper in i varandra. Winkler anmärker: ”Mot användningen av nationalsocialistiska 'egennamn' (som t ex nationalsocialism) vänder sig explicit W F Haug, *Der hilflose Antifascismus*, 1967 s 24-32. Det finns faktiskt hållbara argument för att inte alls eller bara distansnerande använda många av nationalsocialisternas (!) egna begrepp. Men att också 'fascism' är ett (italienskt) 'egennamn' tycks ha undgått Haug.” (Winkler s 137)

Winkler missar här två avgörande omständigheter: 1) ”Fascismo” är visserligen ett ”egennamn”, men helt enkelt den term som betecknar systemet av ”fasci”, av kampgrupper - sådana som det efter 1918 också fanns i Tyskland. Till skillnad från ”nationalsocialismen”, som framställer sig som sammansmältningen av de båda huvudklassernas politiska ideologier (borgerlig nationalism och proletär socialism), så har namnet ”fascismo” inte bildats som ideologiskt hypersyntagma. 2) ”Fascism” är ett rikt och av en mångförgrenad diskussion och forskning fyllt begrepp, på intet sätt identiskt med ”fascismo”.

Vi håller med Kocka som trots alla skillnader mellan italiensk och tysk fascism anser detta samlingsbegrepp ”omöjligt att avstå ifrån”: ”För nazismens inordning i sitt samhällshistoriska sammanhang är nog ett sådant ingripande omöjligt att avstå ifrån /.../” (Kocka s 14 f). Kocka kommer fram till detta ställd inför det missbruk av de nazistiska beteckningarna som CSU gjorde sig skyldiga till när de i valkampen förde samman socialdemokraterna med nazisterna.

¹⁰⁰ Kocka ibid s 14.

klass.¹⁰¹ Det är inte den populistiska referensen, utan klassreferensen som är den dominerande ”indelningsprincipen”. De härskande och de behärskade klasserna kämpar i sina politisk-ideologiska diskurser om hur ”folket” konstitueras.

Klasskampen kan också föras som ideologisk kamp, eftersom ingen klassdiskurs helt kan absorbera folket och eftersom det alltid råder viss öppenhet på det ideologiska området, vars uppbyggnad ständigt pågår.¹⁰²

Från maktblockets ståndpunkt gäller det ytterst att förhindra ”att den folklig-demokratiska appellen bryter sig ur den härskande ideologiska diskursen”.¹⁰³

När det inte längre går att neutralisera motsatsen mellan ”folket” och maktblocket, producerar brytningen till slut *jakobinism* — ”folket” reser sig inte längre med isolerade krav eller som organiserat alternativ *inom systemet*, utan som politiskt alternativ till själva systemet.¹⁰⁴

Det avgörande är inskränkningen av det demokratisk-politiska, alltså blockeringen av denna motsättnings artikulering med klassmotsättningen; som Laclau observerat leder denna blockering till en långtgående autonomi för det politiska och till politikens primat. Denna självständighet är med nödvändighet instabil.

Autonomin är med säkerhet övergående och förr eller senare upplöser den sig genom att de folkliga appellerna åter absorberas av ideologiska klassdiskurser /.../.¹⁰⁵

Fascismen blir enligt denna uppfattning funktionell när det ligger i de härskande klassernas intresse att förändra maktblockets politiska totaltillstånd på ett sådant sätt att ”folket” behövs för mobiliseringen. Fascismen måste mobilisera ”folket” mot maktblocket utan att klassherraväldet äventyras. De av borgerliga iakttagare ständigt konstaterade jakobinska eller plebejiska dragen hos fascistiska rörelser låter sig förklara på detta sätt. Det centrala problemet för detta slags populistiska mobilisering, vars lösning samtidigt uttrycker fascistismens specifika karaktär, är neutraliseringen av de demokratiska och antikapitalistiska tendenser som denna mobilisering frigör.

Vi vet redan hur denna neutralisering uppnåddes i fascismens fall: folkliga appeller knöts till innehåll som rasism och korporatism; därigenom förhindrades att de radikaliserades i socialistisk riktning. Vi vet också att vidmakthållandet av denna begränsning fordrar ett stort mått av ideologisk homogenisering, som blev möjlig bara genom våld.¹⁰⁶

Den fascistiska folkgemenskapens performativa karaktär

Vi känner nu till rasismens ställning och funktion. Det är motsatsen till det *judiska* som konstituerar det *tyska folket*; den omvandlar klassmotsättningarna till att bli enbart skillnader. Ytterst utplånas även dessa skillnader, vilket kommer att visas mer konkret i följande artiklar. Partidagarna i Nürnberg ställer — liksom många andra av den fascistiska offentlighetens ritualer — den rituella upprepningen av detta förlopp i centrum. Riefenstahls film *Viljans triumf* ger det koncentrerat uttryck.

Hitler artikulerar *folkets* storhet via sig själv som dess ledare, och genom förhållandet till *folkfienden* (Gegen-Volk). I och med att ”småfolket” underordnar sig ledaren konstitueras det av denne till det stora *folket*. ”Judarna” är bara första positionsmarkör för *folkfienden*, men positionen är öppen: vem som än sätter sig upp mot nazisterna hamnar i denna position, dvs faller ytterst inom SS domäner. Ramarna har alltså bestämts med hämningslöst och rättsvidrigt våld. Men innanför dessa ramar organiserar nazisterna liksom de italienska fascisterna

¹⁰¹ Laclau 1980a s 35.

¹⁰² Ibid s 37.

¹⁰³ Laclau 1979 s 670.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Laclau 1980a s 38.

före dem (inspirerade av d'Annunzios folkappeller i Fiume)¹⁰⁷ — en mångfald av ideologiska praktiker, ritualer och arrangemang, varav några kommer att analyseras som exempel i de följande artiklarna.

Två aspekter är här centrala. För det första integreras element av alla slag, oavsett ursprung. För det andra ligger betoningen på betydelsebärande handlingar och på meningsskapandets ickeverbala processer och arrangemang — främst musik och arkitektur. *Folkgemenskapen* skapas företrädesvis genom betydelsefulla aktiviteter. Lydnad, ovetskap, negligering, osv gestaltas i komplexa och regelbundet upprepade performativa handlingar. ”Vi vill i framtiden icke ha några klasser” (Hitler) organiseras som performativ handling. Ickeviljandet måste förstås som löfteshandling och akt av ömsesidig förpliktelse.

Självpoffringen i *Winterhilfswerk* (Vinterhjälpen) frambringar folkgemenskapen på nytt hela tiden. Uniformeringen, uppställningen, lägergemenskapen, idrottslig tävlan och liknande ting organiserar ett klasslöst seende som hela tiden lever av att något outtalat, osett förnekas. Den fascistiska diskursen artikulerar sig väsentligen via praktiker; den organiserar tiggandet om klassförhållandena genom en följd av performativa handlingar. Den projicerar alltså inte huvudsakligen ett mål på framtiden, avger inte främst ett löfte som ska vägas mot sitt uppfyllande.

Den första och mest verksamma form som den ”uppfyller” löftet i är i stället själva den form vari löftet ges och regelbundet upprepas.

Vardagen genomsyras på djupet av den mångfald aktiviteter, som outtalat innebär att en fascistisk subjekteffekt bibringas och som främst hänger samman med uppfostran, ”emedan konsensus och deltagande i regimen enligt fascismens uppfattning borde vara aktivt, inte passivt”.¹⁰⁸ En italiensk iakttagare talar om ”’närvarons’ aktualitet”.¹⁰⁹ Utan att begripa vad han ser, tillfogar han att fascismen skulle ha ersatt *cogito, ergo sum* med *agitamus, ergo sumus*, alltså jag-tänkande med vi-handlande.¹¹⁰ Visserligen leder denna formulering av iakttagelsen fel, eftersom den innebär att den kollektiva handlingskompetensen överläts åt fascisterna medan bara enskilda individers tankekompetens blir kvar åt antifascisterna; men iakttagelsen rymmer icke desto mindre ett frö av sanning. Mycket högre än all fascistisk ortodoxi värderades ”ortopraxin” för att tala med Ellul.¹¹¹

Det ideologiska dispositivets omorganisering: autonomi-tesen i nytt ljus

Fascismen innebar alltså inte det ideologiskas revolution, men en revolution i det ideologiska; inte den samhälleliga grundvalens revolution, men en revolution i organisationen av sättet att uppleva och leva denna grundval; inte revolutionering av herraväldet, men av sättet att säkra herraväldet. Fascismen avskaffade den sfär där politiska konflikter avgörs, den skapade en rad nya instanser och statsapparater, däribland framför allt en våldsapparat som genomträngde hela överbyggnaden (med undantag för försvarsmakten åtminstone fram till 1944). Medelst denna våldsapparat och det utom- och över-normativa ”ledarvåldet” skapade fascismen fullständigt förändrade styrkeförhållanden, en djupgående nyordning i förhållandet mellan de olika samhällsinstanserna.

Kort sagt revolutionerade den vad man kan kalla samhällets ideologiska dispositiv, dvs det föreskrivande arrangemang i vilket före all ”ideologi” i bemärkelsen idébyggnader — produktionen av ideologiska diskurser bestäms. Det är i denna reorganisering som själva kärnan i det ideologiskas fascistiska form står att finna. Effekterna av detta outtalade

¹⁰⁷ Jfr här Nolte 1963 s 319 f.

¹⁰⁸ De Felice s 68.

¹⁰⁹ Silva s 149.

¹¹⁰ Ibid s 174.

¹¹¹ Ellul; jfr Ehrhardt s 56.

arrangemang är mycket viktigare för den vardagliga ideologiska subjektionen än rationaliserande och mytiserande konstruktioner à la Rosenberg.

Denna reorganisering förändrar inte heller den ”duala statens”¹¹² ställning eller handlingsförmåga visavi det ekonomiska systemet. Den sätter staten i stånd att anpassa samhället till produktionens krav, att genomföra omfattande förenhetligande, centralisering och rationalisering av allt slags utbildning. Det äger verkligen rum en genomgripande förändring i samhällsförhållandena som helhet. Just därför behöver det privata ägandet av produktionsmedlen inte angripas.

Vi har nu nått dithän att vi kan omtolka ”tesen om självständiggörandet”. Det vi betecknat så har redan förändrats. Hitler gjorde sig inte bara självständig gentemot dem som förde honom till makten och gentemot de massor han konstituerade till folk; samtidigt som ”hans” diskurs har skapats av honom själv så har den ändå inte det: i lika hög grad är det diskursen som gör honom till sin Hitler.

Vi har följt Hitlers ideologiska transformationsarbete ett stycke på väg och sett att han arbetar på en hög nivå och med en sällan skådad intensitet. Han var inte den första bästa ”vanliga träskalle” som, enligt Thalheimer,¹¹³ kunde inta den bonapartistiska diktatorns roll. Den roll Hitlers personlighet spelar är förvisso utomordentligt viktig för den nazistiska rörelsen och regimen. Ändå kunde han inte skapa den ”diskursiva materia” som han utgick från när han fullföljde sitt transformationsarbete. Den visade sin ”materialitet” i att den utvecklade sig, eller var möjlig att utveckla, enligt objektiva lagar.

Ytterst var det produktionsförhållandena som i växelverkan med ekonomiska, militära, politiska och ideologiska ”öden” bestämde utvecklingen på alla samhällsnivåer via klasskampens förmedlande instans. Förindustriella klasser som bönder och hantverkare eller klasser och skikt som var anhängare av en absolutistisk statsmakt fick — liksom dessa klassers ideologier och organisationer — sin konkreta betydelse via klasstriderna, genom behärskande av vissa instanser och genom rådande styrkeförhållanden. De var alltså lika litet som den hitlerska diskursen något i sig väsenbestämt, primärt.

Att det politiska ytterst sett är osjälvständigt visar sig med andra ord just i det korrekt uppfattade ”självständiggörandet”. Det har sin grund i aktiviteter som också är avhängiga av bestämda personer, med alla dit hörande biografiska ”tillfälligheter”, och det är samtidigt en systemeffekt som kommer sig av samspelet inom totaliteten av samhälleliga instanser. Bara ett kapitalistiskt samhälle kunde frambringa det fascistiska totaltillståndet, men det skedde inte med naturnödvändighet, utan var avhängigt av den politiska kulturen, framför allt demokratins och arbetarrörelsens kvalitativa och kvantitativa utvecklingsnivå och deras politiska strategi.

Vi betraktar alltså ”politikens primat” som en deskriptiv tes, som måste vika så snart man börjar förstå det politiskas materialitet. Tesen om den hitlerska psykologins primat över politiken och politikens i sin tur över ekonomin följer synbarligen logiskt ur den förra tesen; den *beskriver* vissa sakförhållanden, men har svagheten att inte begripa vad den talar om.

Antifascismen och fascismens ”makt över folkets hjärtan”

Den stora frågan förblir dock — det ständigt närvarande våldet och statsapparatusens nya funktionalitet för det ekonomiska systemet till trots — *hur* massmobiliseringen kunde genomföras samtidigt som massorna in i det sista höll sig lugna. Systemet var variationsrikt och motsägelsefullt, det fanns reservutrymmen och ventiler för missnöje. Men framför allt absorberade det en enorm potential av ungdomlig ”idealism” och frigjorde en dittills okänd

¹¹² Fraenkel.

¹¹³ Jfr Abendroth 1967 s 11.

initiativkraft. Vad en funktionär i Bund Deutscher Mädel här skriver när hon ser tillbaka gällde för miljoner:

/Systemet/ gav spelrum åt mod, fantasi och företaggaranda, och även om allas vårt ansvarsmedvetande var fixerat vid frågan: ”Vadagnar ditt folk?” — så fanns det faktiskt också utrymme för personligt ansvar.¹¹⁴

Hur ska man förstå detta: fascismen mobiliserade en jättelik folkarme, mobiliserade den i uppmarscher, i ”arbetstjänst”, i ”pliktår”, i oräkneliga ”läger” och slutligen i kriget och krigsekonomi — och ännu har vi knappt ens börjat begripa vad, utom våldet, som avhöll denna folkarme från att genomföra folkmakt. Det mordiska våldet som genombröt alla hämningar och som först utövades mot arbetarrörelsen och hela vänstern, mot övertygade demokrater och sedan mot judarna, är naturligtvis den absoluta ramfunktionen hos denna av de besuttna instiftade regim. Men detta ensamt förklarar inte nazismens oerhörda stabilitet. Goebbels har helt rätt när han på partidagen i Nürnberg 1934 förkunnar:

Det kan vara bra att besitta makt som vilar på gevär. Men bättre och lyckosammare är att vinna och behålla ett folks hjärta.

Detta är föremålet för våra undersökningar och den fråga som leder oss är: *Hur befästes den fascistiska makten över folkets hjärtan?*

Denna forskning handlar om mer än att ”bara” förstå hur detta århundrades klasstrider avspeglas i fascismen. Vi måste — i anslutning till Peter Weiss motståndsetetik — utarbeta *en bild som innefattar oss själva*. Där vår handlingsförmåga var som mest blockerad och främmandegjord, just där vill vi återvinna den. Fascismen har på ett exempellöst sätt förstått att organisera självförfrämmandet som entusiastisk självverksamhet.¹¹⁵ I motsats till den representativa demokratin återskapar fascismen genom

det rituella avbrottet i arbetsdagen, skoldagen och den övriga vardagen /.../ ett stycke omedelbar delaktighet ”i helheten” *för vanligt folk* /och möjliggör/ för medborgarna ett mycket speciellt ”delägarskap” i makten /.../.¹¹⁶

En missriktad ideologikritik, som i ett radikalt perspektiv skulle vilja avveckla allt ideologiskt och av denna anledning tog itu med det ideologiskas fascistiska form, skulle bara gynna fascismen. Men den antiideologiska omedelbarheten är inte bara taktiskt felaktig. I de ideologiska makterna inbegriper vi ett främmandegjort församhälligandes makter. Även om den samfällighet de presenterar är imaginär så är detta sken ändå något reellt; framför allt är det en form i vilken människor praktiskt relaterar sig till samhället.

Varje ideologisk makt förespråkar någon sorts relation till det gemensamma, som dock klassherraväldet förnekar. Därför står de ideologiska apparaterna inte bara för herraväldets reproduktion; de är också fält där klasskamp utkämpas. De kan ju bara ge sina bidrag till maktreproduktionen om de — alltid i förvrängd form — ”innebär” befrielse från herravälde och förtryck. I och med att fascismen gör anspråk på att underkasta totaliteten av ideologiska makter och instanser sin våldsmakt, förändrar den inte bara de hittillsvarande styrkeförhållandena och organiserar inte bara en annan gränsdragning inom den samhällliga (in)kompetensstrukturen, tränger alltså inte bara tillbaka gränserna för vissa ideologiska makter — främst för kyrkan. Dessutom intervenerar den i de ideologiska makterna, kräver att de omorganiserar sin inre artikulering så att den motsvarar instansernas nya yttre artikulering — att t ex kyrkan artikulerar Kristus med Führern och den ariska rasen, att den rekonstituerar de kristna som *tyska kristna*.

Den fascistiska ledningen förändrar alltså inte bara (in)kompetensstrukturen gradvis, utan

¹¹⁴ Maschmann s 75 f.

¹¹⁵ Jfr här analytiskt Stollmann och självbiografiskt Maschmann.

¹¹⁶ Brückner s 23.

försöker på alla ideologiska och politiska plan genomdriva sin ”kompetens-kompetens”.¹¹⁷ Detta ledningsanspråk har, beroende på ståndpunkt och perspektiv, tolkats i de mest skilda termer. De mest kända begreppen är ”likriktning” och ”politisering”, som båda stammar från det nazistiska språkbruket. Som teoretiska begrepp är de vilseledande. Politiseringen är avpolitisering i den exakta meningen: berövande av hittillsvarande politisk kompetens. Precis som nazisterna kungjort före 1933 avskaffade de efter ”maktöverlåtelsen”¹¹⁸ hela det medborgerliga kompetensområde som kallas ”politik”.

Själva det politiska livet försvinner, eftersom det blir statens monopol och funktion.¹¹⁹

Fascisterna undertryckte med hämningslöst våld all politisk självständighet. Vad de benämnde ”politisering” var kravet på underordning som de riktade mot alla samhällseliga sammanslutningar utanför den privata ekonomin — och fram till 20 juli 1944 även utanför krigsmakten. Deras politik var antipolitik och artikulerades därför bäst med det opolitiska.¹²⁰ Varje fasthållande vid en ideologisk makts relativa autonomi blev genom detta ingripande indirekt politiserat; genom den våldsamma kompetensuttunnningen av det fascistiskt reorganiserade politiska samhället¹²¹ blev varje försök att stå emot stämplat som ”motstånd”. Hitler uppträdde visserligen som advokat för allt ideologiskt som sådant; ändå gjorde han ett ingrepp som sårade den ideologiska strukturens kärna, då han bestämde — åtminstone villkoren för — uttolkningen och den praktiska utformningen av den ”folkgemenskap” som han själv förkroppsligade; och då han bestämde att hans ledningsanspråk var villkorlöst underordnade idealiserade eller förgudligade instanser.¹²²

Redan Gramsci noterade en motsvarande sekundär politisering av det kulturella. Om det fascistiska partiet säger han:

Detta parti har inte längre några öppna politiska, utan bara tekniska, propagandistiska och polisiära funktioner, funktioner med moraliska och kulturella verkningar. Den politiska funktionen är indirekt, ty även om det inte finns några andra legala partier, så finns det ändå *de facto* andra partier såväl som tendenser som undgår det legala tvånget.¹²³

I sådana *de facto*-partier ”dominerar de kulturella funktionerna”, och en mot det opolitiska förskjutna jargongisering av det politiska språket uppstår. Och Gramsci noterar — säkert också med tanke på partidiktatoriska tendenser i det egna lägret — uppkomsten av en ”informell” parlamentarism:

Parlamentarismen är mycket farligare ”implicit” och ”nedtystad” än under sina öppna former; ty den behåller då alla sina brister, men inte de positiva aspekterna.¹²⁴

Där man minst väntar det har man plötsligt med ”en regim av 'förtigna' partier” att göra. Här avslutar Gramsci sin allmännteoretiska reflexion:

Man ser därvid att man inte kan avskaffa en ”ren” form som parlamentarismens, om man inte radikalt avskaffar dess innehåll: individualismen i den exakta betydelsen av individuell tillägnelse av profit /.../.¹²⁵

I analogi med ekonomin kunde man tala om en politisk svart marknad, som med nödvändighet uppstår om man låter en motsägelse vara kvar, men avskaffar den form den avgörs i. Ett av de begrepp som borgerliga historiker använt för att beteckna denna svarta parlamen-

¹¹⁷ Detta på statsrättsliga förhållanden syftande begrepp lånar vi från Fraenkel s 88.

¹¹⁸ (”Machtübergabe”); Jaeckel 1980.

¹¹⁹ Tasca s 1979.

¹²⁰ Jfr här Abendroth 1966.

¹²¹ I Gramscis mening av *società politica*, jfr PIT 1979 s 63 f.

¹²² Jfr *ibid* s 188 f.

¹²³ Se Buci-Glucksmann s 350.

¹²⁴ *Ibid* s 351.

¹²⁵ *Ibid* s 351.

tarism mitt i fascismen — alltså denna de facto-återkomst av ”partier” — är ”polykrati”.¹²⁶ Det politiska samhällets inlemmande av det vi (med Gramscis begrepp) kallar civilt samhälle eliminerar den sfär i vilken hegemoni formellt kan bildas. Den fascistiska ”politiserings” av kulturen leder enligt Gramscis iakttagelse till en kulturisering av politiken:

Dvs de politiska frågorna antar kulturella former och blir på det sättet olösbara.¹²⁷

Vad Gramsci här ser är heltigenom dubbeltydigt. Som *politiska* blir frågorna kanske olösbara. Men det behöver inte betyda att deras kulturisering skulle vara dysfunktionell för makt-systemet. Så länge det inte bekämpas av en åtminstone lika omfattande antifascistisk folkligt förankrad politik, kan det innebära att vardagen blir ”opolitisk” och ändå levs med nazistiskt sinnelag.¹²⁸

Det ”politiska samhällets” utvidgning till att omfatta det ”civila samhället”, som hittills reglerats i enlighet med hegemonibildningens principer, skapar inte bara ett vakuum. Det intensifierar dessutom det kulturellas sammanflätning med makten. Så blir t ex social-historiska relikter ”folkloristiskt uppvärderade och statsvärdiga”.¹²⁹ ”Ödemarksbonden, arvgårdsbonden, ’Bückebergaren’” och många liknande gestalter ”emblematiseras”,¹³⁰ genom att staten artikulerar dem. Omvänt individualiseras statsmakten därigenom i olika former, och sexualiseras, inte minst genom den utbredda användningen av uniformer.¹³¹

Vilken ståndpunkt ska man välja om man vill bekämpa fascismen effektivt? Ska man brännmärka ”social gemenskap” och ”aktivism” — i den kontemplativt rationella enskilda individens namn? Ska man angripa ideologins ”dunkelhet” och ”eklekticism” och därvid förbise den fascistiska diskursens omfattande integrations- och artikulationsförmåga, som vid första anblicken kan förefalla ”eklektisk”? Ska vi från de (med Gramscis uttryck) ”traditionella intellektuella” ståndpunkt brännmärka den tyngd varmed fascisterna uppmanade dem till kontakt med det ”enkla” folkets massa? Ska vi bara förutsätta något slags bildnings- och värdegemenskap mot vars normer nazisterna försyndade sig? Ska vi överlåta åt nazisterna de element de gjort till sina – ”folket”, ”nationen”, ”gemenskapen”? Vad allt har de inte lagt beslag på! Allt som markerar avbrott i vardagen, fester, traditioner, årsdagar eller jubiléer inlemmades och förknippades med den fascistiska helheten för att den skulle lysas upp från alla sidor av allt som överhuvudtaget lyser och attraherar.¹³² Tilläggnelsen av de för människosläktet betydelsefulla stegen i kulturens utveckling – tämjandet av elden och djuren, vapenbruket, men också vänskapen och sexualiteten, den första snön, snögubben, solståndet,

¹²⁶ Hüttenberger.

¹²⁷ Buci-Glucksmann s 350.

¹²⁸ I vår *Theorien über Ideologie* kritiserar vi Priesters bestämning av fascismen som ”diktatur utan hegemoni men med hög konsensus” (PIT 1979 s 78): bestämningarna ”utan hegemoni” och ”med hög konsensus” motsäger varandra; formuleringen skulle kunna leda till en underskattning av det ideologiskas betydelse i fascismen.

Vi får heller ingen förklaring till att hegemonisk maktutövning är ideologiskt organiserad, diktatorisk däremot genom våld. Just i analysen av fascismen visade det sig att de sammanflätade begreppsparen diktatur/hegemoni och våld/ideologi måste lösöras från varandra. Med hegemoni skulle då med Gramsci förstås ledandet av ett pluralistiskt sammansatt block, i vilket de olika klasserna förfogar över egna organisationsformer. En till sin kärna ickehegemonisk dominansform som fascismen ockuperar det ideologiska helt och hållet. Att våldet trängt djupt in i det tidigare hegemoniskt organiserade området utesluter inte det ideologiskas verkan, utan sätter igång det genom tvånget till underordning/subjektion.

¹²⁹ Som Brückner anmärker s 38.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Se ifråga om sexualisering av makt t ex Bataille, men framför allt *Likbegängelse* av Genet, som blivit missuppfattad som förhårligande av fascismen, emedan maktens sexualisering och närmare bestämt den homosexuella överrepresentationen bland soldater i uniform där levs ut litterärt-fantastiskt; och slutligen Theweleit.

¹³² Fascismen har ”inte bara /.../ tagit upp förhandenvarande ideologiska motiv, /.../ utan /.../ organiserat, sammanfattat och utvecklat dessa element /.../ och infogat dem i nya sammanhang” (Knödler-Bunte s 29). Därför måste man i första hand undersöka inte de enskilda delarnas halt, utan det sätt på vilket det ideologiska är organiserat.

påskharen,¹³³ julfirandet¹³⁴ osv, osv. Varje intresse, varje kärlek, varje idealism och varje förmåga att entusiasmera – allt vävs in. Utan tvivel är det denna omfattande vardagliga och festliga reartikulering av livet som gav den fascistiska diskursen dess kraft och självklarhet. Bristen på förståelse och det snobbiga förakt som den så ofta möttes av befäste dess styrka.

Översättning: Göran Fredriksson, Gunnar Bratt, Ann-Marie Niklasson

¹³³ Jfr här organ som *Der Sommergarten - Zeitschrift für die schwäbische Grundschuljugend*. Fascismen ockuperar kalenderårets högrtider, festerna, ritualerna, mytologiska gestalter. I aprilnumret 1941 t ex den hednisk-kristna-tyska påskdiskursen med sina av barnkulturen präglade ideologem som påskharen, påskäggen och påskpysslet.

”Haren, haren fram nu skuttar / till oss från den gröna skog ...”. Brevid står en födelsedagsdikt till Führern av Hermann Schöllkopf. Efter några rader om frontsoldaterna följer: ”Aber eins, du lie-ber Führer, / können auch wir kleinen Leut: / Dich von ganzem Herzen lieben / allezeit so fest wie heut.”

¹³⁴ I recensionen av en bok (Borkin), som behandlar I G Farbens sammanflätning med nazismen, tillbakavisar recensenten i *Frankfurter Allgemeine*, Henning Köhler, till stor del kritiken mot företaget. Bara i ett fall anser han det omöjligt att suddat ut ”intrycket av svek, av moralisk skuld hos de I G-medarbetare som ledde projektet / I G Farbenfabriken i Auschwitz/. Även om det var en *ödesdiger felbedömning* av företagsledningen att bygga den 'schlesiska Bunafabriken' på andra sidan riksgränsen, vilket med nödvändighet ju måste resultera i ett nära samarbete med det omänskliga nazistiska maktsystemet i Polen, så gjorde det sociala umgänget med SS ett mer än beklämmande intryck, bl a de 'gemytliga' jularna i Auschwitz, t ex 1941, då man från den 16 december firade laget runt – varannan dag hos SS och varannan dag hos I G-staben.”

Frånsett denna ”kritik” mot medverkan i julfirandet är recensionen en apologi för I G Farben. Borkin ger ”en tendentiös bild”, t ex därför att han påstår att I G Farben levererat giftet som förintade fångarna, trots att ”detta gift producerades av en firma i vilken I G Farben bara var minoritetsägare”, etc.

Thomas Laugstien: Folkgemenskapens iscensättning i Riefenstahls regi

NSDAPs partidag i Nürnberg i september 1934 proklamerades av Hitler som ”enhetens partidag” — omedelbart efter ”de långa knivarnas natt” då delar av SA-ledningen föll offer. Den s k Röhm-affären var inte bara en intern maktkamp i partiet, utan också slaget som förintade det plebejiska (proletära och småborgerliga) och antikapitalistiska sättet att artikulera ”nationalsocialismen”. Vid partidagen 1934 presenterade partiet sin ”enhet” genom betydelsebärande handlingar och genom att aktivt bortse från den rådande oenigheten. William Shirer beskriver den laddade atmosfären under SAs och SSs dag:

Hitler framträdde i dag inför sina SA-män för första gången efter den blodiga rensningsaktionen. I ett tal inför 50 000 personer gav han dem absolution för Röhrs kupp försök. Det härskade en märkbar spänning på fältet och jag märkte att Hitlers SS-livvakt hade marscherat upp framför honom i stort antal för att skilja honom från massan av brunskjortor. Vi undrade om inte någon av dessa 50 000 brunskjortor skulle dra upp en revolver, men ingen gjorde det.¹

Det totala antalet deltagare på partidagen uppgick till ungefär 700 000. ”Enheten” konkretiserades i uppmarschens, appellens och talets form samt genom den monumentala anläggningen om vilken Hitler sa:

Den kommer att bidra till att mer än någonsin ena och stärka vårt folk /.../ den kommer att på ett socialt plan bevisa hur skrattretande andra övergående skiljaktigheter är i förhållande till detta väldiga vittnesbörd om vår gemenskap.²

I det följande kommer vi att visa att samma sak sker inför en miljonpublik genom filmens försorg.

Efter *Trons seger*, filmen från ”segerens partidag” i september 1933, är *Viljans triumf* den andra ”officiella” partidagsfilm som Hitler gav Leni Riefenstahl i uppdrag att göra. I dessa filmer gällde det inte bara att gestalta ”enheten” mellan partiet och dess ledning, utan också att skapa partiets enhet med folkmassorna. Filmerna distribuerades officiellt av propagandaministeriet och dess lokalkontor. Goebbels ordnade rabatter och förehöll de lokala partiorganisationerna

att inte genomföra några andra arrangemang inom detta partiområde den dag detta väldiga filmverk visas, för att därmed ge partikamraterna och traktens befolkning tillfälle att genom sitt besök göra visningen av riksparti-dagsfilmen till en mäktig manifestation.³

¹ Cit i Burden s 88 f.

² Cit i Kiessling et al s 58.

³ Cit i Courtade & Cadars s 55.

Viljans triumf är inget engångsfall. Möjligheten att genom filmen organisera sättet att se och uppleva förhållandena utnyttjades konsekvent av fascismen. Om detta säger Fritz Hippler, ledare för filmavdelningen i propagandaministeriet (Reichsministerium for Volksaufklärung und Propaganda, RMVP) och senare riksfilmsintendent (efter 1942): Filmen ”påverkar inte bara uppfattningen hos en exklusiv krets av konstkännare, utan den griper tag i de breda massorna. Den får därmed sociologiska verkningar som ofta kan vara varaktigare än skolans eller kyrkans, ja t o m böckernas, pressens eller radions. Det vore därför, också av andra än konstnärliga skäl, rent av brottsligt och lättsinnigt /.../ om en ansvarig statsledning skulle uppge anspråken på att bestämma över detta viktiga element” (cit i Courtade & Cadars s 9).

1933 övergick den juridiska bestämmandeätten över filmen från inrikes- till propagandaministeriet. Regissörer, skådespelare, tekniker men också producenter förordnades genom *riksfilmkammaren* — bara den som var medlem där tilläts utöva sitt yrke, inträde kunde ”avstyrkas eller en medlem kunde uteslutas, om /.../ den ansökande /.../ inte ägde den erforderliga pålitligheten” (Lag om upprättande av en provisorisk filmkammare, cit i Albrecht s 21). Genom ändringen av biograflagen 1/3 1934 underkastades all planerad produktion censuren genom ”riksfilmsdramaturgen”. Filmkartellen Ufa, som grundades 1917 på order av von Ludendorff ”för att med alla medel höja moralen”, köptes 1937 av staten. Därmed var praktiskt taget hela filmindustrin förstatligad, ty Ufa kontrollerade genom uthyrning och teknik också de kvarvarande privata firmorna. (Jfr Albrecht s 118-32 och

Då man ser *Viljans triumf* är det viktigt att hålla isär de olika påverkans- och verklighetsnivåerna. Filmen som iscensättning för miljoner människor av ett bestämt sätt att se och uppleva partidagen skiljer vi från partidagen i sig själv, som i sin tur är en iscensättning av massornas upplevelse av det fascistiska maktsystemet. I denna iscensättning måste vi vidare analytiskt åtskilja å ena sidan massorna med sin vardagliga erfarenhet av kapitalismen, men också med en egen kultur, och å andra sidan den på ett speciellt sätt utformade presentationen av massorna på artidagen. Vi gör i varje fall klokt i att inte se filmen som Leni Riefenstahl 1965 föreslog att man skulle se den:

Det är historia. En rent historisk film. Jag preciserar: det är en *film-vérité*. Den återspeglar verkligheten hos det som hände då, 1934. Därför är den ett dokument och inte en propagandafilm.⁴

Filmen är inte ”historia”, den måste analyseras som *diskurs*. Denna ”så var det”-effekt är vad som måste förklaras. Det som ska undersökas är hur filmen organiserar händelserna så att man håller just den versionen för *sann*. Den är inget dokument över ”det som hände då, 1934”, utan ett dokument över fascismens ideologiska arbete. Det som är intressant ur fascistteoretisk synvinkel är den ideologiska effekten, att organisera ett bestämt, imaginärt sätt att (upp)leva verkligheten. I stället för att bara dokumentera hur i ”enhet” performativt åstadkoms förmedlar filmen själv denna ”enhet” och konstituerar det fascistiska subjektet.

Titeln *Viljans triumf* övertogs från partidagens motto, en passage ur Rosenbergs *Mythos des 20. Jahrhunderts*:

Vad det rör sig om *idag* är /.../ att uppsöka det viljemässiga i ”det germanska” på alla områden. Problemet är alltså: att gentemot det kaotiska virrvarret sätta en enda själslig och andlig riktning.⁵

Völkischer Beobachter skrev 1 september att filmen framför allt skulle visa ”ordningen, enhetligheten och målmedvetenheten hos den endrättiga troheten mot Führern och därmed mot Tyskland.” Med detta är den ideologiska subjekteffekten angiven. I sin bok *Hinter den Kulissen des Reichsparteitag-Films* formulerar Leni Riefenstahl 1935 på ett helt annat sätt än i det tidigare citerade apologetiska yttrandet — organiserandet av denna effekt som en regiuppgift: det gällde att ”med utgångspunkt från det uteslutande lyckliga minnet av dessa

Courtade & Cadars s 21 f)

Staten drog också till sig förmågorna inom filmkritiken och filmvetenskapen. ”Kritikern är idag inte längre någon privatmänniska som egenmäktigt avgör sitt förhållande till konsten. Kritikern är idag bärare av ett offentligt uppdrag, som den nationalsocialistiska staten och den nationalsocialistiska världsåskådningen ger honom.” (W Weiss, ”Kritik der Kritik”, ur *Deutsche Presse* 21/12 1935, cit i Albrecht s 28) De tidigare ”oavhängiga” kritikerna blev nu som ”konstbetraktare” bundna till RMVPs visningar (”För den kritiska värderingen av den för uruppförande nästa fredag i Hamburg färdiga Michelangelofilmen ges följande språkavvisning ...”). Den värdering som tjänstemännen inom RMVP gjorde sträckte sig från betyget ”konstnärlig” över ”folkbildande” till ”statspolitiskt värdefull”.

För att nå de ”breda massorna” byggdes inte bara biografnätet ut - det var 1938 det största efter USA. Partiet inrättade regionala ”filmvisningsställen”, som *Filmkurier* 31/12 1936 berättar om: ”över 300 ljudfilmsbilar, utrustade med den modernaste apparatur, genomkorsar dagligen riket /.../ Så har det blivit möjligt att i levande form föra fram vår tids problem också till de 25 milj människor som bor bortom de stora nybyggda områdena och landvägarna.” (Cit i Courtade & Cadars s 33.) Också Ufa-journalen visades på andra håll än på bio. Sedan 1937 fanns det förkortade smalfilmsutgåvor som visades i armén, inom arbetstjänsten, på sjukhusen etc.

En viktig roll spelade ungdomsfilmen. Hitler-Jugend hade sedan 1934 egen filmproduktion och anordnade ungdomsfilmstunder med gratis inträde. ”Från 1939 måste biograferna enligt Goebbels förordnande stå till förfogande för *ungdomsfilmstunder* en söndagförmiddag i månaden. De unga åskådarna kom i skaror. Så snart de hade tagit plats spelades visor av det slag som brukade sjungas i Hitler-Jugend. Huvudfilmen introducerades av en talare, som pekade på dess betydelse och de aktuella politiska anknytningarna. Dessutom rekommenderades att särskilt viktiga filmer diskuterades inom familjen.” (Ibid s 35) Parallellt med detta drevs utbyggnaden av skolfilmen. Riksanstalten för film och bild i vetenskap och undervisning instiftades 1934 och utgav en egen tidskrift med titeln *Zitat 9*.

⁴ Cit i Courtade & Cadars s 57

⁵ Ibid s 56.

dagar skildra dem som i ett nytt ljus”.⁶ Det rörde sig inte om ett reportage, en krönika över händelserna i Nürnberg.

I en krönika skulle det vara nödvändigt att rada upp händelserna på ett tröttande och nyktert vis efter varandra, använda en glanslös kopia och iakttäta fotografisk trohet mot verkligheten.

I stället rörde det sig om ”dagarnas betydelse”, den ”heroiska stilen”, den ”inre rytmen hos det verkliga skeendet”. Det är den som ”den gestaltande filmen måste spåra upp, fånga in på filmrullen och sedan själv utstråla”.⁷

Det finns en principiell diskrepans mellan det som filmen visar och det perspektiv ur vilket de enskilda deltagarna på partidagen upplever det som sker. Filmen skär bort de oheroiska, långtråkiga och mödosamma sidorna av mötet — t ex att Hitler-Jugends formationer måste stå och vänta på Führern i timmar och att somliga svimmade pga hettan⁸ — och konstituerar ett nytt objekt. Det som ”uppspåras” är den ”inre rytmen”, den ”heroiska stilen” — arrangementet av partidagens *verkande element*, som har funktionen att rycka deltagarna ur det oheroiska och det vardagliga.

Jag komponerar partidagen utifrån den ymighet av verkande motiv som faller mig i ögonen och med tanke på vad som gör sig på filmduken. Det viktiga är inte att allt framträder kronologiskt på duken. Gestaltningen kräver att man instinktivt, buren av den verkliga upplevelsen av Nürnberg, finner den enhetliga väg som utformar filmen så att den drar med sig lyssnaren och åskådaren från handling till handling, från intryck till intryck på ett allt mer överväldigande sätt. — Jag söker den inre dramatiken i en sådan bearbetning. Den finns där. Den kommer att överföras till folket så snart filmmaterialet från Nürnberg har utformats, så snart tal och sentens, massbild och huvuden, marscher och musik, bilder från Nürnberg om kvällen och om morgonen, stegras så symfoniskt att de gör rättvisa åt Nürnbergs betydelse. Führern präglade själv filmens titel *Viljans triumf*. Därmed

⁶ Riefenstahl s 11.

⁷ Ibid s 12. För att sprida ”upplevelsen” av partidagen kom, utöver skildringarna i press och radio, också ett bildband med samtliga tal (Riksmöte i Nürnberg 1934). Filmen hade ändå en särskild funktion, vilket den kvinnliga regissören framhäver så här: den skulle inte bara berätta, inte bara ”dokumentera” riksmötet eller bevara ”minnet” av det, utan låta manifestationen verka eftertryckligt, göra ”upplevelsen” åtkomlig i efterhand - i synnerhet för dem som inte deltog. Det förklarar det uppbud som mobiliserades vid produktionen: ett filmteam på 170 personer, därav 37 som enbart kameramän och assistenter, ett eget hus, som ställdes till förfogande av den frankiske ledaren Streicher, SA-uniformer till kamerafolket på förslag av stabschef Lutze. SA- och SS-män avdelades för vakt- och spärrtjänst.

”För att uppnå nya filmiska effekter byggs med stöd av staden Nürnberg på det mest storslagna sätt broar, torn och vägar så som det aldrig tidigare gjorts för en film. Så byggs t ex en hiss i en av de 38 m höga järnmasterna vid Luitpoldhain, som med elektricitetens hjälp på några sekunder för upp kameramannen på sådan höjd att han kan ta grandiosa bilder. Och vid Adolf-Hitler-Platz byggs i höjd med första våningen längs fasaden en 20 m lång bana för att det ska bli möjligt att filma de förbimarscherande truppena med den rörliga kameran.” (Riefenstahl s 16)

Dessutom ett flygplan och en zeppelinare för tagningar från luften och tillgång till den modernaste filmteknik: med teleobjektiv lyfts ”påfallande ansikten”, ”vackra huvuden”, men fr a blickar och entusiasm i mängden fram. ”Genom storslaget stöd från arbetstjänstens ledning är det möjligt för oss att åka i trickvagnar mellan lyssnande män på i förväg utlagda träskenor och på så sätt få närbilder på arbetarsoldaters huvuden i leden.” (Ibid s 21)

Samarbetet med organisationsledningen var så intimt att regin för partidagen och för filmen knappast gick att hålla isär. Kongresshallen upplystes t ex vid öppningsceremonin för filminspelningens skull till dagsljus; hettan var så outhärdlig att talaren genom att trycka på en knapp vid talarpulten stundtals kunde stänga av strålkastaren. För att ett naturligt fackeltåg skulle kunna filmas måste hedersgästerna – diplomater och officerare – låta sig svepas in i röken från filmteamets magnesium-facklor. För att vid hyllningen till de döda på SAs och SSs dag få den ”högtidliga stämningen” i bild låter Leni Riefenstahl också strax dessförinnan utrymma mittgången. Eftersom överambitiösa män från SA genast i början hade kastat ut både vagnen och filmaren, spricker planen på att från en kameravagn från sidan filma Hitlers, Himmlers och Lutzes högtidliga skridande fram till hedersvården (alla uppgifter ur Riefenstahl).

I visst hänseende tjänade partidagen bara som kuliss och statistuppbud åt denna film, som gjordes för att i miljonupplaga organisera ”upplevelsen av Nürnberg” och verkligen föra ut *folkgemenskapen* till folket.

⁸ Burden s 87.

har han själv antytt den innebörd som denna film ska avslöja.⁹

I detta uttalande, med dess tal om ”instinktivt” gestaltande och komponerande och detta att vara ”buren av den verkliga upplevelsen av Nürnberg”, intresserar oss *processen*, förhållandena kring det som sägs, det meningsgivande arrangerandet av seendet och upplevelsen. Det vi frågar efter är filmens ideologiska transformationsarbete. Det som ska uppmärksammas är framför allt vad man gör då man ser filmen; vad man lägger till, konnoterar och associerar till och hur filmen organiserar dessa aktiviteter.

Kritik av estetiseringstesen

Viljans triumf börjar med en minutlång ”ouvertyr” under vilken duken är svart. Detta element (som senare övertas av de fascistiska krigsfilmerna) återfinns redan i den tidiga stumfilmen. Den har där samma funktion som i operan: åskådaren ska ”höja” sig över vardagen och förflyttas till en ”högre” värld. Den wagnerska musiken förebådar det ovanliga, det heroiska. Sedan följer titeln *Viljans triumf* i monumentala bokstäver, liknande dem som förekommer på historiska minnesmärken.

Den första bilden visar mörka åskmoln som långsamt övergår i ett ljust molnlandskap; det betyder att en hotande fara övervunnits. Till detta tonas skrifttavlor in:

Den 5 september 1934 — 20 år efter världskrigets utbrott, 10 år efter det tyska lidandets början, 19 månader efter tyska återfödelsens början — flög Adolf Hitler åter till Nürnberg för att mönstra sina trogna.

De första bilderna är utblickar från flygplanet, Führern själv syns inte. Hitlers ankomst artikuleras religiöst: han kommer uppifrån, ”från himmelens höjd”. I ett parallellmontage ser man upptill flygplanet och nertill borgen i Nürnberg, den gamla staden, kyrkan och formationer som marscherar på gatorna. Först sedan flygplanet landat får man se Führern. Väntan på honom organiseras redan genom den långa inledningsmusiken utan bild — så att det måste verka förlösande när man äntligen ser någonting.¹⁰ Hitler presenteras som den med spänning väntade, som kommer med frälsningen (och hälsas som sådan), som ”förlossare”.

Infield förklarar detta arrangemang med att det var vad Hitler *ville ha*:

I filmen, som skulle spelas in på partidagen september, ville han visa offentligheten förändringarna i partiledningen och samtidigt den bild av sig själv som han önskade ge spridning. Han ville visa att partiet trots rensningsaktionen och växlingen i ledningen var enigt och att han var landets nye frälsare.¹¹

Infield uppfattar filmen enligt den lätthanterliga formeln ”*The Hitler-Image*”. Därmed avslöjar han en viss insikt i filmens speciella verkningssätt, men får med sina manipulatoriska kategorier inte något grepp om hur denna ”*Hitler-Image*” framträder i människors huvuden. Han reducerar den sist och slutligen till en fråga om fotografens skicklighet:

Under normala förhållanden var Hitler av medellängd och hans gestalt gjorde inget märkvärdigare intryck. Riefenstahl som alltid hade hyllat den mänskliga kroppen-undvek att visa honom i hans fulla längd. I talarstolen, stående i mängden, sittande i bilen — i alla dessa ställningar doldes hans fysiska brister. Merparten av hennes tagningar gjordes framifrån och underifrån så att intrycket blev att lyssnarna såg upp mot honom, vilket ju också var fallet.¹²

Så har borgerliga politiker alltid presenterat sig. En skickligt iscensatt yttre uppenbarelse är

⁹ Riefenstahl s 28.

¹⁰ H Pauli pekar i en dokumentärfilm, *Om bild-tondramaturgin i nazistiska krigsfilmer* (sänd 2/9 1980 i program 3 i NDR/RB/SFB), på den ”instämmande” och ”lyftande” funktionen hos ouvertyren i fascistiska filmer och på den ”förlösande” verkan hos de första bilderna. Jfr också recensionen i FAZ (Nussbaum).

¹¹ Infield s 70.

¹² Ibid s 97 f.

funktionellt nödvändig för att överbrygga intresse motsättningar mellan det härskande maktblocket och folkmassorna. I det kan man inte igenkänna något speciellt fascistiskt. Vari består då det specifika i den fascistiska formen att garantera maktinnehavet? Det är den ledande frågeställningen för denna analys.

”Protonazistiska element”

Sigfried Kracauer ser det speciellt fascistiska i sådana element som molnen som i den inledande sekvensen omger Hitlers flygplan. Han hänvisar till att det rör sig om ett av de på sin tid ”populära filmmotiven” ur ”bergsfilmerna” av Leni Riefenstahls lärare Arnold Fanck.

Budskapet från bergen, som Fanck försökte ge spridning genom sådana storartade tagningar, var många tyskars — inklusive en del av universitetsungdomen — trosbekännelse, vare sig de hade akademisk titel eller inte. Långt före första världskriget lämnade grupper av Münchens studenter varje veckoslut den trista huvudstaden för att hänge sig åt sin lidelse i de bayerska alperna /.../ och med oändlig stolthet såg de ner på ”svinen i dalen” — de plebejiska massorna som aldrig skulle bege sig till dessa majestätiska höjder.¹³

Enligt Kracauer hade denna hållning sin rot ”i en heroisk idealism som var oemottaglig för mer substantiella ideal och därför fick sitt utlopp i turistartade hjältedåd”¹⁴ och var ”symtomatisk för en typ av antirationalism som nazisterna kunde utnyttja”.¹⁵

Att liknande molnmassor /som i Fancks *Storm över Montblanc*/ omger Hitlers flygplan på väg till Nürnberg i inledningssekvensen av nazidokumentären *Viljans triumf* från 1935 avslöjar att bergskult och Hitlerkult slutgiltigt smält samman.¹⁶

Men vari bestod släktskapet och hur skedde sammansmältningen? Då Kracauer betecknar sammansmältningen som ”slutgiltig” låter han oss förstå att bergsklättringen, känslan att befinna sig ”ovanför molnen och ej bland de dödliga”, till sin kärna redan innehåller det fascistiska. Susan Sontag betecknar i essän ”Fascinating Fascism” samma element som ”protonazistiskt”:

Bergsklättringen i Fancks tagningar var en visuell metafor för den gränslösa strävan efter höga, mystiska mål, på en gång vackra och bedrägliga, vilka senare skulle konkretiseras i hyllningen av Führern.¹⁷

Låt oss betrakta ett annat element ur filmen med avseende på dess fascistiska ”innehåll”: SA-chefen Lutze åser ett nattligt fyrverkeri, tätt omgiven av sina män, eldsken faller på ansiktena — en förbrödringsscen. Vad som kunde vara fascistiskt i personliga bindningar mellan soldater, beskriver Kracauer utifrån en film av Luis Trenker:

Denna hållning gör krig till överindividuella händelser som, likgiltigt om man gillar eller fördömer dem, måste accepteras. Om krig betraktas som resultat av ett outgrundligt öde finns det ingen risk att emotionell hänförelse till stöd för dessa krig skulle kunna ge vika för några tvivel. Vänskap /.../ förädlar denna kamp, förvandlar den till en tragisk plikt, ett högre offer.¹⁸

Kracauers tes är att bestämda ”populära motiv på vita duken”¹⁹ upprepas från Weimar-republikens filmer fram till partidagsfilmerna. Dessa motiv tillåter att man i efterhand drar slutsatser om bestämda ”psykologiska dispositioner — dessa djupskikt i massornas mentalitet som ryms mer eller mindre bortom det medvetna planet”.²⁰

¹³ Kracauer s 120.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid s 121.

¹⁶ Ibid s 271.

¹⁷ Sontag s 23.

¹⁸ Kracauer s 274 f.

¹⁹ Ibid s 11.

²⁰ Ibid s 12.

Det inre livet manifesteras i olika element och konglomerat från det yttre livet, särskilt i de knappt iakttagbara ytfenomen som spelar en väsentlig roll på film. Genom att göra tagningar av den synliga världen — antingen det gäller den vardagliga verkligheten eller ett imaginärt universum — skänker filmer därför nyckeln till förborgade andliga processer.²¹

Viljans triumf ger ett koncentrerat uttryck åt sådana ständigt återkommande element: 'moln- och bergskulten, kulten av ungdomen 'och kroppen, "förhärligandet av det kollektiva livet", Wagnerkulten, "massan som ornament". Kracauer anser att här uppenbaras "förhärskande massbehov"²² som han betecknar som "irrationella", "inhumana" och "emotionella". Han betraktar detta som ett fasthållande vid "hållningar som sedan länge saknade varje grund i verkligheten"²³ och ser det (liksom Neumann) som ett symptom på att det "demokratiska värdesystemet" saknar förankring i samhället.²⁴

Dessa kollektiva böjelser vinner ökad betydelse vid tillfällen då extrema politiska förändringar inträffar. Upplösningen av politiska system yttrar sig i psykologiska systems förfall och i befrielse från traditionella inre hållningar som, sedan de väl frigjorts, nu måste träda i dagen.²⁵

Så som Kracauer här beskriver den "ideologiska krisen"²⁶ måste den med nödvändighet leda till fascism eftersom de "inre hållningar" som den "frigör" för honom är fascistiska i sig. Det som han betecknar som "att frigöra" är emellertid dessa elements utbrytning ur Weimarrepublikens dominerande ideologiska formation.²⁷ Det som behöver förklaras är hur dessa element infogas i fascismens ideologiska formation.

"Massan som ornament"

Kracauer definierar det fascistiska som Motsatsen till det demokratiskt-borgerliga. Den privata rationaliteten är måttstocken för det "irrationella", det "inhumana". Det blir t ex tydligt då han försöker se "massornament" som något fascistiskt (utifrån massscenerna i Langs *Nibelungen*-film):

Så triumferar det ornamentala över det mänskliga över hela linjen. Den absoluta auktoriteten hävdas genom att den ordnar de människor, som underkastat sig den, i tilltalande mönster. Detta är fallet beträffande naziregimen som uttryckte sin påtagliga böjelse för det ornamentala genom massuppååd. Närhelst Hitler vände sig till folket, gled hans blick i mindre grad ut över hundratusentals lyssnare än över ett jättelikt ornament som bestod av hundratusen enskilda delar. I *Viljans triumf*, den officiella nazifilmen från partidagen i Nürnberg 1934, går det att påvisa att arkitekterna vid förberedelserna hämtade impulser från *Nibelungen* för att åstadkomma filmens massornament.²⁸

Kracauers begrepp "massornament" kan ifrågasättas. Det "omänskliga" och "auktoritära" reduceras här till att den "enskilde" blir till en "del" av "massan". Den kraft, som emanerar ur gemenskapen och som mobiliseras genom *bilden* av massan, ses då genom privatmänniskans glasögon och hålls på avstånd. Hos Kracauer klargörs inte alls sambandet mellan arrangerandet av massorna och det som han kallar det "auktoritära" i detta. Hur kan de krafter gemenskapen frigör och som mobiliserats genom dessa bilder inordnas i ett församhälliligande från ovan och riktas *mot* massornas självständiga församhälliligande?

Eftersom samma kollektiva kraft mobiliseras, och utan tvekan ännu intensivare, genom musiken ("Varje klang säger 'vi—, Adorno)²⁹ har man också däri sett det specifikt fascistiska:

²¹ Ibid s 13.

²² Ibid s 11.

²³ Ibid s 17.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid s 15 f.

²⁶ Jfr W F Haug, "Fascismens förvandling av det ideologiska" i detta nummer av *Häftet*.

²⁷ Jfr Poulantzas, liksom *Faschismus und Ideologie I* kap 1 och Haug i detta nummer.

²⁸ Kracauer s 103.

²⁹ Jfr Haug 1980a.

Det är inte den polerade, tilltalande texten, utan den intensiva musiken, som på avgörande ställen rent av ersätter texten eller tolkar den eller sätts in för att understryka den som är den national-socialistiska propagandafilms egentliga perfida topprestation /.../. Först genom musiken blir bilderna till ett ideologiskt gift. Och detta i dubbel utsträckning eftersom man dessförinnan som introduktion fått höra enstämiga Ouvertyrer eller fanfarer medan duken varit svart, så som Leni Riefenstahl införde med sin berömda-beryktade förhålligande film om rikspartidagen (*Viljans triumf*). Ljudet har sin motsvarighet i massans visuella ornament, är klangen i massans melodi. Symfonin förbinder på ett skenheligt ödesmättat sätt det som i bild förts samman tämligen godtyckligt genom klippning och montage.³⁰

Sånger och masscener där den enskilde blir till en del av en större helhet finns också i Brecht/Dudow-filmen *Kuhle Wampe* från 1932.³¹ Kracauer ogillar den som ett ”förhålligande av det kollektiva livet”.³² Begreppet massornament gör det inte möjligt att uppfatta skillnaden mellan massornas självständiga gemenskap, som man kan se på bilder av tävlingar och kulturella praktiker från arbetarnas idrottsrörelse, och det estetiska underordnandet av dem i rikspartidagsfilmen. ”Estetiseringstesen” underskattar fascismen, eftersom den inte klargör att *det specifika sättet att arrangera* massorna åstadkommer deras *politiska* underordning. Det fascistiska ska inte sökas i de verkande elementen som sådana utan i sammanställningen av dem.

En hel rad av elementen i *Viljans triumf* finns redan i *Kuhle Wampe*, t ex också ”kulten” av ungdomen och kroppen. De återfinns alltså redan före fascismen i arbetarrörelsen — något som buttert kommenteras av Kracauer:

Och vad gör dessa pionjärer? De kastar sig in i tävlingar och sjunger sånger fulla av kamplust och grandiosa löften. Men när folk av skiftande slag arrangerar idrottsfester bevisar det inte någon speciell styrka hos de röda.³³

Regissören Dudow har

lärt sig hur man karakteriserar sociala situationer genom välvalda ansikten och suggestiva kamerainställningar.³⁴

Något man ju också skulle kunna säga om Leni Riefenstahl. Kracauers resumé:

Kuhle Wampe kan inte undgå att glorifiera ungdomen som sådan, och till en viss grad ser dess unga revolutionärer likadana ut som de ungdomliga rebeller som i talrika tyska filmer från det motsatta läget till slut är beredda till mer eller mindre frivillig underkastelse. Likheten är på intet sätt tillfällig. Mot slutet av den förfascistiska tiden var många ångestfyllda arbetslösa så vacklande att de ena kvällen kunde entusiasmeras av en kommunistisk talare och dagen därpå fångas av en nazists valta.³⁵

Kracauer anspelar här bl a på Steinhoffs film *Hitlerpojken Quex* från 1933, som propagandaministeriet och Hitler-Jugend officiellt ställde sig bakom. Denna film artikulerade element ur ungdoms- och arbetarrörelsen på ett nytt sätt för att på så vis vinna arbetarungdomen för fascismen.³⁶ Kracauer kan inte förklara *hur* ”den frivilliga underkastelsen” organiseras och

³⁰ Nussbaum.

³¹ Jfr Brecht 1973a

³² Kracauer bild 57.

³³ Ibid. s 260

³⁴ Ibid s 258

³⁵ Ibid s 261.

³⁶ ”Redan från början återfinner man i filmen atmosfären från *Kuhle Wampe*, M, Mutter Krausens *Fahrt ins Glück* eller *Tolvsjkillningsoperan* – en realism som inte ska uppfattas som poetisk utan politisk. Under Weimarrepublikens tid sågs dessa filmer som synonyma med progressivitet och ofta kommunistisk världsåskådning. Genom att använda sig av deras miljö, deras stil och deras skådespelare lyckas Hans Steinhoff göra ett slags mästerverk inom den nazistiska filmen” (Courtade & Cadars s 43).

Det ideologiska transformationsarbetets ”mästerverk” är kanske mindre förvandlingen av arbetarpojken Heini Völker (!) till Hitlerpojke än desartikulationen av ”den enkla mannen” ur den proletära klassdiskursen. Heinrich

det fascistiska subjektet konstitueras i dessa filmer genom desartikulation och reartikulation av sådana verkande element. Han orienterar sig i stället ofrivilligt i sådan riktning att han överlåter de i dessa filmer artikulerade attraktionskrafterna ”ungdom som sådan” och ”förhärlikande av det kollektiva livet” till fascisterna.

I följande avsnitt ska vi inte analysera elementen i *Viljans triumf* ur privatmänniskans ideologikritiska synvinkel, utan ideologiteoretiskt och då ur den självorganiserande massans synvinkel. Ett begrepp som ”massans ornament” löses då upp. Klargörande är i stället skillnaden mellan å ena sidan element av horisontellt, självständigt församhälliligande — alltså massans kulturella artikulationsformer — och å andra sidan artikulationen av sådana element som utlöser underordning under ideologiska makter — dvs åstadkommer ett församhälliligande från ovan.

Laclau har hänvisat till att t ex den ”borgerliga” klasskaraktären (*class-connotation*) hos ett ideologiskt element som ”nationalism” eller ”militarism” inte vidlåder elementet som sådant, utan att ”denna konnotation först och främst är ett resultat av hur elementet artikuleras i en konkret, ideologisk diskurs”.³⁷ Jämförelsen med *Kuhle Wampe* visar att det är viktigt att skilja mellan det enskilda elementet å ena sidan och dess församhälliligande effekt i arbetarrörelsens och fascismens diskurser å den andra. Vi kommer därför att i en andra genomgång analysera den diskurs inom vilken elementen från *Viljans triumf* är artikulerade och som får dem att bli ”fascistiska”. Det man då ska fråga efter är framför allt den specifika ”enheten” hos den fascistiska diskursen som gör att den inordnar de mest olikartade element rörande självständigt och statligt församhälliligande i en enda ideologisk formation som församhälliliglar de många människorna till ett *folk* och därmed stabiliserar klassamhället.

Det ideologiska transformationsarbetet

I en jämförelse med journalfilmer betonar Leni Riefenstahl det ideologiska arbetet och den speciella effekt som partidagsfilmen har:

Aktuella glimtar, naturalistiska förstahandsintryck, mer kan och vill de inte ge. De är utan tvekan värdefulla språkrör för sin sak inför hela folket men ändå begränsade i sin djupverkan. En journal

George, gestaltare av Franz Biberkopf i filmatiseringen av Döblins *Berlin Alexanderplatz* och som tidigare KPD-medlem avskedad från Staatliches Schauspielhaus, reartikuleras här som verkande element. Han spelar pojken far, som av förhållandena drivits till kommunisterna. Den avgörande scenen (som inte ingår i romanförlagan) visar den fascistiska folkdiskursens diskursiva strategi – att inte öppet angripa den proletära klassdiskursen, utan reartikulera den successivt, ”inifrån och ut”:

Fadern: Jag är en enkel man. Jag är proletär.

Truppledaren: Ni har väl redan hört något om ”rörelsen”, eller hur?

Fadern: Rörelsen! Uppställning! Framåt marsch! – det var min rörelse. Tills jag fick mej ett skott. Då la dom mej i gips och sen hade jag en rörelse igen: sträcka på påkarna! Böj sträck, böj sträck och sen linka jag iväg och stämpla. Vecka efter vecka, år efter år. Det var min rörelse. Annars har inget rört mej. Jag gick upp i limningen. Tror ni att jag blev fet av käk? Nej, jag hade inget jobb. Av att sitta blev jag fet. Och var hör jag hemma? Hos kamrater ur min klass. Och där jag hör hemma där hör grabben hemma.

Truppledaren: Hos kamraterna ur din klass? Hos Internationalen, säger du? Va?

Fadern: Ja, hos Internationalen.

Truppledaren: Hm. Var är ni född?

Fadern: I Berlin.

Truppledaren: Var ligger det?

Fadern: Vid Spree.

Truppledaren: Vid Spree, ja. Ja, men var? I vilket land?

Fadern: Men människa, i Tyskland förstås!

Truppledaren: I Tyskland, ja – i vårt Tyskland. Det ska ni allt tänka på!

(Cit i Courtade & Cadars s 45) ”Den enkle mannen” kopplas här samman med verkande element vars identitetsbildande kraft inte besattes av den proletära klassdiskursen: hembygd och fädernesland. Genom denna artikulation lösgörs han från klassdiskursens formation och blir infogad i den fascistiska folkgemenskapens vi.

³⁷ Laclau 1977 s 99.

över en veckas händelser — för en vecka framåt /.../ Genom att filma på det viset skulle man inte kunna komma åt dagarnas betydelse.³⁸

Hitlers ankomst till flygplatsen är filmad på ett sätt som liknar journalfilmens. Det som inte liknar journalfilmen är att han kommer ur molnen. Kracauer har alldeles rätt när han gör oss uppmärksamma på det elementet. Men vi hittar inte någon hård ”fascistisk” kärna i det, utan tvärtom skilda betydelser. Moln genom vilka solen skiner betyder till en början ”bara”: himmel, moln, sol — natur. Varken mer eller mindre. Vi finner här inte någon djupare betydelse än så, men hittar för den skull ändå beröringspunkter med andra associationskedjor. ”Himlen” är sedan långt tillbaka — dvs sedan klassamhällets uppkomst — säte för ”det där uppe”, den ideologiska makten över samhället.

Ytterligare konnotationer förbundna med molnsekvensen går att utvinna ur det historiska material som Kracauer har bearbetat i sin bok: Dels aktualiserar den den naturaliserade heroismen i bergsbestigning, känslan av att ”här uppe är jag alldeles ensam”, som framför allt attraherade universitetsfolk och intellektuella. Dels har elementet metonym karaktär i Arnold Fancks och Leni Riefenstahls filmer. De roller Riefenstahl hade i dem som skådespelerska hänger samman med hennes image som den ”oskyldiga unga flickan” och med en kult. Stora delar av biopubliken

hyllade denna bild av henne, övertygad om att hon representerade idealism, kärlek till skönhet och till det enkla bergsfolkets sundare liv, för vilket girighet och synd var främmande. Folk såg i henne en uppfriskande kontrast till den nya sexvåg som sköljde över Tyskland före Tredje riket.³⁹

De olika konnotationerna till elementet ”molnen” är avhängiga av de diskursiva praktiker i vilka det artikuleras. Annorlunda uttryckt: den ”mening” elementet har — antingen ”sundare liv” gentemot ”girighet och synd” eller den ”heroiska idealismen” hos ”här uppe/där nere” eller ”Fader vår som är i himlen” eller enbart ”vackert väder” — församhälleligar i en diskursiv formation och ger inriktning åt förhållningssättet i sociala strider. Vad man konnoterar beror på vilken konnotationsgemenskap man tillhör. Uppenbarligen löper dessa olika konnotationsgemenskaper rakt genom individen: man kan samtidigt associera till den religiösa betydelsen av ”himmel” och naturdiskursens ”blå himmel”.

I det här sammanhanget vill jag erinra om Gramscis karakteristik av vardagsmedvetandet: det bidrar till människans orientering, förmedlar hennes gruppstillhörighet, men är samtidigt sammanhangslöst och heterogent sammansatt.⁴⁰ Det innehåller vid sidan om varandra ”element från grottmänniskan” och den ”mest avancerade vetenskaps” principer, dess element är till stor del ”avlagringar” från förgångna epokers medvetandeformer. Individens skilda

³⁸ Riefenstahl s 12. Det som här sägs om journalfilmen gäller bara under fascismens första år. 1933 visas t ex fortfarande *Riksjärnvägens Berlindirektions julfirande i sportpalatset*, där de nya maktförhållandena direkt framgår: evenemanget blir avfilmade rakt uppochned, med cyniska festtalare som med tonfall hämtade från en kaserngård talar om ”kärlekens fest” och ”folkgemenskapen” och med skeptiskt blickande, tvunget orörliga lyssnare. Stilen i *Viljans triumf* har säkert bidragit till att utveckla de former som i den fascistiska journalfilmen organiserade föreställningen om folkgemenskapen. Senare, och fr a under kriget, är journalfilmerna ”den givna platsen /.../ för att låta alla folkkamrater komma i beröring med Führerns värld och få känna hans väsen som förkroppsligandet av det tyska varat i dess helhet” (L Heyde 1943, cit i Courtade & Cadars s 15).

Ibland övervakades inspelningen av Hitler personligen och filmerna ”färdigställdes” ofta av Goebbels själv. *SD-Bericht* 27/3 1941 slår fast, ”att genom journalfilmens bildsekvenser ska förtroendet för det tyska försvarets oövervinnerlighet bli allt orubbligare” (cit i Albrecht s 47). Goebbels dagbok 1943: ”De journalbilder från Berlin som jag har fått se är under all kritik. Allt man ser är rysliga bilder av elände, hjälpåtgärderna visas inte. Men jag har för avsikt att göra slaget om Berlin till en hjältesång” (cit i ibid s 59). Den fascistiska journalfilmens verkan kan inte förklaras med att de verkliga händelserna inte visas. Också de ”rysliga bilderna av elände” används, men det speciella sättet att ordna dem gör dem till ”hjaltesången”. En rapport från Goebbels *Besök vid ostfronten, Schlesien 1945* ordnar t ex bilderna så att återtagandet upplevs som en seger. Den förtiger inte återtagandet utan visar det och organiserar samtidigt ett bestämt imaginärt sätt att uppleva och säkert också leva katastrofen.

³⁹ Infield s 36.

⁴⁰ Jfr PIT 1979 s 65 f.

erfarenheter bildar där ett konglomerat av olikartade beståndsdelar, vars motsägelsefullhet är undandragen individens självreflektion.

Ideologier skapar enhet inom sociala grupper genom att göra det motsägelsefulla konglomeratet sammanhängande och föra samman det till en ideologisk formation. De för samman de varandra ömsesidigt blockerande elementen till en ”ordning”, som förmedlar en begränsad ideologisk handlingsförmåga till individen. Det är den ”djupverkan” som Leni Riefenstahl aviserar. Goebbels kallar den på ett ställe i filmen ”makt över folkets hjärtan”. Hur organiseras denna ”makt över människornas hjärtan”? Vi bör uppmärksamma hur filmens element, som är artikulerade i diskursiva praktiker och åstadkommer, församhälleligande och social identitet, desartikuleras och reartikuleras genom den filmiska metadiskursen.

Eftersom vi här inte kan analysera filmens verkande element uttömmande inskränker vi oss till några exempel på sådan reartikulation. Vi frågar då först hur statsmakten presenterar sig för folket och undersöker sedan hur folkets egen kulturella aktivitet artikuleras. Avslutningsvis ska vi kortfattat visa hur den fascistiska diskursen handskas med de ideologiska makterna och hur de för fascismen farliga klasserna och sociala rörelserna integreras.

Presentation av statsmakten

Liksom i den första partidagsfilmen (*Trons seger* 1933) kan man i den andra om och om igen se bilder från den gamla staden i Nürnberg, utsikter över blomstersmyckade korsvirkeshus, medeltida tinnar och skulpturer. Burden förmodar att denna ”romantiska bild” hade betydelse redan för valet av Nürnberg som ständig mötesplats för NSDAPs partidagar. Filmen använder den som kuliss i vykortslika tagningar. Det ”gammaltyska” var de rika Nürnbergska köpmännens stil. Man byggde präktigt och representativt men grep tillbaka på den lokala traditionen och lät sig inte påverkas av den franska eller italienska smaken. Denna stil står därmed för det ”gammaltyska” till skillnad från hovkulturens ”internationella” stil. Fascisterna utnyttjar grundligt ”den verkande symboliken hos det förflutna” — detta enligt en av sina ideologer:⁴¹

Så snart det var klart att partidagarna skulle hållas i Nürnberg startade nazisterna en stort anlagd kampanj för att göra staden känd i hela Tyskland. Fotografier av berömda byggnader i Nürnberg dök upp i tusental i alla tyska tidningar och tidskrifter. Varje aspekt av staden exploaterades för presentationen av det nya nazitemat — föreningen av det förflutna och nuet — som man ansåg manifesterades genom att de moderna partidagarna hölls i historisk ”gammaltysk” omgivning.⁴²

Föreningen av detta gamla med det nya, fascismen, presenteras i filmens inledningssekvens: Hitlers flygplan svävar över den medeltida stadsbilden. Flygplanet konnoterar metonymt kedjan flygväsen—teknikmodernitet. Tekniken framträder inte som främmande och kapitalistisk utan som en attraktiv kraft, försonad med ”det förflutna”, med det förgångnas ”verkande symbolik”. I den förenas många betydelsekedjor. Sina ”romantiska” och ”tyska” konnotationer bevarar den medeltida stadsbilden genom att det ”gammaltyska” reartikuleras i romantikens diskurs, där ”återupptäckten” av den ”tyska” konsten och kulturen skulle organisera den nationella enheten och identiteten.

Nürnberg! Du en gång världsberömda stad! Hur gärna vandrade jag inte genom dina krokiga gränder; med vilken barnslig kärlek betraktade jag inte våra förfäders hus och kyrkor vilka bär tydliga spår från vår gamla, fosterländska konst! Hur drar de mig inte tillbaka till det grå århundrade då du, Nürnberg, var den fosterländska konstens levande myllrande skola, och då en verkligt fruktbar, överflödande konstnärlig anda levde och verkade innanför dina murar: — då mästare Hans Sachs och Adam Kraft, bildhuggaren, och framför allt Albrecht Dorer och hans vän, Wilibaldus Pirckheimer, och så många andra högt lovade äremän fortfarande levde! /.../ När

⁴¹ Schrade 1936, cit i Kiessling et al s 54.

⁴² Burden s 9.

Albrecht förde penseln var tysken ännu en särpräglad och oklanderlig fast karaktär av bästa märke. I hans bilder är denna den tyska karaktärens allvarliga, rakryggade och kraftfulla väsen troget och tydligt inpräglad, inte bara i yttre gestaltning, utan också i inre utstrålning. I våra dagar har denna stabila, tyska karaktär och också den tyska konsten gått förlorad.⁴³

När statyn av Hans Sachs och inslag av ”tysk konst” klipps in i filmen under Hitlers färd genom staden ”ockuperas” denna ”betydelse” hos Nürnberg av den fascistiska diskursen. Men i bilderna från den gamla staden förtätas också andra associationskedjor, vilket blir särskilt tydligt i en annan sekvens: På morgonen, efter Führerns ankomst, ser vi stadens tak — åter genom ett uppsprickande molntäcke. Som bakgrundsmusik tonar hymnen ”Wach auf, es nahet gen den Tag” ur Wagners *Mästersångarna i Nürnberg*. Staden vaknar långsamt, fönster öppnas, en skorsten ryker. Så kommer en kamerafärd på floden Pegnitz, förbi vackra gamla hus, smyckade med blommor och — hakkorsfanor. Den gamla staden betyder lycka och trygghet, materiell säkerhet och social identitet — önskan om en ”hembygd” (Heimat).

I bilden av Führerns flygplan över den gamla staden aktualiseras dessa betydelser och förs samman med ”nuet”, som ska uppfattas som det fascistiska systemet. Fascismen framställer sig som det moderna men artikulerar detta med de verkande elementen ur ”det förflutna”. Korsvirkeshus och tinnar, ”hembygden” och det ”gammaltyska” artikuleras i den fascistiska diskursen som motsatsen till hemlöshet och Weimarrepublikens ”systemtid”.

Det förgångnas ”verkande symbolik”, dess identitetsgivande och församhälleligande kraft, blir till ett ”byte” för den fascistiska diskursen och degraderas till ett material med vars hjälp *folkgemenskapen* presenteras. ”Hembygden” och ”Tyskland” ses här med Führerns ögon. Om honom vet man att han är på väg, att han sitter i flygplanet. För dem som känner igen sig i filmen som ”tyskar” och vars önskan om en ”hembygd” den aktualiserar organiserar filmen den nya identiteten som folkamrat (Volksgenosse).

Men Nürnberg är inte bara det ”gammal-tyskas” stad, utan också ”mästersångarnas” stad. Wagner inspirerades av detta historiska material till sin framgångrikaste opera:

Då han på scenen förde fram 1500-talets Nürnberg med dess skickliga konstnärer och hantverkare, dess bekymmerslösa lärlingar och värdiga och välbärgade borgare, då uppnådde Nürnberg sin höjdpunkt som symbol för tysk kultur i det tyska folkets föreställning.⁴⁴

Wagneroperan har, vilket visade sig redan i sekvensen ”Nürnberg vaknar”, en vidare ”mening” som överbestämmer betydelsen av elementet Nürnberg. Motiv ur operan förekommer genom hela filmen, med ouvertüren som början. Höjdpunkten är den näst sista delen med arméns, SAs, SSs och partigrupper marsch förbi Führern. Genom det visuella och musikaliska arrangemanget aktualiseras här avslutningsscenen i *Mästersångarna*. Den scenen är förmodligen den ”populäraste” i någon Wagneropera, man känner genast igen den: den förväntansfulla, festliga stämningen; borgare med fruar, barn och gesäller har slagit sig ner och sitter där i söndagsstassen, blandningen av folkfest och välmående borgerlighet, tälten, de smyckade husen, fanorna, sedan skrånas och mästersångarnas procession, allt detta dränkt i denna utomordentligt intensiva musik som samordnar upplevelserna.

Hela denna ”stämning” har ”fångats” i filmen, men den har reartikulerats fascistiskt: det är samma torg och samma hus, men fanorna som smyckar husen är hakkorsfanor, skråna är män ur arbetstjänsten och partiavdelningar, i stället för mästersångarna marscherar SS fram och Adolf Hitler är Hans Sachs. Folkmassorna på ena sidan, ledningens toppar och statsapparatusens repressiva organ på den andra — de båda sidorna kunde knappast ha låtit sig fogas samman verkningsfullare än genom detta element. Det som försiggår är det härskande maktblockets militärparad — men hur ses och upplevs den? Här gestaltas den självklarhet med vilken SS

⁴³ Wackenroder & Tieck s 50 f.

⁴⁴ Burden s 7.

kan marschera genom Nürnberg och med vilken ”folkets hjärtan” strömmar dem till mötes.

Folket artikulerar sig själv

Scener där folket artikulerar sig själv hämtar filmen från ur SAs och Hitler-Jugends lägerliv: väckning, uppstigning, roliga kampekar, glatt kollektivt arbete, med ett potpurri av kända folkvisor som bakgrund. Den gemensamma maten portioneras ut ur en stor gryta, kocken är tjock och vänlig och visar skrattande fram en korv. Man ska inte underskatta attraktionen hos denna mat — 1934 fanns det fortfarande tre miljoner arbetslösa i Tyskland.

Hur bestämmer nu filmen åskådarens sätt att betrakta grytätandet: med den plebejiska blick som ”vi” riktar mot dem som styr? I matutdelarens person möts den associationskedja som är knuten till mat med den som är knuten till ”narren” (”Hanswurst”), ett plebejiskt element där ”de där nere” artikulerar sig gentemot ”dem där uppe” — enligt mottot ”Först kommer maten, sedan moralen”.⁴⁵

Men filmen låter detta möte inrymmas i partidagens dominerande perspektiv; de nya herrarna är de som ger ”oss vårt dagliga bröd”. Det plebejiska elementet kvarstår, men det gestaltas i ett dominans- och under-ordningsförhållande. Folket ser sig självt och sitt eget ”korvbegär” (”Wurstigkeit”) uppifrån, från molnen, och ordnar in sig i den fascistiska diskursen. Ett element ur den plebejiska folkdiskursen — matens lockelse och det ”omoraliska” i detta, protesten mot det ideella församhälleligandet från ovan — tas Upp av den fascistiska diskursen, reartikuleras och verkar nu i församhälleligandet från ovan. Det arrangemang som filmen här gestaltar förebådar verkliga arrangemang i framtiden där ”soppköket” kommer att ses och upplevas.⁴⁶

Efter scenerna från tätlägret ändras musiken och grupper klädda i folkdräkt marscherar upp. Folkdräkterna betyder att man tillhör bestämda områden: här presenterar sig de från Bayern på ett sätt som skiljer dem från dem som kommer från Schwaben, och de från Sachsen skiljer sig från dem från Pommern. Hur artikuleras dessa element? Grupperna i folkdräkt marscherar förbi Führern, hälsar honom och hälsas av honom. Genom detta arrangemang omorganiserar betydelsen av folkdräkterna. Skillnaderna försvinner. De från Schwaben har, då de visar upp sig i sin dräkt, inte längre en identitet som särskiljer dem från dem som kommer från Bayern, utan de har en kollektiv identitet, *tillsammans med* bayrarna, som *folk*, just i det ögonblick då de hälsar Führern. Denna församhälleligande effekt åstadkoms genom arrangemanget.

Att det fungerar beror uppenbarligen på att den fascistiska diskursen inte abstrakt förnekar den regionala folkliga diskursen, utan artikuleras genom den. Den fascistiska diskursens ideologiska transformationsarbete, dvs förändringen av individernas grupptillhörighet och sociala identitet, låter sig preciseras semiologiskt: folkdräkten, som för sin bärare är liktydig med hans eller hennes schwabiska identitet, får en mer omfattande betydelse, som konnotativt byggs upp: *folkgemenskapen*. Identiteten som schwabare och som *Volksgenosse* utesluter inte varandra här; tvärtom blir den egna identiteten inom den kulturella, folkliga diskursen till den *form* i vilken man upplever sig som tillhörande det fascistiska *folket*.

Skapandet — genom arrangemanget framför Führern — av det nya, fascistiska subjektet ur det material, som regional identitet och lokala säregenheter ger, upprepas i appellen vid arbetstjänsten: i tur och ordning ”anropas” den regionala identiteten hos dem som ställt upp sig: ”Kamrat, varifrån kommer du?” Och de som appellerats svarar en efter en på sin hembygds dialekt: ”Från Friesland, från Bayern, från Kaiserstuhl, från Pommern, och från Königsberg, från Schlesien, från Waterkant, från Schwarzwald, från Dräsdén, från Donau, från Then, och från Saar!” Sedan konstitueras *folket* performativt i talkör: ”Ett folk — en Führer — ett rike! Hemland!” Gemenskapen mellan Führer och *folk* är det stora *hemlandet*

⁴⁵ Jfr beträffande denna figur Haug 1978.

⁴⁶ Jfr artikeln om Winterhilfswerk på s 95 i detta nummer av *Häften*.

som de mindre hemtrakterna underordnas.

Knödler-Bunte hänvisar vid tolkningen av denna scen till, i hur hög grad den av fascismen konstituerade enhetliga tyska "nationen" skiljer sig från kejsarrikets: i de "uråldriga" regionala sederna och de kulturella traditionerna artikulerades motståndet mot den påtvingade nationalstaten vilken dominerades av delstaten Preussen. I den regionala folkliga diskursen, i fasthållandet av identiteten som "bayrare", artikulerades samtidigt en antipreussisk och antistatlig hållning. I den "nation" som konstitueras av den fascistiska folkgemenskapen känner sig bayraren vara upptagen i *egenskap av bayrare*. Genom att reartikuleras inom den fascistiska diskursen förvandlas detta element, som gällt protest mot staten, så att det åstadkommer församhälligande i den fascistiska staten. "Det är inte staten som bestämmer över oss /.../ utan vi skaffar oss vår egen stad", säger Hitler i en appell en natt. Denna upplevelse av ökad kompetens uppstår parallellt med att kompetensen på det politiska området beskärs:

Medan nazisterna på så sätt i ett skenbart motsägelsefritt ideologiskt mönster fångar upp behoven av att både bevara och upphäva regionala sedvanor, avskaffar de samtidigt alla ännu existerande federativa rättigheter och områden för självförvaltning.⁴⁷

Ideologiska makter, klasser och sociala rörelser

I den nattliga appellen till partiorganisationernas "politiska ledare" åkallar Hitler inte bara *statens* ideologiska makt utan också "Gud som har skapat vårt folk". Därmed är också denna instans inordnad i den fascistiska diskursen, vilket ju filmen låter förstå redan i den inledande sekvensen. Hitler kommer "från himmelns höjd" och hans blick faller på staden, borgen och kyrkan. I sekvensen "Nürnberg vaknar" ringer klockorna och en kyrka draperad med hakkorsfanor glider in i bild.

Militärens repressiva statsapparat reartikuleras också. Då armen marscherar förbi klipps demonstrativt ett starkare bifall in. Musiken består delvis av militärmarscher. Pga de dåliga förutsättningarna för att filma är visserligen sekvensen om "Arméns dag" knappt en och en halv minut lång, vilket förargade general von Blomberg en hel del.⁴⁸ De praktiska problemen var kanske inte det enda skälet ty inte heller de grånade generalerna från Weimarrepubliken infogas i folkgemenskapen. Filmen visar dem som hastigast som monokelbärande, Georg Grosz-artade skjutbanefigurer under öppningsanförandet.

I scenerna från tältlägret smälter det militära elementet samman med element från ungdomsrörelsen, där t ex "Wandervögel" framträder som motsatsen till de "gamla" och det borgerliga livet. Dessa element, som hade "fångats in" och reartikulerats av traditionella och kristliga ungdomsrörelser redan före fascismen, reartikuleras här på nytt och infogas i den fascistiska diskursen.

Däremot inordnas inte element ur den borgerliga kulturdiskursen (även om man som Kracauer skulle kunna tolka molnsekvensen så). Av Wagners verk reartikuleras de "populära" och inom småborgerligheten effektiva elementen: *Mästersångarna* och inte *Nibelungens ring*.

"Wagnerianernas" upphöjda, elitära diskurs stöts bort. Däremot förekommer sånger från arbetarrörelsen, t ex 'Büxensteinsången' eller "Rödgardisternas sång". Mellan arbetstjänstens och SAs appell sjöngs sången "Folk i gevär" ("Ser du i öster morgonrodnaden ..."). Den skrevs 1932 på uppdrag av rödafrontkämparnas förbund och var en bearbetning av en rysk folkvisa. Texten är av Arno Parduhn som blev en firad politisk diktare i det fascistiska lägret. Detta element reartikuleras i den fascistiska diskursen på så sätt att det inte får folket att gripa till vapen, utan att i stället entusiastiskt underordna sig den fascistiska ordningen.

⁴⁷ Knödler-Bunte s 30.

⁴⁸ Efter Infield s 104 f.

Denna diskurs speciella verkningskraft beror uppenbarligen på att den inte negerar och stöter bort den församhälleligande och identitetsgivande kraften hos sina element, deras ”mening”, utan med Barthes terminologi⁴⁹ gör dem till den ”form” i vilken man lever *folkgemenskapen*. Genom att sådana verkande element ”sammanknipas” (= fascistiseras) förenas de mest skilda grupper och sociala identiteter till *folket*. Betydelsen, som visar sig för dem i de4sa element, ”undertrycks, trängs åt sidan, görs liksom genomskinlig, ryggar tillbaka en aning, gör sig till redskap för ett begrepp som fullt beväpnat gör en framstöt mot den”⁵⁰ — begreppet *folkgemenskap*. Den nya identiteten som fascistiskt subjekt utplånar inte de ”gamla” identiteterna, utan gömmer sig hos dem och gör dem alla till formen i vilken *folkgemenskapen* presenterar sig.

Goebbels talar på ett ställe i filmen om den fascistiska diskursens politiska tendens som gömmer sig i ”andan”. Han uttalar då oförblommerat maktblockets ståndpunkt:

Måtte vår hänförelses ljusa flamma aldrig slockna! Den ensam ger den skapande konsten hos en modern politisk propaganda ljus och värme. Den steg fram ur folkets djup och till folkets djup måste den ständigt på nytt stiga ner för att där söka sina rötter och finna sin kraft. Det må vara bra att besitta makt som vilar på gevär — bättre och mer lyckobringande är det dock att vinna ett folks hjärta och att också behålla det.⁵¹

De element med vars hjälp den fascistiska diskursen åstadkommer folks församhälleligande till *folket* är inte i sig fascistiska, utan något som erövrats underifrån, något som tagits från folket för att sedan inordnas i en formation där de representerar ”makten över folkets hjärtan” — inte folkets egen makt. För att behålla folkets hjärtan måste fascisterna ständigt på nytt aktualisera och organisera dessa verkningar — inbillningar, önsknings, hänförelse — bl a genom filmer som *Viljans triumf*. Den specifika ”ordningen” hos deras diskurs är visserligen något nytt men den verkar i form av ett *déja-vu*: det som aldrig funnits där tidigare, fascismen, uppfattas som något bekant, något förtroligt — och utgör en påminnelse: det förflutnas erfarenheter aktualiseras och reartikuleras.

Den ideologiska syntaxen

Avslutningsvis ska vi fråga efter den fascistiska diskursens speciella ”enhet” — dvs efter den ”artikulationsprincip” som sammanlänkar olika sammanhållande, ömsesidigt appellerande och repellerande, krafter till *folket* och samtidigt förhindrar att det sålunda konstituerade *folket* artikulerar sig mot det härskande maktblocket. Det är i artikulationen via Führern med dess inordnings- och underordningsperspektiv som de olika verkande elementen (re)artikuleras genom filmens metadiskurs.

Låt oss ännu en gång gå tillbaka till molnsekvensen i filmens början. Dimman skingras och man ser staden Nürnberg uppifrån. Efter att den första dagen, som visat Hitlers ankomst och resa genom staden, gått till ända ser man åter ut över Nürnberg uppifrån. Åter slits ett

⁴⁹ Se Barthes.

⁵⁰ Ibid s 98.

⁵¹ Goebbels var inriktad på att inte låta denna förbindelse med folket skäras av. I sitt tal vid riksfilm-kammarens första kongress (tryckt i Albrecht s 447-465) fordrade han ”att stoffet måste tas ur livet, det måste behandla ett problem, som rör hjärtat” (s 457). Sedan citerar han Luther: ”För att kunna verka bland folket måste man tränga det in på livet. Han lärde sig sitt språk hos folket och använde inte ett enda uttryck som han inte var övertygad om var begripligt för folket. Han behandlade problem som stod folket nära. Det skulle vara bra om våra filmdialoger gjorde detsamma /.../” (ibid).

Fritz Hippler gav filmfolket följande tips beträffande valet av stoff: ”Vilken mängd öden, episoder, historier, tilldragelser och konflikter har inte de män att berätta om som har tillbringat ett helt liv i ledningen för ett stort företag eller en stor gemenskap, vare sig det rör sig om företagsledare, ingenjörer, läkare, sjuksystrar eller något annat; hur många allvarliga och lustiga tilldragelser har inte hunnit samla sig under årtiondena i en liten eller stor stad och slumrar i arkiven eller i de berördas minnen! Här vilar oändligt mycket 'material' och råstoff /.../” (cit i Courtade & Cadars s 14).

molntäcke sönder, sedan ser man hur staden långsamt vaknar upp, fönster öppnas, kaminer börjar att ryka. Så åter utsikten ovanifrån, denna gång över snörräta tältrader, åter ett långsamt uppvaknande och uppstigande, så scener ur SAs lägerliv. Det festliga kongressöppnandet inleds återigen med utsikten ovanifrån över församlingen. Partiorganisationernas appell börjar, liksom filmens inledning, med ett molntäcke som löses upp och en utsikt uppifrån över marscherande kolonner.

Så — filmens höjdpunkt — SAs och SSs dag: utsikt ovanifrån över området där partidagen hålls, till vänster och höger väldiga geometriska block av människor, i mitten skrider tre ensamma figurer fram för att hedra de döda. I början av den avslutande manifestationen ser man åter ut över raka rader med sittande åskådare, genom mittgången marscherar standardbärarna upp.

Perspektivens likhet har en konnotationsstyrande funktion. Den fantasi- och tankeverksamhet som utlöses av dessa talrika stimuli sammankopplas och arrangeras ur Führerns perspektiv. Genom upprepning reagerar alla dessa element med varandra och återknyts till utsikten från flygplanet och den tidigare skrifttavlan, på vilken det stod att ”Adolf Hitler flög åter till Nürnberg för att mönstra sina trogna”. Åskådaren kan inte göra annat inför allt som uppfattas som betydelsefullt, egalt vilka associationer det ger upphov till, än komplettera det med och föreställa sig den osynlige Führerns utsikt. Filmens material, de associationsbanor som korsas och de önskningar som förtätas där, får sin struktur ur detta perspektiv och domineras av det.

Utsikten ovanifrån motsvaras av utsikten underifrån. I bildmaterialet kan vi urskilja en (paradigmatisk) följd av kamerainställningar, snett underifrån och uppåt med Hitler som perspektivets gränspunkt. Detta material ordnas inte ur *Führerns* perspektiv utan ur ett perspektiv *på* Führern. Orienterad av de visuella ekvivalenterna kommer åskådaren att fylla ut bilden med *Führern* som den verkliga medelpunkten, också då Hitler inte alls finns i bild.

Man ser t ex en kvällskonsert, kameran visar dirigenten snett underifrån. Han är bara skenbart medelpunkten: kameran dras litet åt sidan och i bakgrunden framträder ett upplyst fönster där man ser silhuetten av en man. Denna iakttagelse verkar som en signal, den är betydelsefull genom att den upprepar den första delens slutbild: Hitler i rådhusets fönster, fotograferad snett underifrån, mjukt borttonad. Den visuella ekvivalenten tvingar åskådaren att komplettera bilden med *Führern*. Man ser naturligtvis inte vem som står där i fönstret. Men nu vet man vem sången är avsedd för. Han är, synlig eller osynlig, den referenspunkt som ständigt kompletterar åskådarens föreställningar, den punkt som den tankeverksamhet vilken bildmaterialet aktualiserar riktas mot, där associationskedjorna löper samman.

Filmens meningsstyrande element är härutöver framför allt syntaktiska ekvivalenter. Ständigt upprepade snabba svep mellan Hitler och folkmassan (parallellmontage) för samman de dominerande perspektiven från Hitler/på Hitler — ännu en gång i en ordnad formation. Genom den syntaktiska parallellställningen blir de, som Hitler betraktar, semantiskt jämställda: jublande folkmassor, marscherande kolonner, kyrkklockor, smyckade husfasader, de utsökt ”vackra ansiktena” och ”atletiska kropparna”. Ändå behåller vart och ett av dessa element sitt ”överbestämda” och med flerfaldiga associationskedjor förbundna betydelseinnehåll. Men en ”mytisk” betydelse påförs dem och får dem att samtidigt betyda något annat: *folket* som *Führern* ser tillbaka på och som ser tillbaka på honom. Det fascistiska i detta arrangemang är att *folket* anropas från klassherraväldets plattform, att det är genom *Führerns* ögon som de många ser sig som ”ett folk”. Folkets herravälde *förblir* därigenom imaginärt medan klassherraväldet fortlever som en realitet. Det stabiliseras just genom *folkets* imaginära herravälde.

Vi kan nu ange den ideologiska subjekteffekt som organiseras i partidagsfilmen: ”meningen” konstrueras diskursivt, den antyds för åskådaren och måste förtydligas genom dennes meningsskapande och kompletterande aktivitet. Avgörande är filmens syntax, dvs det sätt på

vilket betydelseelementen kedjas samman och vägen bereds för fantasiaktiviteterna. Elementen ordnas på så sätt att alla de associationsbanor, önskingar, erfarenheter och den entusiasm som de aktualiserar åstadkommer att man själv inordnar sig i detta arrangemang.

Filmens syntax definierar objektiva subjektpositioner. Att åskådaren upplever seendet och lyssnandet som sin egen prestation, om något som kommer ur hans eller hennes eget inre, det är den ideologiska subjekteffekten. Pecheux har visat att det som subjektet ”själv” håller för *sant* är betydelseelement i ideologiska formationer. Partidagsfilmen organiserar en sådan formation av betydelser genom att desartikulera element ur andra diskursiva formationer. Därmed griper den in i individernas församhälligande. En antifascistisk politik kan inte bryta upp denna formation om den betecknar dragningskraften hos perspektivet *Führer-folk* som ”fascistisk”. En sådan politik överlämnar bara diskursen till fienden. Vad det gäller är att frigöra attraktionskraften från denna form.

Den ohållbara kontinuitetstesen

Eftersom Kracauer i de verkande elementen endast söker kontinuiteten hos ”dispositionerna” för fascism, förbiser han de politiska och ideologiska strider som artikulerades i dem. Den fascistiska diskursen markerar just ett ”brott” med sättet att artikulera vissa av arbetarrörelsens element, t ex de som finns i *Kuhle Wampe*. Om man letar efter sådana diskursiva brott då finner man, i strid med Kracauers tes, inte någon rak linje ”från Caligari till Hitler”.

Kracauer själv kommer fram till att verklighetselementen i *Doktor Caligaris kabinett* (1923) är ordnade inifrån och utåt, ur det enskilda berättarjagets perspektiv: ”Efterkrigstidens filmer från 1920 till 1924 är en enastående *monologue intérieur*”.⁵² Där organiseras en ”insyn i det inre, /som/ endast kretsade kring den isolerade individen”⁵³ en imaginär upplevelse inifrån och utåt av förhållandena. Haug beskriver den ideologiska kompetens, som förmedlas genom detta arrangemang, med hjälp av den borgerliga skönlitteraturen: den förskaffar ”läsaren en andra, 'andlig' identitet vid sidan om den han har i den praktiska, samhälleliga tillvaron”.⁵⁴ Den tjänar ”behovet av en undvikaridentitet *bortom* verkligheten, /inte/ behovet av en meningsfull identitet i verkligheten”.⁵⁵

Den fascistiska diskursen bryter med detta arrangemang. Rikspartidagsfilmen organiserar en imaginär upplevelse av verkligheten som inte centreras kring den isolerade individen, utan där de enskilda personerna ser sig som delaktiga i gemenskapen mellan *Führer* och *folk*. Den gestaltar inte heller en andra identitet, en ”undvikar”-identitet ”bortom” eller ”vid sidan om” verkligheten; under *folkgemenskapens* imaginära identitet lever man istället i verkligheten. Målet med Goebbels filmpolitik var att förhindra att verkligheten föll itu i en ”vanlig” och en ”högre”, ”egentlig” värld. Filmen skulle inte gestalta något ”dubbelliv”, utan göra det möjligt att leva i och uppleva den ”vanliga” världen just på detta ”upphöjda” sätt.

För Goebbels räknas bara den film som är i stånd att väcka åskådarens hänförelse och som åter-speglar det ”sanna livet” där betraktaren kan återfinna sin egen miljö, den värld som han är förtrogen med /.../ och där man skulle ha känsla av att livet vänder tillbaka ”på ett underbart sätt i koncentrerad och sublimerad form”.⁵⁶

Filmer med tendens att uppmuntra ett sådant ”dubbelliv” — antingen genom flykten till det inre livet, som filmer av *Caligaris* typ vilka förbjöds genast efter 1933,⁵⁷ eller flykten till det

⁵² Kracauer s 66.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Haug 1980a s 26.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Courtade & Cadars s 14, citat ur ett tal av Goebbels 1938 inför Riksfilmkammaren

⁵⁷ Jfr här Wetzel & Hagemann.

förflutna — bekämpades:

filmen har bara gjort ofärdiga försök att ge en bild av den förvandlade människan, och snart har den medvetet övergivit detta projekt för att i stället berätta en massa förkrigshistorier i förkrigskläder för oss,

som skådespelaren Mathias Wiemann uttryckte det vid Riksfilmkammarens första kongress 1937. Han vände sig mot de ”tillbakablickande önskebilderna av 'den gamla goda tiden’”.⁵⁸ Filmens uppgift ska vara ”att visa bilden av den nya människan” och att förmedla ”en soldatmässig hållning”, ”också i vårt oheroiska vardagsarbete”.⁵⁹

Underhållningsfilmerna som producerades under kriget tjänade inte som ”förströelse”, som det oftast beskrivs i litteraturen, utan som ”moraliskt stöd för vårt folks breda lager”.⁶⁰ En film som förbjöds var Käutners *Romans i moll*, i vilken denne enligt Goebbels ”har 'försatt sig' till en annan värld (Paris) och till ett annat århundrade (det nittonde)”.⁶¹ Förbudet vände sig inte mot historiska filmer som sådana utan mot en bestämd effekt. Filmer om Fredrik den store producerades under kriget eftersom ”vi har behov av Fredrik den stores anda”.⁶²

Filmen måste, enligt Goebbels, vara ”realistisk”. ”Just i en hård tid som denna är det nödvändigt att man kan stå med båda fötterna på jorden”.⁶³ Ännu 1944 manar ett uttalande från partiet att man ”inte bara ska uppleva filmvisningen som förströelse utan som 'ett sätt att höja sig över vardagen’”.⁶⁴

En makaber höjd- och slutpunkt bildar ett uttalande som Goebbels ska ha gjort i Führerns bunker 17 april 1945:

Mina herrar, om hundra år kommer man att visa en vacker färgfilm från dessa förskräckliga dagar /.../ Håll nu ut så att inte åskådarna skrålar och visslar då ni syns på duken.⁶⁵

Också med Brechts *Kuhle Wampe* markeras ett brott mot den borgerliga berättardiskursens *monologue intérieur*. Just det var skälet till att den förbjöds av Weimarrepublikens censur. Censorn, skriver Brecht, tog anstöt av det sätt på vilket den arbetslöses självmord skildrades:

Den arbetslöse i er film är inte någon riktig individ, inte någon människa av kött och blod, som skiljer sig från alla andra människor, med sina särskilda glädjeämnen och ytterst med sitt särskilda öde. Han är helt ytligt tecknad, ni får som konstnär förlåta mig detta starka uttryck för missnöje över att vi *får veta för lite om honom*, men följderna är av *politisk* natur och tvingar mig att resa invändningar mot att er film ska tillåtas för visning /.../ Nej mina herrar, ni har inte handlat som konstnärer, inte här. Det var inte angeläget för er att gestalta en enskild människas skakande öde, något som ingen skulle kunna förbjuda er.⁶⁶

Det som saknas i *Kuhle Wampe* är en berättardiskursens ideologiska syntax som gör det möjligt att uppleva händelserna ”inifrån”. Inspärrad i en sådan ideologisk form förmedlar ”konst” ideologisk kompetens samtidigt som den förmedlar inkompetens ifråga om ”politik” och samhälleligt handlande. Det som kom censorn att reagera var att *Kuhle Wampe* inte gjorde det möjligt att identifiera sig med självmördaren då han dör, utan visade de förhållanden under vilka självmordet inträffar. De ”*politiska* följderna” består i att Brecht överskrider klyftan mellan ”konstens” och ”politikens” områden.

⁵⁸ Courtade & Cadars s 11.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Dagboksnotering av Goebbels 1942, cit i Albrecht s 96

⁶¹ Ibid s 80.

⁶² Ibid s 82.

⁶³ Ibid s 80.

⁶⁴ Cit i Courtade & Cadars s 12.

⁶⁵ Ibid s 7.

⁶⁶ Brecht 1973a s 93 f.

Dessa *politiska* följer inte bara skiljer arrangemanget i *Kuhle Wampe* från berättarformens ideologiska syntax. De skiljer också Brechts realism från ”realismen” à la Goebbels och den av Hitler anbefallda ”konstnärliga gestaltningen av rikspartidagen i Nürnberg på film”.⁶⁷ I *Kuhle Wampe* organiseras inte en imaginär upplevelse av verkligheten, utan de olika sätten att uppleva den lyfts fram och filmen visar att de förhållanden som ligger bakom går att förändra. Filmens ideologiska verkan består enligt MacCabe i att det överhuvudtaget inte finns någon ”narrativ syntax”:

Berättandet är inte det som kommer i första hand /.../ Betoningen ligger på de enskilda scenerna och det som man kan lära sig av dem.⁶⁸

Flera diskurser lyfts fram: den arbetslöses förtvivlade självmord, ”vissa arbetarskiktets trötta och overksammas sätt att inrätta sig i 'skiten’”,⁶⁹ arbetaridrottsrörelsens diskurs, de olika småborgerliga ”sanningarna” om brännandet av kaffe i Brasilien (”Vad angår oss kaffet i Brasilien”; ”Om vi haft kolonier hade vi också haft kaffe”). Verkligheten mellan dessa diskursivt artikulerade ”sanningar” måste åskådaren själv bearbeta.

Filmen serverar inte denna kunskap som färdiga slutsatser inom ramen för en dominerande diskurs, utan den finns nerlagd i de motsättningar som den demonstrerar, ”läsaren” måste själv tyda filmen.⁷⁰

Åskådaren konstitueras inte som ideologiskt subjekt, utan tilltalas som medskapare och producent.

Översättning: Erik Furumark

⁶⁷ Riefenstahl s 11.

⁶⁸ MacCabe s 250.

⁶⁹ Brecht 1973 s 92.

⁷⁰ MacCabe s 251.

Manfred Behrens: 1 maj 1933: ideologisk presentation och reorganisering

Den 10 april 1933 offentliggjordes Lagen om införandet av det nationella arbetets högtidsdag. I mitten av april var man i ledningen för NSDAP oenig rörande det framtida firandet av 1 maj. Rosenberg vänder sig mot ”att stillatigande göra eftergifter för den ännu kvarlevande internationalistiskt och kommunistiskt sinnade opinionen”.¹ Han föreslår att man i stället för 1 maj förklarar 21 mars (vårdagjämningen) som nationell festdag: som en germansk vårfest. Goebbels, som sedan får sin vilja igenom, protesterar: ”Genom en väl genomtänkt iscensättning kan vi uppnå allt.”²

Goebbels insåg att ett förbud mot 1 majfirandet skulle göra dagen till ett symboliskt tillfälle för socialdemokratiska och kommunistiska motståndare att samlas; en 1 maj i ny form skulle däremot antagligen kunna infogas i partiets propaganda och få stor dragningskraft.³

1929 hade den socialdemokratiska regeringen försökt förhindra majdemonstrationen i Berlin; trots det kom demonstrationen 11 stånd och resulterade i Berlins ”blodiga maj”. Goebbels grep in i arbetarrörelsens diskurs och omorganiserade nationellt och ovanifrån arbetarnas 1 maj. Den ”väl genomtänkta iscensättningen” var en del i en strategi som syftade till att beröva arbetarrörelsen dess makt och krossa den.⁴

Den 1 maj kommer vi att utforma som en grandios demonstration av den tyska folkviljan. Den 2 maj kommer sedan fackföreningshusen att ockuperas. Även på detta område ska det likriktas. Det kommer kanske att bli litet oväsen några dagar men sedan tillhör de oss. Här kan man inte ta några hänsyn längre.⁵

Genom att 1 maj i lag förklarats som helgdag⁶ blev den en del av den statliga institutionen

¹ Citat i Borresholm s 96.

² Ibid s 97.

³ Schmeer 1956 s 70.

⁴ Efter den 30 januari väntade sig högern och armen en generalstrejk. Den uteblev och fascisterna gick till offensiv: upplösning av riksdagen (1/2); ”nödförordning till skydd för det tyska folket” (4/2); upplösning av den preussiska lantdagen (6/2); SA, SS och Stahlhelm blir ”hjälppolis” (22/2); riksdagshusbranden (27/2); val den 5/3 (NSDAP 43,7%, Zentrum 11%, SPD 18,2% KPD 12,2%; ingen absolut majoritet för NSDAP); likriktning av delstaterna, KPD berövas sina riksdagsmandat, häktning av en del av SPD-gruppen; fullmaktslag (23/3).

Under detta tryck utvecklades inom fackföreningsrörelsen, inklusive det socialdemokratiska Allmänna tyska fackförbundet (Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund, ADGB), en process av ”självorganiserad likriktning” och underordning under programmet för ”nationell koncentration”:

”Troget sin uppgift att medverka i uppbygget av en social ordning för det tyska folket, där arbetarnas rättigheter på det statliga området och i nä-ringlivet säkras på ett sätt som motsvarar deras betydelse för folket som helhet, förklarar sig ADGB berett att ställa de självförvaltningsorganisationer, som under årtiondens verksamhet skapats av fackföreningarna, i tjänst hos den nya staten.” (Förklaring av ordföranden i ADGB till riksregeringen 9/4 1933 cit i Schumann s 166).

ADGB-ordföranden faller offer för den illusionen att han kunde rädda sin organisatoriska självständighet genom att politiskt underordna sig den omfattande fascistiska diskursen. Sedan alla ADGB-byggnader den 2/5 1933 blivit besatta och tagits i beslag, hette det i ett ”upprop från Kommittén till skydd för det tyska arbetet” (von Ley):

”Det är inte så att vi härigenom har velat krossa eller förstöra fackföreningarna /.../ nej, arbetare, dina organisationer är för oss nationalsocialister heliga och oantastliga /.../ Somliga må hyckla aldrig så mycket hängivenhet inför Hitler - det är ändå bäst att de befinner sig i häkte.” (Cit i Schumann s 173)

Den 5 maj hade alla viktiga arbetar- och tjänstemannaförbund, med över 8 milj medlemmar, ”villkorlöst underordnat sig” kommittén. Den 10 maj grundades den Tyska arbetarfronten (Deutsche Arbeitsfront, DAF), den 27 november krossades de sista fackliga strukturerna och DAF omvandlades till en tvångsorganisation som omfattade alla arbetare.

⁵ Goebbels s 299.

⁶ 1919 utropade nationalförsamlingen 1 maj till en hela folkets högtidsdag. I somliga delstater blev 1 maj tidvis en helgdag. (Jfr Giovanoli s 82)

”/.../ år 1919 lagfästes 1 maj på demokraternas och socialdemokraternas gemensamma initiativ. Sedan skulle en

”Högtider under det nationalsocialistiska året”, som i sitt mest utvecklade stadium omfattade 14 fester:

/Det/ började den 30 januari med firandet av ”maktövertagandets dag” och slutade med firandet av ”folkets jul”. Däremellan låg i kronologisk ordning: firandet av partiets grundande den 24 februari och i samband därmed firandet av upptagandet av nya medlemmar, firandet av hjältarnas minne och ”ungdomens löfte om plikttrohet” i mars, Hitlers födelsedag den 20 april, det tyska folkets nationella helgdag den 1 maj, mors dag den andra söndagen i maj, sommarsolståndet, rikspartidagen i september, skördefesten i oktober, dagen till åminnelse av ”rörelsens stupade” den 9 november och vintersolståndet.⁷

Festerna var ”den gestaltning av det offentliga livet som hade störst räckvidd i det nationalsocialistiska Tyskland”.⁸ 1 maj organiserades som en *statlig manifestation* varvid staten inlemmade samhället i manifesterandet av det statliga.

Förordningar, förslag och andra anvisningar rörande uppbyggnaden av det stora politiska firandet och manifestationen vid 1 maj (en statsakt) utfärdas genom NSDAPs propagandaledning i samförstånd med ministeriet för folkupplysning och propaganda.⁹

Arrangemangen vid 1 maj inbegrep hela Tyska riket. Följande centrala massmöten förekom: under natten till den 1 maj firandet av Walpurgisnatten vid Brocken i Harz tillsammans med Hitler-Jugend, på morgonen 1 maj ungdomens appell i Lustgarten, festtåg, folkfest, stor appell på Tempelhofer Feld, avslutande samling i Lustgarten. De större städerna hade egna massmöten. Överallt i landet ägde appeller rum då man också åhörde Hitlers tal från Berlin. Via radion, som kallades ”folkgemenskapsmottagare”, ”möjliggjordes det för Führern att tala till ett auditorium på åttio miljoner enbart genom att man tryckte på en knapp”.¹⁰ Den nationalsocialistiska gemenskapen Kraft durch Freude organiserade i hela riket utformningen av kvällen före 1 maj, en folkfest och arrangemangen på kvällen den 1 maj (i städerna på företagen, på landet i byarna) liksom majvandringarna den 2 maj. Dessa omfattande iscensättningar kallade Hitler 1936 i en återblick för ”nationens generalappeller”.

Marschmusik, gemensam sång, uppställning och Heil-rop liksom inmarscher med fanor bidrog till de gemenskapsfrämjande stämningarna och visade rörelsens speciella egenart; det befriade människorna från det blott passiva lyssnandet och tittandet, laddade församlingen emotionellt och gjorde publiken mottaglig för Hitlers patos. Sceneriet utformades så att församlingen förbereddes på huvudnumret genom en repertoar vilken försvagade det kritiskt skärskådande intellektets motstånd och av andra än rent logiska skäl befordrade anslutningen till ett tänkesätt eller till

allmän helgdag införs, ägnad världsfreden, folkens gemenskap och det internationella arbetarskyddet; man eftersträvade att den skulle ha karaktären av en världsomspännande festdag /.../ På denna 1 maj 1919 följde freden i Versailles /.../ Den tyska efterkrigshistorien är väsentligen en lidandets historia över vilken ordet Versailles står. Världsomspännande festdagar gjorde inte denna lidandets historia lättare, bara bittrare.” (*Frankfurter Zeitung* 30/4 1933)

1 majs statliga anknytning försvann under 20-talet, först under fascismen blev den 1933 åter en nationell högtidsdag. – De italienska fascisterna förbjöd 1 majfirandet:

”Ministerpresident Mussolini lät i alla prefekturer kungöra att 21 april, årsdagen för Roms grundande, skulle firas som helgdag. Så trädde 21 april i 1 majs ställe.” (Giovanolli s 82 f)

⁷ Schmeer 1956 s 68 f.

⁸ Ibid s 69. – Fascismen ingår här i en tradition av statskult. Franska revolutionen reorganiserade t ex de vardagliga sociala systemen (kalendrar, festdagar etc). Under Robespierre inrättades ”det högsta väsendets kult”, som bestod av fyra nationella festdagar, vilka utspelade sig som väldiga republikanska fester på Marsfältet. (Soboul s 363) En historisk redogörelse för olika former av gestaltning av den nationella enheten i Tyskland och ett utkast till en skildring av kulturella former inom arbetarrörelsen hittar man hos Mosse. Rörande utformningen av fester under den tyska fascismen, se Schmeer 1956 samt Vondung.

”Varje revolution skapar nya former, nya myter och riter: då måste man utnyttja och omvandla gamla traditioner. Nya fester, gester och former måste skapas, för att de sedan ska bli till tradition.” (Mussolini cit i Mosse s 10)

⁹ *Feste und Feiern im Jahresring 1939* s 6.

¹⁰ Weinbrenner s 481 f, cit i Schmeer 1953 s 361 f.

föreställningar förknippade med det. Här uppnåddes ofta redan innan talet påbörjats detta tillstånd, där /.../ mängden upplevde sig som en levande enhet och kraft, något som gav var och en ett förhöjt självmedvetande och gjorde vederbörande mottaglig för de paroller som återgav innehållet i den nationalsocialistiska propagandan.¹¹

Grieswelle beskriver här elementen i de fascistiska massmötena enligt ett vanligt mönster — med utgångspunkt från talet (anförandet). För det första: ur anförandets synvinkel ter sig alla andra detaljer som beståndsdelar i ett talets ”sceneri”, som ett sätt att disponera publiken *för* anförandet (Hitlers), vilket betraktas som ”*huvudnumret*”. För det andra: verkan av det som Grieswelle kallar ”sceneri” eller ”repertoar” beskrivs som ett försvagande av *intellektet*, vilket åstadkoms genom att de församlade laddas upp *känslomässigt*. Härmed blir de tillgängliga för ”Hitlers patos”, Hitlers emotionella talekonst (implicit finns här tanken på en motsatt modell: det *rationella* talet, som uteslutande vänder sig till intellektet och argumenterar logiskt). För det tredje: Grieswelle uppfattar denna ”sceneriets” och (Hitler)talets emotionalitet som något säregat för den fascistiska ideologin. Vidare beskriver han de ”gemenskapsbildande” effekterna som ”stämningar”. Mot detta föreslås indirekt en process där man ansluter sig till ”tänkesätt” av ”logiska skäl”. För det fjärde: Grieswelle betecknar arrangemangen kring talet som uttryck för ”en speciell egenart” hos fascismen och människornas befrielse ”från det blott passiva lyssnandet och tittandet” som en av deras effekter. För det femte: känslan av enhet och makt gör människorna ”mottagliga” för ”innehållet i den nationalsocialistiska propagandan”.

Hos Grieswelle förekommer en egendomlig uppdelning av politiska handlingar i ”emotion”, ”stämning” och ”känsla” (sådant som befrämjar aktivitet och gemenskapsupplevelse) resp ”intellekt” och ”logik”. Utnyttjandet av massbeteendets dynamik framstår då i sig självt som fascistiskt. Det sätt att vinna samtycke som han sätter mot detta, dvs logiskt underbyggda tal utan ”scenerier”, är hjälplös antifascism. Den här uppdelningen är en teoretisk fiktion: det finns ju inga politiska tal utan emotioner, gemenskapseffekter etc.

Vi kommer i den fortsatta framställningen inte att undersöka massmöten och massornas uppmarscher ur ett rationalistiskt perspektiv där talet bildar utgångspunkt; i stället ska vi granska de element som ingår i mötena med tanke på deras ideologiska verkningssätt och deras specifikt fascistiska utformning.

All makt, ja mer makt än vad som kanske verkligen är för handen, måste visas upp och demonstreras. Hundra tal, 500 artiklar, radioanföranden, filmer och teaterpjäser förmår inte utöva samma verkan som en uppmarsch av jättelika människomassor.¹²

Massmötenas ideologiska effekter

Massmöten och massornas uppmarscher framställs vid sidan av terrorn som det specifika hos fascismen. 1 maj 1933 marscherade hundratusentals fabriksarbetare in på Tempelhofer Feld, därtill avdelningar ur SA, SS, dem närstående organisationer och armén — sammanlagt över en miljon människor. Fascisterna har inte uppfunnit massmötet. Som förebild tjänade framförallt arbetarrörelsens möten och demonstrationer.

Tusen gånger kan ni få höra s k förnuftiga yttranden från den enskilde arbetaren. Men när han dras in i massuggestionen, denna storartade verkan av en församling på 200 000 människor i Lustgarten, då står han där i mängden som en alldeles obetydlig person och dessa 200 000 människor är för honom inte bara en kraftsymbol utan också uttryck för att rörelsen har rätt. Han ser 200 000 människor som alla kämpar för ett ideal, som han kanske inte själv förmår reda ut i detalj och som han inte behöver klargöra för sig. Detta är hans tro och denna tro blir dagligen förstärkt genom

¹¹ Grieswelle s 35.

¹² Hadamovsky s 47.

synliga maktuttryck för denna tro.¹³

Hitler beskriver massmötena som en iscensättning av ett ideal, av en ideologi. Verkan ligger i synliggörandet av ideologins makt, den är inte argumentativ (idealet behöver man inte ”klargöra för sig”). Enligt Hitler uppstår för den enskilde en dubbel effekt genom mötet: han upplever sig som ”en alldeles obetydlig person” inne i mängden (för-minskningseffekten) och uppfattar hela folkmassan som ett uttryck för en rörelses kraft, rätt och makt, en rörelse som han är en del av (förstoringseffekten: gestaltning av makt).

Gemenskapen vid den stora manifestationen stärker inte bara den enskilde utan bidrar också till att framkalla en kåranda. /.../ När den enskilde för första gången ansluter sig till massmötet och har tusen och åter tusen människor med samma tänkesätt omkring sig, när han som en sökande person dras med i den väldiga verkan av det suggestiva ruset och hänförelsen hos tre-fyra tusen andra, när den synliga framgången och tusendens anslutning bekräftar riktigheten hos den nya läran /.../ då underkastas han själv den förunderliga verkan hos det som man betecknar med ordet massuggestion /.../ Den man, som tvivlande och vacklande inträder i en sådan församling, lämnar den starkt i sitt inre: han har blivit en del av den nya gemenskapen.¹⁴

Inledningsvis pekar Hitler på manifestationens sammanbindande, gemensamhetsskapande effekt. Den synliga gemenskapen och de handlingar som markerar bifall framställer för den tvivlande ”riktigheten” hos en ideologi och ”drar med” honom, binder honom till massan. I gemensamma handlingar (samlas, visa bifall etc) konstitueras ett nytt subjekt: en gemenskap i förhållande till vilken den enskilde upplever sin identitet som en ”del” av gemenskapen. Det yttre sammanhanget medverkar till att individen känner sig ”stärkt i sitt inre”.

I en stor del av litteraturen om fascismen är ”massan” detta nya subjekt. Man uppehåller sig knappast alls vid Hitlers försök till analys av *masshandlingars funktion för församhälleligandet*. Däremot tar man fasta på det ord som han sammanfattar sina spridda iakttagelser med: ”massuggestion”. Massuggestion anses i regel ha dubbel effekt: å ena sidan *förförelse* av massan genom en manipulatör, å andra sidan *smittande* av enskilda människor med hjälp av denna (förförda) massa.

Till grund för denna syn ligger två teoretiska antaganden: För det första utgår man från en från samhället fristående, autonom individ vars individualitet (egenart) går förlorad i massan. För det andra: föreställningen om individualitet är ensidigt rationalistisk, den framställer handlande i massan som något som i sig själv *grumlar förnuftet*. Förförelse och smitta blir dock verksamma genom något i individen nerlagt: de känslomässiga, irrationella ”lägre drifterna” och ”högre känslorna”.

På dessa teser grundar man en föreställning om församhälleligande där en ”förnuftig individ” är den säkraste garantin för samhällelig stabilitet, en individ som i sina handlingar bestäms uteslutande av sitt förstånd och skyggar för att röra sig i olika gemenskaper (vilka denna individ upplever som en ständig fara för sin identitet).

Det är nödvändigt att i grunden göra upp med denna föreställning om att individ/massa = förnuft/oförnuft. Den innebär att församhälleligandet framträder underifrån ur de ideologiska makternas synvinkel: oförnuftigt är det som innebär organisering av en motmakt underifrån (”pöbeln”, ”gatan” etc) gentemot de överordnade instanserna, ty det stör ”ordningen”. Från ”den illusoriska gemenskapens” ståndpunkt blir ansatser till verklig gemenskap detsamma som oordning.

För en effektiv antifascism behövs ett tillvägagångssätt som ser processer för församhälleligande underifrån ur ett antiideologiskt perspektiv och som förmår koppla detta församhälleligande till den -ideologiska potentialen för motstånd mot den fascistiska ideologins speciella

¹³ Hitler 1926, cit i Jochmann s 113.

¹⁴ Hitler 1939 s 536.

karaktär. Ett sådant tillvägagångssätt inriktar sig inte enbart på kunskapsmässiga aspekter som individens förstånd och insikt. Vi utgår principiellt från individernas samhällelighet; rädsla och skygghet inför församhälleligande sammanhänger inte med någon mänsklig natur utan är speciella effekter av privata produktionsförhållanden.

Vi intresserar oss här bara för en aspekt av församhälleligandet: det gemensamma offentliga handlandet.¹⁵ Vår undersökning syftar till att precisera vad som är specifikt för det fascistiska kollektiva handlandet. Fascismen konstruerar brottet med den borgerliga ”förnuftiga individen” med utgångspunkt från behovet att garantera borgerliga maktförhållanden. Handlande massor är för fascismen inte liktydigt med ordning.

Likväl är inte fascismen antiideologisk tvärtom medför den en drastiskt tilltagande ideologisering: ordning innebär för den ett gemensamt handlande i redan givna och förberedda yttre former. En effektiv antifascism som inte nöjer sig med den ”förnuftiga individen” får inte stanna vid att ange det specifikt fascistiska i termer av ”massbeteende”, ”känslomässighet” etc, utan måste inrikta sig på förståelsen av hur ”känslorna” formas.

Marsch och uppmarsch som ordnat handlande

Att marschera är truppers sätt att förflytta sig i militär ordning. Den statliga hären är historiskt den första statliga massformationen. I den har på ideologiskt vis former för samhällets gemensamma självförsvar reorganiserats. Handlingarna i den ideologiska strukturen blir till högre *tecken för ordning*: marschansats, uppställning, marscherande, etc. Hos de militära kollektivhandlingar som intresserar oss är två aspekter avgörande: a) tecknen för ordning uppnås genom *gemensam verksamhet* (kroppstecken), b) de verkamma är *fråntagna* all *kompetens* att påverka ordningen (militärapparaten organiseras i enlighet med en befälsordning; att underifrån etablera hegemoni är enligt reglementet myteri).

Marschkolonnen är en gemenskap uppnådd genom underordning (Unterstellungsgemeinschaft). Dess karaktär av underordning är ständigt närvarande genom att den som för befäl över den aktuella enheten och som representerar ordningen är avskilt placerad (framför, bakom, bredvid) och bär tecken på sin ställning (gradbeteckningar). De marscherandes gemenskap kommer till stånd på order och fungerar framför allt på kommando: ”Uppställning”, ”Giv akt”, ”Lediga”, ”Framåt marsch”, ”Vänster-Höger” etc. Men det marscherande ledet behöver inte hela tiden befälets kommando, det reglerar med egna medel sin likformiga rörelse. I den marscherande truppen kopplas de enskilda samman till *ett nytt subjekt* som bevarar sin enhet enbart genom att hela tiden *aktivt* iakttar ordningen: den gemensamma rytmen måste uppnås, avståndet i sidled och djupled måste hållas, likaså steglängden osv. Det horisontella trycket från folk intill förhindrar att man kommer ur takt. Takten håller man genom att sjunga eller med hjälp av en orkester.¹⁶

Vid lunchtid den 1 maj 1933 ställde arbetsstyrkorna vid Berlins storföretag upp sig under ledning av de nazistiskt organiserade cellerna vid företagen (NSBO) och marscherade i slutformationen till uppsamlingsplatser i bostadsområdena och sedan vidare till Tempelhofer Feld.

Berlins företag marscherade samlat, ”om än inte helt frivilligt” som Goebbels senare medgav, till

¹⁵ I en ledare med rubriken ”Ett vänstermonopol” betecknar J Busche i FAZ (4/9 1980) motdemonstranterna under Strauss valkampanj som ”vänster-mobb” – en inställning som gör att han betraktar varje aktivitet från massorna med misstänksamhet och av alla krafter svärtar ner dem: ”Skrämsel och hot genom *offentliga massaktioner* har utvecklats till en strategi som vänstern har monopol på.” (kurs av förf)

¹⁶ Det finns olika sätt att marschera på; det enklaste är *marsch på stället*. Ett annat är *likformig marsch*: alla anträder marschen med vänster fot samtidigt, på så vis uppstår ett dovt, rytmiskt ljud, som möjliggör en fullständig synkronisering av rörelserna. Slutligen finns det *paradmarsch*: här sker det samtidiga marschanträdet så, att benet först sträcks fram och därpå sätts i marken. Med denna form av marsch presenterade sig SS (ledarbeskydd som hotfullt tecken).

Tempelhofer Feld.¹⁷

Arbetsstyrkorna marscherade i enhetlig arbetsdräkt (statliga tjänstemän i uniform), däribland verkställande direktörer och företagare; också partifunktionärer och statliga byråkrater anslöt sig demonstrativt. Majdemonstrationen är inte längre arbetarrörelsens maktdemonstration mot kapitalister och statsmakt utan ett uppvisande av arbetare, företagare och statsbyråkrater sida vid sida i ordnad marsch under parollen om det "nationella arbetets" enhet (1 maj 1934 presenterade Goebbels Hitler med orden: "Vi hälsar folkets störste arbetare, Adolf Hitler!").¹⁸ I uppmarschens performativa handling 1 maj 1933 organiseras förnekandet av de verkliga klassmotsättningarna som aktivt handlande.

När direktörer och generaldirektörer, t o m från de största företagen, den 1 maj 1933 för första gången marscherade mitt ibland arbetarna utan att det togs någon speciell hänsyn till deras ställning, något som sedan skulle inträffa varje 1 maj, så gjorde detta ett oerhört intryck på de politiskt oskolade.¹⁹

I stjärnformation rörde sig tio kolonner från de olika stadsdelarna i Berlin mot Tempelhofer Feld. Gruppernas turordning och kolonnernas inre struktur hade fastlagts i förväg.²⁰ Vid uppmarscher inom ramen för partiarrangemang bildades täten och kön av SA och SS, som på det sättet inramade tåget.²¹ Den 1 maj 1933 reserverades tätpositionen för företagen.

/.../ nationalsocialisternas och de tysknationellas partiformationer, krigsveteranernas föreningar, fosterländska förbund och hembygdsorganisationerna; hantverksföreningarnas medlemmar, varav somliga marscherade i täten i sina yrkeskläder och bar på sina gamla skråbanér, idrottsorganisationerna, anställda vid statliga och kommunala myndigheter och — en särskilt anslående anblick — olika tyska folkdräktsföreningar. Täten på varje kolonn utgjordes av nationalsocialistiska företagsceller.²²

Kolonnerna marscherade in efter varandra på 12 avgränsade fält på Tempelhof som vart och ett rymde 60 000 människor (det fanns plats för ytterligare 200 000 besökare). Denna uppmarsch²³ som varade i timmar pågick som ett väldigt självmant inordnande av människor på angivna ytor och i markerade positioner:

Ett organisatoriskt mästerverk: tidig eftermiddag den 1 maj: Tempelhofer Feld hade noggrant linjerats upp med särskilda utrymmen för de inmarscherande grupperna så att de hundratusentals deltagarna så snabbt som möjligt och under största ordning kunde inta sina platser.²⁴

Berliner Illustrierte har på en sida i sitt specialhäfte till 1 maj två bilder: överst Tempelhofer Feld på morgonen den 1 maj, tomt, med otaliga markeringslinjer (därtill den ovan citerade bildtexten), därunder en liknande vy efter uppmarschen. Människornas inordnande organiseras här bildmässigt: först det i förväg markerade arrangemanget, så den ockuperade ytan: hundratusentals i "största ordning".

1 maj 1933 kommer berlinarna länge att minnas. Allt som kan uppnås med en till underverk gränsande organisationskonst hade uppbringats för att sätta folket i rörelse, för att på brokigaste vis blanda människor på gator och torg, organisera dem i nya enheter och skapa förståelse för att denna frigörande handling, denna nya sammansättning av människor, denna nya känsla av enhet inte är

¹⁷ Schmeer 1956 s 71.

¹⁸ Citat i Krüger & Starcke s 110.

¹⁹ Schumann s 70.

²⁰ Jfr *Völkischer Beobachter* 27/4 1933.

²¹ Jfr *Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 73 f.

²² *Frankfurter Zeitung* 2/5 1933.

²³ Fascismen gör de olika marschsätten till dominerande former för offentlig presentation av massorna (upp- och förbimarsch, fackeltåg, parad etc). "Den tyska nationen är nu på väg att äntligen hitta sin livsstil, en livsstil som i grunden skiljer sig från vad man kallar bittisk liberalism /.../ Det är den stil som en marscherande kolonn har, oavsett var och för vilka ändamål denna marscherande kolonn kan tänkas ha satts in." (Rosenberg 1938, cit i Rauschning s 77)

²⁴ Bildtext i *Berliner Illustrierte Zeitung*, specialhäfte till 1 maj 1933 s 8.

något annat än ett uttryck för deras verkliga men ännu inte av dem själva erkända eller till fullo upplevda liv. Över de artificiella, genom politik, snobberi och härkomst uppställda sociala och estetiska gränserna var det avsikten att den sant klasslösa och fördomsfria folkgemenskapen skulle bli synlig och förnimbar. Avsikten med detta majfirande var att bekänna sig till den klasslösa men därmed ingalunda ostrukturerade staten. Det var ett masskådespel mer storartat än man någonsin upplevt i Tyskland.²⁵

De olika ”handlingarna” i fascisternas ideologiska transformationsarbete 1 maj 1933 lyfts fram av *Frankfurter Zeitung*, som gratulerar till framgången med dem: folkets *frigörande* från de gamla bindningarna (särskilt arbetarrörelsens organisationer), den nya *sammansättningen* hos folket och organiserandet av en ny *samhörighet*. Den nya enheten ska vara den synliga *folkgemenskapen*. Att det härvidlag rör sig om en ny indelning av klassamhället blir tydligt genom talet om en ”ingalunda ostrukturerad stat”.

Uppmarschen och uppställningen 1 maj 1933 är de första delarna av det som Hitler 1936 kallade ”nationens generalappell”.²⁶ Den organisatoriska kärnan i majmanifestationen är ett appellförfarande:

1. Marsch till fanfarer utförda av sju kapell och två spelmanståg ur försvaret.
2. Massornas gemensamma sång: ”Der Gott, der Eisen wachsen liess”. Rikskansler Adolf Hitlers ankomst.
3. Rikskanslerns tal med offentliggörande av det tyska uppbyggets första årsplan.
4. Nationalsången sjungs unisont. Hitler-Jugend planterar en ek till rikspresidentens ära.
5. Armékapellen spelar stora taptot.
6. Fyrverkeriet avfyras.
7. Horst-Wesselsången sjungs unisont.²⁷

Appellen som ideologisk form

Appellen är en militär ritual som reglerar de samlade militära enheternas utförande av den inre tjänsten (ordergivning, sold, materialkontroll etc). Appeller äger idag rum i armén för dessa och andra ändamål (hedersappell, fanappell, appell vid edsfästelse etc).²⁸ Ännu för hundra år sedan betecknade appell endast

signalen till soldaterna att samlas, att ropas upp, att mottaga order och instruktioner. Under strid och exercis kallas de utspridda soldaterna till samlad ordning genom appellen. Signalen ges på trumman (*appellvirveln*), på horn och trumpet (*appellblåsandet*).²⁹

Snart vann begreppet burskap som beteckning för alla samlingsmanövrer, vilka består av olika enstaka element som kombineras på skilda sätt beroende på vad som föranlett samlingen

²⁵ *Frankfurter Zeitung* 3/5 1933 ledaren.

²⁶ ”Det var nödvändigt att ge det tyska folket denna stora gemenskapskänsla. På samma sätt som soldaten ingenting är i sin ensamhet, men allt inom sitt kompani, sin bataljon, sitt regemente, sin division, och följaktligen inom sin arme, så är den enskilde folkkamraten ingenting utanför men allt inom sin folkgemenskap. Här uppstår ur 60 miljoner isolerade och svaga viljor en gigantisk, mäktig, sammanknuten vilja. Det måste bli synligt för varje folkkamrat och därför har också vår rörelse fått denna alldeles speciella prägel, därför dessa massmanifestationer, dessa massdemonstrationer, denna generalappell till nationen.” (Hitler 1 maj 1936, cit i Schmeer 1956 s 70)

²⁷ Jfr *Völkischer Beobachter* 28/4 1933. – Från 1939 upphörde uppmarschen på Tempelhofer Feld, huvud-evenemanget var därefter manifestationen i Berliner Lustgarten. Dessutom tilltog betydelsen av festerna inom ”företagsgemenskapen”. (En analys av förändringarna av 1 majfirandet under fascismen eftersträvas inte här.)

²⁸ Den 6 maj 1980 avgav försvaret ett offentligt löfte i Weserstadion i Bremen. De sammanstötningar som då inträffade mellan polis och demonstranter sysselsatte i månader press och parlamentariker. Under den offentliga diskussionen framlade den ställföreträdande ordföranden i de statsanställdas förbund, Merten, några förslag rörande den framtida utformningen av statsakter i *Förbundsrepubliken* med relevans för vår problematik:

”Har ingen kommit på idén att inbjuda Weser AGs och Vulkanvarvets arbetare, arbetarna från Klöckner eller hamnarbetarna med deras kolleger från städernas trafikbolag och sopkörning? /.../ Har ingen kommit på tanken att låta förbundsrepubliken vandra till stadion i sällskap med hundratals arbetstagare?” (*Frankfurter Rundschau* 4/8-80 s 4)

²⁹ *Meyers Konversations-Lexikon* 1874.

(appellblåsande, uppställning för marsch, givakt, hälsning, mottagande av dagorder, anförande, högre officers mönstring av truppen, hissande av fanan, förestavande av eds- eller löftesformeln, nationalhymnen etc).

Appellritualen blir aktuell vid manifesterande av ett institutionellt sammanhang (löfte, soldatens erinran, edsfästelse); vid ordergivningen; vid kontroll av huruvida soldaterna infogat sig i institutionens ordning (skåp- och uniformskontroll etc): här undersöks utifrån yttre kännetecken hur väl personligheten inordnats som det ideologiska subjektet "soldat" (om uniformsstövlarna eller skåpet inte befinner sig i föreskrivet skick framstår det som tecken på en motspänstig personlighet, på upproriskhet).

Appellen organiserar den kollektiva lydningen i förhållande till någon som företräder institutionen. Den är en *performativ handling* där de som ställt upp i "sluten ordning" underordnar sig den militära funktionären som har till uppgift att övervaka att den institutionella ordningens normer iaktas. Chefen tilldelas och garanteras sin funktion och sitt begränsade kompetensområde genom den institutionella ordningen. Appellen är en *yttre form* som omfattar alla inblandade. Att inrätta sig inom ramen för denna form innebär att underordna sig den övergripande institutionens normer och att i handling erkänna dess kompetens/inkompetensstruktur.

Appellformen uppkommer med den statliga hären. I den grekiska antiken skedde det först i Sparta; i Aten existerade det ingen "statligt organiserad militär undervisning" som i Sparta förrän vid mitten av fjärde århundradet.³⁰ Därefter "utbildades de unga soldaterna i två år inför sin krigsinsats".³¹ Härmed uppstår också i Aten yrkesofficers-väsendet, tidigare var "strategen" en av de olika stammarna "vald fältherre" och likaberättigad medlem i strategernas råd. Men då det redan vid denna tid fanns en fast här- och krigsordning och staten var en klasstat behärskad av den jordägande adeln, präglades hären redan under denna fas av horisontella och statligt hierarkiska strukturer.

Strategen som person har sina rötter långt tillbaka i den grekiska historien. Omkr år 1000 f Kr fanns i det "hellenistiska samhället" en "härkonung".³² Han är inte "någon absolut härskare" utan "en funktion inom försvaret". "Han har inte rätt att under erövringståg egenmäktigt utdela förläningar, utan han måste göra det i samhällets namn".³³ Härkonungen är representant och ledare för försvarsenheten, han företräder "de sina inför gudarna med bön och offer, gentemot fientliga grannar genom upprop och ledning av härtåget".³⁴ Även i andra avseenden är han en företrädare för samhället: "Han medlar mellan familjer — biträdd av släktöverhuvuden — bilägger och dömer, mer på de stridandes begäran än som uttryck för egen maktutövning."³⁵

Hären och härkonungen är under grekisk forntid *delar av samhället*: härens medlemmar samlas som likaberättigade, härkonungen är en ledare bland likar, han representerar gemenskapen. Vi kallar dessa inom samhället utvecklade funktioner *protoideologiska*. De är inte i sig själva ideologiska men blir i ett senare skede "förhäxade" av den upphöjda, statliga makten och omstrukturerade.³⁶ Den statliga hären representerar makten hos en (det "illusoriska samhällets") statsapparat som berövat samhället kompetens. Soldat, officer och armé blir *organ hos en ideologisk makt*. Appellen är en ideologisk ritual inom den militära statsapparaten.³⁷

³⁰ *Lexikon der alten Welt* s 1220.

³¹ Ibid.

³² Berve s 90.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Jfr *PIT* 1979 s 183 f.

³⁷ I sina ideologiska former har den ideologiska klasskampen inte avstannat, tvärtom: "Till vapen, medborgare!

Det civila samhällets militarisering

NSDAP organiserade sitt partiarbete i strängt militär form. En grundsats i partiets organisationsbok säger ”att grundvalen för det politiska arbetet i Tyskland är det soldatmässiga”. ”Den politiske ledaren är både predikare och soldat.”³⁸ Denna karakteristik av den nya politiker-typen med hjälp av egenskaper hos funktionärer inom två andra ideologiska statsapparater (kyrkan och militären) tar fasta på dessa funktionärers särprägel: predikaren som förkunnare av en färdig lära och som organisatör av församlingen, soldaten som en handlande person som inom en orderstruktur utför anvisningarna uppifrån.

Auktoritet uppifrån och lydnad underifrån; med ett ord, disciplin är själva ryggraden inom armén.³⁹

/.../ vår rörelses förnämsta princip är en gammalgermansk demokratisk princip som inte vet om något ansvarsutkrävande underifrån eller någon auktoritet hos massan utan bara erkänner *nedåt-verkande auktoritet och uppåtverkande ansvar!*⁴⁰

Den viktigaste typen av inre tjänst inom NSDAP var den (minst) en gång varje månad förekommande *tjänsteappellen*.⁴¹ Med två undantag — hälsningen på den lokalt överordnade med ett handslag och den ”kamratliga samvaron” (för det mesta i friare former) — består tjänsteappellen av handlingar som utförs på order och av orderliknande tal.

Efter maktillträdet samt övertagandet och ”likriktningen” av det civila samhällets⁴² organisationer uppkom nya, omfattande uppgifter för de fascistiska ideologerna. Organisationsboken framställer ”det praktiska utövandet av folkgemenskapen” och ”att ge uttryck för den praktiska gemenskapstanken” som de ideologiska huvuduppgifterna för det nazistiska partiet (och

Formera era bataljoner!” lät det under den franska revolutionen.

³⁸ *Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 24.

³⁹ Helmuth von Moltke, cit i Bigler s 177.

⁴⁰ Hitler 1936 s 325.

⁴¹ *Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 52. Nedan följer ett exempel på ”TJÄNSTEAPPELL

Tjänsteappellen består av följande moment:

- a) anmälan till den lokalt överordnade,
- b) befattningshavarnas anförande,
- c) ställningstagande och beslut,
- d) den lokalt överordnades anförande om det politiska läget,
- e) kamratlig samvaro.

Skall ledaröverläggning avhållas samtidigt som tjänsteappellen, kan uppgifterna under d) och e) genomföras i anslutning till denna överläggning.

Till a) *Anmälan*: Några minuter före appellens början ställer samtliga politiska ledare upp sig inför utbildningsledaren, som förrättar upprop. I utbildningsledarens frånvaro sker upprop inför den befattningshavare, som varit längst i tjänst.

När den lokalt överordnade eller hans ställföreträdare anländer, kommenderar utbildningsledaren /befattningshavaren ”Giv akt!”. Därefter går han fram till den lokalt överordnade, hälsar med lyft arm och avrapporterar uppropet:

antingen: Politiska ledarna fulltaliga!

eller: Politiska ledarna tillstädes! Saknas: partikamrat X, permission; partikamrat Y, laga förfall; partikamrat Z, olovlig frånvaro.

Den lokalt överordnade tackar, kommenderar ”Lediga!” och hälsar på samtliga politiska ledare med handslag. Härefter intages platserna. I större staber sitter varje avdelnings medlemmar tillsammans avdelningsvis.

Till b) Efter anförandena avlägger i tur och ordning befattningshavarna – i en områdesgrupp även celledarna och, på förekommen anledning, blockledarna – en kort, pregnant rapport över sittarbete. Vid behov kan den lokalt överordnade föreskriva enskild överläggning.

Till c) och d) Efter rapporteringen gör den lokalt överordnade en kort sammanfattning av anföranden och uttalanden, utdelar de slutliga ordena och avslutar med ett kort anförande om det politiska läget.

Till e) *Kamratlig samvaro*: Samvaron i anslutning till tjänsteappellen (i förekommande fall ledaröverläggningar) skall – eftersom man då i regel röker, dricker och äter – inte försiggå på tjänstgöringsstället utan utanför det. *Om samlingsplatsen är en offentlig lokal är det förbjudet att samtala om partiinterna angelägenheter.*

⁴² Detta begrepp anknyter till Gramscis *società civile*. Jfr *PIT 1979* s 63 och 74 f.

dess biorganisationer).⁴³ Som partiets ”förmästa uppgift” betecknas: ”att vinna folket för en gemensam världsåskådning och därmed åstadkomma en 'organisering av folket'.”⁴⁴ Detta följs av intensiva bemödanden att omorganisera massornas kulturella praxis inom ramen för den fascistiska ideologin.⁴⁵

Vi ska här som exempel analysera Dohlhoff & Schneefuss *Handbuch der Gemeinschaftspflege* (Handbok för fostran till gemenskap) som särskilt behandlar appellen. Författarna angriper två problem. För det första: de långvariga tjänsteappellerna hotar att få upplösande verkningar.

Det gäller särskilt att undvika entonighet, långtråkighet och stillshet ty ingenting är mer trötande än vissheten att varje vecka tvingas ”återuppleva upplevelsen” av samma appell.⁴⁶

Dessa tendenser ska motverkas genom att appellen, framför allt ”den kamratliga samvaron”, utformas bättre; huvudsyftet med den *gemenskapsappell* som D & S föreslår anger de vara ”omsorg om gemenskapen”. För det andra: man ger förslag på hur offentliga gemenskapsappeller, som inte ska framföras som rena tjänsteappeller, ska organiseras. Författarna skriver i en situation då tusentals partiorganisatörer har stor rutin på tjänsteappellen och tenderar att låta den tjäna som mönster också för verksamheter under fritiden. D & S föreslår nu att det ideologiska arbetet ska effektiviseras genom att kulturella praktiker inordnas inom ramen för appellritualen.

Kärnan i appellen ligger inte i ”giv akt” eller i ”rättning” eller i mönstringen av de uppställda männen, utan enbart i en kraftfull inre gestaltning, i upplevelsen /.../ Att sammankalla och ställa upp människor uteslutande i syfte att åstadkomma en samling i disciplinerade former, att ropa upp deras namn, att kontrollera närvaro, att meddela information, att fördela uppgifter och liknande, det är ingen appell, utan en mönstring. Men en sådan mönstring kan mycket väl följas av en appell.⁴⁷

En ”samling i disciplinerade former” ser D & S som ”mönstring” (alltså inte som något som ger en ideologisk effekt i form av frivillig underordning). Den punkt för punkt exekverade tjänsteappellen är därmed inget annat än en mönstring. I motsats till mönstringen — en ”disciplinär” handling — karakteriserar författarna (*gemenskapsappellen* som en ”högtidlig handling”.⁴⁸

Hur uppfattar de skillnaden mellan dessa handlingstyper? Den består inte i att olika element ingår i dem: också vid gemenskapsappellen förekommer uppställning etc, visserligen tillkommer här nya element som musik, sång, talkörer, lösen etc. Deras formulering, att en mönstring är ett sammankallande som ”uteslutande /sker/ i syfte att åstadkomma en samling i disciplinerade former”, är klagörande. Mönstringens syfte är disciplin, den saknar ett högre

⁴³ *Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 91.

⁴⁴ *Ibid* s 487.

⁴⁵ Ett av de mest relevanta organen är den från och med 1935 utgivna månadstidskriften *Die neue Gemeinschaft – Parteiarchiv für nationalsozialistische Feier- und Freizeitgestaltung* (Den nya gemenskapen – partiarkiv för nationalsocialistisk utformning av fest och fritid, utgiven av rikspropagandaledningens avdelning för kultur och avdelningen för folklore och utformning av fester, med Führerns uppdrag att övervaka NSDAPs hela and- 59. liga och världsbildsorienterade skolning och fostran). Schmeer beskriver den slutliga uppläggningsen av ett häfte: ”Innehållet i ett månadshäfte, schematiskt återgivet, vid en tidpunkt då det funnit sin slutliga form (8e årg 1942): 1. Rörelsens eller nationens minnesdagar för den följande månaden. 2. Grundläggande riktlinjer för utformningen av månadens viktigaste fester; ur vilka man kan välja alltefter de olika orternas skilda musikaliska resurser. 3. Detaljerade förslag rörande dessa fester, ur vilka man kan välja alltefter de olika orternas skilda musikaliska resurser. 4. Den i riktlinjerna omnämnda litteraturen. 5. Skilda förslag till musik vid festerna. 6. Vägledning för festtal. 7. Ett exempel på en vanlig morgonfest (Morgenfeier), återigen med litteratur, musikförslag osv. 8. Recensioner av fackböcker. Härtill kom allmänna riktlinjer, grundläggande artiklar, rapporter om upplevelser, upplysningar om stilriktig utformning av symboler och andra visuella verkkningsmedel, rikhaltigt bildmaterial.” (Schmeer 1953 s 84)

⁴⁶ Dohlhoff & Schneefuss s 82.

⁴⁷ *Ibid*.

⁴⁸ *Ibid*.

syfte. Som *högre syfte* anger författarna ”omsorgen om gemenskapen” och föreslår

att låta appellen präglas av en lösen, att lägga en näraliggande tanke till grund för den, något som inte bara framstår som rim eller vackra ord, utsmyckning, utan genomsyrar appellen från början till slut. Alltså — ”den röda tråden”.

Vi kan skilja mellan mönstring och gemenskapsappell som huvudsakligen orderliknande (repressiv) resp ideologisk underordning. D & S vill inte att det ideologiska arbetet ska organiseras enbart som drill eller som drill med ”vackra ord” som ”utsmyckning”. Deras mål är att ideologiskt prägla disciplinära praktiker så att de framträder som en *gestaltning av gemenskapsvärden*. Huvudprincipen för de fascistiska ideologerna är att inte enbart propagera sköna ideal, utan att genom högtidliga handlingar åstadkomma en aktiv underkastelse inom redan givna former. I partiets organisationsbok betecknas detta som ”att ge uttryck för den praktiska gemenskapstanken”.⁴⁹ Militariseringen av kultursamhället och ideologiseringen av disciplinära praktiker går i varandra då gemenskapshandlingarna utformas som folkgemenskapens performativa praktiker.

D & S behandlar problemet att ideologiskt forma personligheten *utifrån och inåt*. Det blir tydligt i tesen, att ”appellens kärna” ”enbart /ligger/ i en kraftfull inre gestaltning, i upplevelsen”.⁵⁰ ”Kraftfull inre gestaltning” innebär a) slutet och *enhetlig* gestaltning (”den röda tråden”), b) en inte huvudsakligen disciplinär utan *ideologisk enhet*. Författarna fortsätter:

Varje appell är anrop och upprop, den är bekännelse och förpliktelse. Den appellerar till människornas inre hållning och är inte uttömd genom sin ”yttre form”.

Gemenskapsappellen uppfattas alltså som en ”yttre form” som har effekt på personlighetens inre struktur. Det yttre arrangemanget med appellförfarandet pekar ut vissa yttre handlingar för individerna och ger därmed upphov till bestämda ”inre hållningar”; appellerar till personlighetens inre. Den ideologiska subjekteffekten består i att handlandet inom ramen för de givna yttre formerna upplevs som spontant och frivilligt: förhållandena upplevs inifrån och utåt. Det som D & S siktar till med sina förslag till gemenskapsappell är att genom yttre arrangemang producera ideologiska subjekteffekter.

Appell: lockelse och ideologisk inramning

På Tempelhofer Feld ställer marschkolonnerna upp sig nedanför Führern, vända mot honom.

Nu väntade massorna på sin Führer. Ett avläggset jubel förkunnade att han var på väg /.../ Jublet kom närmare och med det kanslern.⁵¹

Führerns resa ”genom massorna” är en del i iscensättningen av mötet. Att jublet närmar sig betyder att Hitler närmar sig. Att Hitler artikuleras med människojublet på gatorna får miljonerna på Tempelhofer Feld att uppleva honom som ledaren bakom vilken massorna står. Här flamlar människomassornas begär och svartsjuka upp. Barthes har talat om ”förväntans stora sociologiska rörelsekraft”.⁵²

Skarpt, pregnant och livligt talade Hitler till massorna som han älskar och som älskar honom. Denna kärlek är äkta.⁵³

I litteraturen om de fascistiska massmötena hänvisas ofta till ”taktiken att låta publiken vänta”.⁵⁴ Genom att låta människorna vänta demonstrerar man deras obetydlighet. Till

⁴⁹ *Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 91.

⁵⁰ Dohlhoff & Schneefuss s 82.

⁵¹ *Frankfurter Zeitung* 3/5 1933.

⁵² Barthes 1974 s 11.

⁵³ *Frankfurter Zeitung* 3/5 1933.

⁵⁴ Grieswelle s 38. Christa Wolf berättar om ett besök Hitler gjorde gränsområdena i öster. Massorna hade ställt sig längs gatorna och väntade. Nelly ”ville veta hur man kunde skrika och känna sig som ett med alla, när man

skillnad mot vad som gäller vid vardagliga överenskommelser kan man inte lämna Tempelhofer Feld. Att massorna stannar kvar blir till ett tecken på deras trohet gentemot Führern.

Några minuter före fyra anmäler organisationsledaren, regeringsrådet Gutterer, Führerns ankomst, och strax därpå svänger bilen med kanslern in på Flughafenstrasse. I ett enda slag höjs hundratusentals armar i tysk hälsning som Führern besvarar stående i bilen. Kapellen spelar Badenweilermarschen medan Führerns bil, åtföljd av häftiga Heilrop, far utmed hela Flughafenstrasse för att sedan återvända till centrum av platsen.⁵⁵

Hitlers färd utmed Flughafenstrasse motsvarar mönstringen av formationer i den militära hälsningsritualen. Genom Badenweilermarschen⁵⁶ understöds Hitler musikaliskt för att igenkännandet av honom ska få förstärkt effekt.

Den sammansatta appellritualen sönderfaller i en mängd olika ritualer som kräver att massan växlar mellan en rad handlingar, vilka hos den enskilde framkallar en växling Mellan olika hållningar och stämningar: uppmarsch och uppställning, lyssnande till öppningsmusiken (sammanställande genom fanfarmarsch), intagande av den hållning Hitler-hälsningen föreskriver, sång, tyst åhörande av Hitlers tal, periodiska utbrott av jubel etc.⁵⁷ Särskilt framhävs musikens verkningskraft. ”Sången är tusen gånger starkare än ordet.”⁵⁸

Som en regel för varig högtidligt tillfälle anger Dohlhoff & Schneefuss:

/.../ alltid ska stunden inledas och avslutas med sång, alltid förenas människornas tankar av sången och alltid tillförs åhörarna det slutliga intrycket genom sången. Sången är inte bunden till vissa instruktioner och kommandon, den klingar vid otaliga och ständigt återkommande tillfällen, den kommer att ljuda när vårt hjärta bjuder oss att sjunga.

Varje appell avslutas med den ritual där underkastelsen under Führern sker:⁵⁹

Statskommissarie Engel avslutade detta för hela världen enastående möte med ett trefaldigt Sieg-Heil till världens segerrikaste rörelse, till det tyska fäderneslandet och till rikskansler Adolf Hitler.⁶⁰

Ett särskilt dragplåster under appellen den 1 maj 1933 var fyrverkeriet, ”det största fyrverkeri Europa någonsin upplevt”.⁶¹ Det hade oerhörda ljus- och ljudeffekter: ett silverfärgat vattenfall, en vägg av eld, eldsblommor etc.

I väldig flamskrift lyste två förenade händer fram och under stod det skrivet med jättebokstäver ”Det tyska arbetets dag”. Tusen och åter tusen eldsblommor inramade denna symboliska bild.⁶² Det är meningen att också detta fyrverkeri ska bidra till att under festens och glädjens stund förena och förbrödra handens och hjärnans arbetare i enlighet med regeringens och Hitlers vilja så att de förutvarande klassmotsättningarna upphävs och människorna sammanförs i en enhetlig folkgemenskap som intet kan förstöra.⁶³

såg Führern. Han kom inte alls den gången, eftersom andra folkkamrater i andra städer och byar hade varit alldeles för hänförda. Det var ett elände, och ändå hade hon inte stått förgäves där på gatan hela förmiddagen. Hur mycket skönare och bättre var det inte att upphetsad stå där tillsammans med alla andra än att väga upp mjöl och socker i butiken eller att skaka ur den evinnerliga dammtrasan över geranierna. De kände sig inte bedragna när de skingrades och gick hem.” (Wolf s 48)

⁵⁵ Krüger & Starcke s 110.

⁵⁶ Badenweilermarschen komponerades av den bayerske regementsmusikern Fürst efter tyska truppers stormning av staden Badonville i franska Vogeserna 12/8 1914.

⁵⁷ Jfr ritualens moment i avsnittet ”Marsch och uppmarsch som ordnat handlande” ovan s 56.

⁵⁸ Dohlhoff & Schneefuss s 19.

⁵⁹ Jfr de många exemplen på gemenskapsappeller hos, Dohlhoff & Schneefuss.

⁶⁰ *Völkischer Beobachter* 3/5 1933.

⁶¹ *Ibid* 28/4 1933

⁶² *Ibid* 3/5 1933.

⁶³ *Ibid* 28/4 1933.

Appellritualen utgör en kontext vilken också skänker handlingar, som inträffar i andra kontexter, en ny innebörd. Appellen höjer de deltagande över vardagen genom att de införlivas i ett nytt sammanhang. Inlednings- och avslutningsritualerna är transformerande handlingar vilka organiserar individernas gränsöverskridande från ett praxisfält till ett annat. En ny ordning träder därigenom i förgrunden för upplevelserna. Den fortsatta aktiviteten inom detta praxisfält upplevs som självklar och de olika handlingarna framstår som frivilliga.

”Ramar” är en allmän beteckning för den institutionella karaktären hos sociala tanke-system.⁶⁴ Betoningen ligger på ingränsningen av handlingsutrymmet. ”Att hålla sig inom ramarna” betyder på vardagsspråk att i handling erkänna de institutionellt fastställda gränsdragningarna och kompetensfördelningarna. Hur märks då ramarna? Den föreliggande ordningen ger sig till känna genom typiska presentationsformer och gränsmarkeringar. Till skillnad från platsen för partidagarna hade Tempelhofer Feld inte några ”stenramar”; ramarna åstadkoms med andra medel.⁶⁵

Utmed bägge sidor av det av människor överfyllda fältet ståtade stängerna med de tunga hakkorsbanéren. Fältets öppna sidor kantades av en skog av fanor som färgglad inramning.⁶⁶

De väldiga (av Speer utformade)⁶⁷ standaren inramade, alltid i tre grupper om tre standar i varje, på två sidor om Tempelhofer Feld: varje grupp bestod av en riksfana omgiven av två fanor med hakkors (sammankopplingen av nationalsymbolen och den fascistiska rörelsens symbol motsvaras i musiken av kopplingen mellan nationalhymnen och Horst Wesselsången).

Inte bara ritualen på Tempelhofer Feld utan hela 1 majfirandet är en av staten fastställd ideologisk festfram. Förvandlingen av vardagen till en högtidsdag för folkgemenskapens ”nationella arbete” markeras bl a med utsmyckningar av byggnader och offentliga inrättningar. Folket uppmanas att ta ”aktiv del” i firandet av dagen:

Bekransa era hus och städernas och byarnas gator med frisk grönska och med rikets fanor! På alla last- och personbilar ska den nationella förnyelsens vimplar fladdra! /.../ Inget barn får vara utan den svartvittröda vimpeln eller hakkorsvimpeln.⁶⁸

⁶⁴ ”Jag utgår från att vi definierar en situation enligt vissa organisationsprinciper som gäller för händelser – åtminstone sociala – och för vår personliga delaktighet i dem; dessa element, så långt det går att utarbeta dem, kallar jag 'ramar'. Mitt uttryck 'ramanalys' är en kortformel för den motsvarande analysen av erfarenhetens organisation.” (Goffman s 19)

Goffman låter emellertid sin analys ledas av en improduktiv ”avsägelsedeklaration”, som ligger i linje med den fenomenologiska sociologin (jfr *PIT 1979* kap 8):

”Denna bok handlar om erfarenhetens organisation – något som en enskild aktör har utrymme för i sitt medvetande – och inte om samhällets organisation. Jag gör inga som helst anspråk på att tala om sociologins kärnfrågor – om samhällelig organisation och social struktur. Dessa frågor har undersökts utmärkt utan varje hänsyn till ramar, och så kan det förbli. För mig rör det sig inte om det sociala livets struktur, utan om strukturen i den erfarenhet som människorna har under varje ögonblick av sitt sociala liv. Personligen uppfattar jag samhället som det i varje avseende primära och en enskild individs skiftande förhållanden som det sekundära; den föreliggande undersökningen uppehåller sig bara vid det sekundära.” (Goffman s 22 f)

Mekaniskt ställer Goffman individ och samhälle mot varandra och ser då ur individens synvinkel ”ramar” som medel med vilka den enskilde upplever den givna sociala organisationen. – Ideologi-teoretiskt betraktat är det intressanta med kategorin ”ram” att den ser individernas handlande i sociala sammanhang ur begränsningens synvinkel, kompetens/inkompetens.

⁶⁵ Från 1934 omringades Tempelhofer Feld av SA-folk, som inte lät någon av dem som marscherat in slippa ut. ”Avspänningen vid Tempelhofer Feld var ännu strängare än för ett år sedan. Den som en gång komit in på själva Tempelhofer Feld kunde inte smita ut.” (Deutschland-Berichte 1980 2a årg 1935 s 414)

⁶⁶ *Völkischer Beobachter* 3/5 1933.

⁶⁷ ”Mitt problem låg i att avstånden är överdimensionerade vid de stora uppmarschområdena och att därför den person som ju allt orienteras omkring Hitler alltså – krymper till en mycket liten figur. Jag fick idén att placera något vid Hitlers plats och det av en storleksordning som gör intryck på de många människorna. Det blev sedan jättefanorna, jätteörnen eller hakkorset i jätteformat, som stod ovanför Hitler i centrum.” (Speer s 35 f)

⁶⁸ ”Upprop till den tyska nationen” av rikminister Goebbels i *Völkischer Beobachter* 28/4 1933.

Individerna ska uppträda utstyrda till fest, e ska bära upp det hela. Den ideologiska men utgörs i detta fall av en sammankoppling av nationella (rikets färger), folkliga blommor, grönt och den fascistiska rörelsens element. Den kulturella kampen om den offentliga miljön förkvävs med våld av fascisterna, arbetarrörelsens presentationsformer undertrycks. Sedan försöker de att göra eltagandet inom denna ram, som åstadkommit med våld, så attraktivt som möjligt.

Presentationer i det civila samhället

Vid Andra internationals andra arbetarkongress i Bryssel 1891 gjordes 1 maj till en fast "gemensam högtidsdag för arbetare i alla länder" för att "påvisa klasskampens existens".⁶⁹ I centrum för manifestationerna stod demonstrationen. "Borgerligheten ska en gång om året få den 'proletära' världen förevisad för sig, den 1 maj måste 'borgaren' se 'proletären' och känna hans makt."⁷⁰

Den 1 maj råder proletariatet sig självt /.../ Män, kvinnor och barn drar ut mellan husen i det fria. Men allt är annorlunda än vid de vanliga sol- och festdagarna. Nu försvinner de inte i massan, överröstas inte på trottoaren av en borgerlighet i glänsande söndagsstass och behöver inte vika åt sidan för skrävornas många söndagsfordon. Gatan tillhör inga andra än dem själva.⁷¹

Klassernas framträdande i offentligheten sol- och festdagar beskrivs som inslag i kampen. Ur de förtrycktas synvinkel presenterar sig den härskande klassen i "skrävornas söndagsfordon" och "borgerlighetens glänsande söndagsstass". Vardagspråket framställer framträdandet i det offentliga rummet på ett sätt som överensstämmer med Gramscis teori om den integrerande staten: i "söndagsstassen" "skapar" den härskande klassen "staten" i *det civila samhället*, den undertryckta klassen förhindras att presentera sig (proletariatet "försvinner", "överröstas" och måste "vika åt sidan").

I demonstrationerna den 1 maj opponerar sig proletariatet också mot denna form av förtryck, det "erövrar gatan" och dominerar för en dag under året "det offentliga rummet" — för att åter hämta en formulering från det politiska vardagspråket — med sina speciella former för självframställning: marscherandet, röda fanor, transparanger, röda nejlikor i knapphålen etc. Proletariatets "ståndande" i det civila samhället den 1 maj har tendentiellt karaktären av ett "motstatsbyggande".

Ett härskande block visar också genom klädedräkten upp sin makt, ett slags social-estetisk presentation. "Klädesnormen" under Weimarrepubliken föreskrev civila kläder, varigenom en persons rikedom och sociala ställning framgick. Genom att partierna antog en både politisk och halvmilitär gestalt började uniformen i allt högre grad präglade det offentliga rummet. Regeringarna värjde sig mot dessa tendenser till motstatsbyggande genom lagstiftning: till slut förbjöd Brüning 8/12 1931 politiska uniformer och märken i landet och beordrade 13/4 1932 upplösningen av SA och SS. Kort därefter kunde fascisterna få förbudet upphävt; i gengäld lovade man att tolerera von Papens kabinett.

Efter fascisternas maktövertagande ägde "folkets uniformering"⁷² rum med statliga medel:

Männen i SA och SS, av vilka många intill dess som enda uniformspersedel ägt en brun skjorta, de politiska ledarna, ungdomarna i Hitler-Jugend, de som tillhörde BDM, arbetstjänsten och det nationalsocialistiska studentförbundet, DAFs företagsgrupper, även Bruna Systrarna, alla utrustades enligt föreskrifterna och erbjöd vid uppmarscher anblicken av fast sammanfogade bruna och svarta block.⁷³

⁶⁹ Giovanoli s 16.

⁷⁰ Ibid s 102.

⁷¹ Diner-Dénes J, "Der erste Mai" i *Der Kampf* 8 1908 1 maj, cit ur Giovanoli s 95.

⁷² Schmeer 1956 s 156.

⁷³ Ibid s 23.

Den nya offentliga klädseln under fascismen är uniformen.⁷⁴ Så förhindrar man att den gamla klädeshierarkin, för vilken ekonomisk ställning är avgörande, bryter fram på nytt.

Alla politiska ledare har inte blivit berättigade att bära hela uppsättningen tjänsteuniformer /tjänsteuniform, högre tjänsteuniform, paraduniform, permissionsuniform, *förfs anm/* eftersom partiet vill undvika att ekonomiskt mer välbeställda politiska ledare ska kunna uppträda mer representativt än sämre ställda.⁷⁵

Här inskränks möjligheten att låta ekonomiska skillnader framträda i klädseln. Samtidigt införs dock en ny form av åtskillnad rörande klädseln (uniformer i olika förbund, rangordningen inom uppsättningen av tjänsteuniformer). Vari består uniformens attraktion? Eller omvänt: vad gör den motbudande?

Den skrattretande klädseln var ett synnerligen uppskattat hjälpmedel då det gällde att bakom tukthusliknande kasernmurar en gång för alla platta till civilisterna.⁷⁶

Den uniform som inte håller måttet vad gäller material, skärning, färg etc återverkar repressivt på bäraren genom att rekryterna avhånas offentligt. Skärningen⁷⁷ är viktig för att en uniform ska vara tilltalande: kroppsform och uniform måste harmoniera med varandra, på så sätt blir uniformen till ett "hjälpmedel" att uppnå ett "kroppsligt uttryck"⁷⁸ med sexuell dragningskraft. Att bli sedd i uniform kan då för soldaten framstå som en "önskebild"⁷⁹ av honom själv (ideologisk subjekteffekt genom uniformen).

Enligt Bataille rekryteras soldaterna bland "ärelösa" ur olika klasser och skikt. Militärlivets högre (imperativa) makt organiserar en homogenisering av de socialt heterogena soldaterna. "Soldaternas implicita ärelöshet" förvandlas "genom uniformen till sin motsats /.../ till ordning och glans".⁸⁰ Det som Bataille betecknar som "homogenisering" undersöker vi som ideologisk effekt: sammanförandet av individer, och deras bindning till en överordnad makt.

Kort sagt, varje gång man får en uniform utprovad provar man också en hud. Det ligger i ramens natur att den föreskriver sin egen nya inramning.⁸¹

Påbudet att bära uniform frigör individerna ur andra referensramar och inpassar dem genom uniformen i nya ramar. De uniformerade kropparna fungerar som institutionens "förtecken", individernas kroppar genomsyras av den ideologiska apparaten.

Under fascismen representerar uniformen statsmakten och åtnjuter lagligt skydd (Lagen mot lömska angrepp på staten och partiet och till skydd för partiuniformerna av den 20/12 1934). Uniformen representerar staten, folkdräkten folket och dessa tillsammans *folkgemenskapen*. Denna folkgemenskapens klädstil präglar gatubilden och Tempelhofer Feld 1 maj 1933: de många förbunden, armén etc i uniform, tjänstemännen vid statsföretagen i arbetsuniform, de övriga "företagsenheterna" i arbetskläder och festtåget i folkdräkter från alla delar av Tyskland.

Folkgemenskapens ortopraxi

I den fascistiska diskursen uppmanas folket att ta herraväldet. *Folkets herravälde* blir ett sken

⁷⁴ NSDAPs organisationsbok anmärker rörande uniformen: "Genom dess utformning har Führern åskådligt visat att han vill markera en klar skillnad mellan den typ av politiker som är ledare i NSDAP och de civila politikerna i tidigare partier och stater." (*Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 24)

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Bigler s 159.

⁷⁷ Huvudbonaden till NSDAPs tjänsteuniform skulle vara i "armésnitt". Tyg, färg och material till de övriga delarna av uniformen angavs noggrannt. (*Organisationsbuch der NSDAP 1940* s 25)

⁷⁸ Schmeer 1956 s 123.

⁷⁹ Bigler s 159.

⁸⁰ Bataille s 30.

⁸¹ Goffman s 619.

genom att artikuleras via trohet till *Führern*. Att få folkets herravälde att framstå som realitet är grundproblemet för fascisternas ideologiska arbete.

Om vi gjorde oss skyldiga till ett enda litet fel inför de massor vi vill ställa på benen kunde det leda till katastrof.⁸²

Ur maktens synvinkel ter sig omvandlingen från skenbart till verkligt folkherravälde som en ”katastrof”. Den fascistiska lösningen På detta maktproblem består i att gestalta *folkherraväldet* under massmöten, där *folket* artikuleras via *Führern*.

Väldiga människomassor hade församlats. Men de har inte strömmat samman i oreglerade hopar. Viljan, som anropar och formar, ordern, tvingande dem till underdånighet, till hängivenhet inför en sträng form, en urform för en bindande gemenskap, den militära formationen. Till den hör att befälhavaren träder fram inför truppen. Det var således ett gammalt militärt förehavande som pågick då Führern och stabschefen trädde fram inför de uppställda formationerna. Och ändå måste och kunde detta förehavande, efter en kaotisk tid, framstå som något helt nytt för oss: då massan genom den militära formeringen befriats ur sin formlöshet och individen ur sin brist på sammanhang har de först därmed, genom att fullända innebörden i den form som de underordnar sig, fått makt att göra den enskilde verkligt synlig.⁸³

Den militära formationen formas av ordern. Schrade betecknar här, när han skildrar hyllningen av de fallna på partidagen 1933 i Luitpoldhain, denna formation som ”en urform för en bindande gemenskap”; tyngdpunkten ligger på ”bindande”. På det sättet uttalar han gemenskapens statliga form, i vilken individerna inte själva konstituerar en gemenskap, utan det i klasser splittrade samhället enas genom allas bindande förbund med de överordnade makterna. Han infogar härmed fascismens militära formationer i den statliga maktutövningens tradition. Det Schrade betecknar som en ”urform för en bindande gemenskap” är urformen för ideologiskt församhälligande. Genom att göra en avgränsning mot ”oreglerade hopar” framställer han den som urformen för varje gemenskap (detta är den ideologiska form i vilken förstörandet av gemenskapen, statens tillkomst, återges som den första formen av gemenskap).

Efter en period, som bragt det dithän att massan nästan enbart kommit att upplevas som ett hot och under vilken den enskildes betydelse nästan utplånats, blir den militära formationen genom och utöver sin rena existens till en bild av hur mogen massan är för gemenskapen och i vilket förhållande den enskildes personlighet står till massan. Bägge står emellertid i ett skapande förhållande till varandra. Formationen är ingenting utan den enskilde som ständigt skapar den och den enskilde som har skaparkraften ingenting utan formationen. Det gör den skapande och det skapade till kamrater.⁸⁴

Schrade beskriver massornas inordnande i den militära formationen som en bild av deras mognad för gemenskapen. Avgränsningen mot antistatligt eller ickestatligt massagerande som något oreglerat, kaotiskt, hotfullt⁸⁵ — ”katastrofen” — är det som organiserar texten.

Underordningen under ledaren (mönstring av formationerna) är en ritualiserad form för att frambringa ett sammanhang. Schrade menar att ritualens ”innebörd” går utöver den rent yttre underordningen och fullbordas av att individerna ”fått makt att göra den enskilde verkligt

⁸² Goebbels s 301.

⁸³ Schrade s 511.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Massan som hot – det är ett ständigt återkomande tema i redogörelserna för fascistiska manifestationer. ”Sin hotfullhet vinner massan säkerligen genom sin formering, förvandlingen från flod till 'pelare', från det flytande 'kvinnliga' till något oböjligt 'manligt'.” (Theweleit del 1 s 447)

Theweleit beskriver ritualerna vid de stora manifestationerna som en ”offentlig iscensättning av det förbjudna” (ibid). ”I ritualen blir därmed fascisten den som gestaltar sina befriade drifter och den som gestaltar principen som undertrycker dem – motsättningen kommer inte upp till ytan eftersom den enskilde under iscensättningen deltar i maktutövningen.” (Ibid s 448) Det ”förbjudna” – hos Theweleit driftsteoretiskt förvidet – är massornas eget handlande. I den fascistiska mötesritualen tillåts massorna att handla, men inte självständigt, utan i redan givna former; på så vis deltar man i statens maktutövning.

synlig”. Låt oss granska hur underordning, maktberövande och makttillskott här förbinds med varandra: ritualens deltagare får makt genom sin medverkan när statens makt gestaltas, den enskilde görs ”synlig” som en bland många vilka bär upp statens makt. Vi stöter här på de fascistiska massmötenas typiska sammansmältning av underordning och delaktighet i makten. Den enskilde är en molekyl i ett arrangemang där statsmakten presenteras. Den subjekteffekt som ska organiseras inom denna ram består i att individerna demonstrerar vilken makt som deras maktlöshet besitter.

Gentemot makten kan jag hävda min egen vilja på tre vis: antingen genom att jag sätter mig till motvärn; eller också sätter jag mig i säkerhet för maktens verkningar genom att lyda och alltså underkasta mig den vilja som äger makten. I ingetdera fallet förnekar de egna känslorna våldets möjlighet /.../ För att inte längre behöva utsättas för något våld återstår inget annat för mig än att anta ett tredje förhållningssätt till makten där våldet som begrepp verkligen upphävs. Det sker helt enkelt genom att jag frivilligt erkänner makten. Genom att frivilligt erkänna makten blir jag ense med den. Inget som makten gör i förhållande till mig är nu våldsutövning; ty innan dess påbud når fram till mig har de redan blivit till mina egna handlingar. Detta är det grundläggande förhållningssätt som bestämmer en harmonisk samverkan mellan ledningen och de trogna.⁸⁶

Här beskrivs den ideologiska subjekteffekten, det frivilliga erkännandet av överordnad makt.

Den tidigare citerade Schrade försöker i sin framställning av uppmarschen genomgående beskriva de meningsskapande effekterna i deras sinnliga form. Hans kategorier är synligheten, hörbarheten, närvarokänslan och den yttre formen. Han undersöker mening som något konkret närvarande, ritualen vid minneshögtiden som en meningsgivande form, som en performativ handling.

”Bilderna” som uppmarschen skapade framstå’ för oss som en mänsklig arkitektur. Det var inget annat än ett uttryck för dess inre liv och för den lag den åtlödde, att Führern och stabschefen mitt i denna ”arkitektur” eftertänksamt mindes de stupade som hade åtlut samma lag. I denna eftertanke, som blev hörbar i sången ”Jag hade en gång en kamrat”, vars jagform appellerade till var och en, förnams dödens borttryckande makt.⁸⁷

Schrades ord kan omformuleras så: bilden av uppmarschen är inget annat än ett sätt att organisera inre liv och presentera den omedelbara lag som en mänsklig arkitektur åtlöder.

Verksamhetsmomentet, massornas medverkan i statliga arrangemang, är något som fascisterna politiskt spelar ut mot Weimarrepubliken (som alltid bara *talade* om gemenskap). Fascismen propagerar för ”det praktiska utövandet av folkgemenskap” (Ley). Vi ser här åter de båda aspekter som kännetecknar fascistiskt organiserade ideologiska praktiker: a) att göra folkgemenskap till något *praktiskt*, b) att göra folkgemenskapen till något som *exerceras*. Speer noterade i juni 1933 angående 1 maj:

Utformningen av de statliga festligheterna undergick under dessa dagar en grundläggande förändring. Statsidén fylldes med nytt liv, uppstod på nytt genom folket och förenades på så sätt på innerligaste vis med dess väsen. Folket har blivit statens levande kropp. Statens fester är därför ”folkfester” i ordets djupaste mening. De bär i alla avseenden på de drag som utmärker sådana. Medan staten tidigare visade upp sina maktmedel under festligheterna i parader kantade av en nyfiken men passiv folkmassa, marscherar idag miljoner ur det väckta folket.⁸⁸

Weimarrepublikens stat visade upp sina maktmedel *inför* massorna som passivt såg på. Fascismen drar med sig massan då den ger uttryck åt sin makt. Miljonernas uppmarsch är för Speer beviset på att staten ”uppstod på nytt genom folket” som ”har blivit statens levande kropp”. Han betraktar inte massornas uppmarsch ur det perspektiv som har massornas självständiga handlande och egen organisering som utgångspunkt. Så blir inordnandet av de

⁸⁶ Harten s 136 f.

⁸⁷ Schrade s 512.

⁸⁸ Speer s 187.

”drag som utmärker” folkkulturen, av folkliga element, i de fascistiskt organiserade praktikerna ett tecken på dessas karaktär av folkfest. Speer ser bara de folkliga ideologemen, inte det ideologiska arrangemanget.

I en ledare 30/4 1933 i *Frankfurter Zeitung* läser man att ”Ledarprincipen i hög grad bör begränsa massornas medverkan i ledningen av staten”. Genom att *folkherraväldet* artikuleras som *Ledaren* blir det skenbart. Fascismen organiserar massornas medverkan vid *gestaltandet* av staten och utestänger samtidigt massorna från *ledningen* av staten (i perspektiv av statens avveckling).

Rent allmänt föreställer man sig propaganda som manipulation i syfte att förändra idéer eller åsikter, att få individen därhän att han ”tror” på en idé eller ett faktum och slutligen ansluter sig till en doktrin /.../ När övertygelsen är tillräckligt stark och efter moget övervägande är individen beredd att handla /.../ I motsats till detta försöker den moderna propagandan inte att påverka idéer utan i stället att bidra till att ett handlande kommer till stånd.⁸⁹

/.../ om det klassiska, föråldrade sättet att se på propagandan definierar den som en metod att hålla kvar människor i en *ortodoxi*, så eftersträvar den moderna, verkliga propagandan tvärtom att uppnå en *ortopraxi*, ett handlande som utifrån sig självt, och inte pga den handlande personens värderingar, förmedlar att ett visst mål är rätt och riktigt — ett mål, som individen inte föreställer sig, som för denna inte är något medvetet och frivilligt mål att sträva mot, utan som uppställs av propagandans iscensättare.⁹⁰

Om vi anammar dessa begrepp kan vi karakterisera den fascistiska ideologin som *folk-gemenskapens ortopraxi*. Men vi klarar oss utan föreställningen om ett manipulerbart subjekt. Den fascistiska ideologin placerar individerna som agerande inom ideologiska ramar. I det disciplinerade handlandets, appellens, inramningens och presentationens olika former gestaltar människorna *folkgemenskapen* som ett handlande i vilket klassmotsättningarna är frånvarande.

Propaganda har bara mening om den omfattar konvergensen mellan och samexistensen av en mängd enskilda handlingsreflexer. De kan bara samordnas genom en organisations förmedling.⁹¹

/.../ människornas verksamhet gör propagandans effekt irreversibel. För den som handlar propagandistiskt finns ingen återvändo. Han är nu tvungen att till följd av sina tidigare handlingar *tro* på propagandan. /.../ Han är vad man kallar engagerad.⁹²

Översättning: Erik Furumark

⁸⁹ Ellul s 36 f.

⁹⁰ Ibid s 39.

⁹¹ Ibid s 40.

⁹² Ibid s 41.

Rolf Nemitz: Det fascistiska subjektets uppfostran

Nazisterna kallade sin stat för ”uppfostringsstaten”. Hitler säger i ett tal strax efter maktövertagandet:

Under två och ett halvt årtusende har med få undantag nästan samtliga revolutioner misslyckats därför att deras ledare inte begripit att det väsentliga med en revolution inte ligger i maktövertagandet utan i människornas uppfostran.¹

Makten ska befästas med hjälp av vad ministern för vetenskap, uppfostran och folkbildning, Rust, kallade ”en total omstöpning av den tyska människan”.² Fascismens utformning av det ideologiska omfattar också subjektiviteten. I det följande betraktar vi uppfostran ur en enda synvinkel: hur ideologiska samhällsförhållanden överförs till personlighetsstrukturen. Och vi ställer frågan om det finns specifikt fascistiska former för detta.

Reartikuleringen av bildningsarvet

Den vetenskapliga litteraturen om uppfostran under den tyska fascismen domineras av kritik mot irrationalismen och bildningsfientligheten.

Som belägg för nazisternas ”bildningsfientlighet” skulle man kunna anföra ett otal citat där ”bildning” och ”de bildade” öppet attackeras. Från det bekämpade bildningsidealets synpunkt framstår nationalsocialismen som bildningsfientlig i sig och humanistisk bildning som antifascismens kärna:

Den vuxna generationen må ha haft *Mein Kampf* i bokhyllan och tagit propagandans paroller i sin mun, men någon gång hade den också läst Bibeln, fått den tolkad av levande människor, mött *Iphigénie* och *Wilhelm Tell* i personligt formande upplevelser. Dessa erfarenheter kunde inte utplånas, och därmed var också det möjliga motståndets frö sått.³

Henningsen anspelar här på Hitlers förbud 1941 mot *Wilhelm Tell*. Emellertid fanns det också en folklig tolkning av dramat, i vilken folket uppträder som hjälte, schweizarnas ”nordiska härstamning” betonas osv.⁴ Förbudet är bara en extrem åtgärd i kampen om tolkningen; schismen gäller inte främst gränsdragningen mot ”det humanistiska bildningsmaterialet”, utan handlar om denna alternativa tolkning och omvärderingen av den etablerade läsarten.

En kvinnlig Hitler-Jugendledare berättar:

I den bok, där jag hämtade nästan allt material till hyllningsritualer och otaliga ”fanverser”, citerades Hölderlin minst lika ofta som Hitler.⁵

Vilken funktion har striden om urval, betoning och konkurrerande tolkningar av litterära texter? Texter är beståndsdelar i ideologiska apparater; religiösa, juridiska, litterära texter är formler att uttala vid bestämda tillfällen. Det tillhör de intellektuellas uppgift som ideologer att ständigt omtolka en relativt oföränderlig kanon av klassiska texter. När de lägger ut texten ger de texterna en gemenskapsskapande mening genom att förbinda dem med en gemensam tradition. Denna mening framställer de som något som alltid varit förborgat i texten: de låter utläggningen framstå som ickeaktivitet, som lyssnande och översättning. Som funktionärer i olika ideologiska apparater ingår det borgerliga samhällets intellektuella i en sammanslutning: pga sin förmåga att ”förstå” en bestämd textkanon — den s k klassiska traditionen — tillhör de ”de bildade”. Till skillnad från den blott ”lärd”, för vilken texterna inte är annat än material som han behärskar, konstitueras denna ”förståelse” genom ett igenkännande. Det

¹ Cit i Ehrhardt s 58.

² Cit i ibid s 109.

³ Henningsen s 30.

⁴ H J Frank s 891

⁵ Maschmann s 226.

humboldtska bildningsbegreppet

uppväcker /.../ den gamla mystiska tradition, enligt vilken människan i sin själ bär och inom sig bär bygga upp en bild av Gud efter vilken hon är skapad⁶

– en bild som förskjutits från den religiösa till den estetiska praktiken. Förmågan att förstå den klassiska kanon är det tecken på vilket de bildades gemenskap känns igen; åtminstone de första raderna av *Iliaden* måste man i den humanistiska bildningens tecken kunna utantill på originalspråket.

Kring 1840 slår de ”tyska klassikerna” igenom vid sidan av Homeros och Sofokles, och övertygelsen att Goethe och Schiller ”är nationens stora diktare och att vi hos dem finner allt som vi behöver för ungdomens bildning vinner insteg;⁷ då blir kännedom om deras texter (hos Henningsen *Iphigeie* och *Wilhelm Tell*) ”de bildades” kännemärke. Med dessa texter etableras deras sammanhållning samtidigt som de blir ett exempel för deras meningsskapande aktiviteter, en högre instans att åberopa.

Läseboken⁸ är viktig för fixeringen av denna klassiska kanon och bland ”de bildade” utgör läroverkslärarna en kärngrupp. Än idag visar namnet ”filologföreningen” den betydelse som förhållandet till de klassiska texterna har för konstitueringen av deras ståndsmedvetande.

Det råder en motsättning mellan ”de bildade” och folket. Den är ett av uttrycken för motsättningen folk—maktblock: maktblocket framstår här som privilegierat genom sin tillgång till kunskapens och meningsskapandets litterära källor. Denna motsättning kunde inte infogas som led i fascisternas strävan att införliva folkdiskursen, de folkliga apellerna. Därför rensade man bort den ”bildning” som stod i motsättning till folket. Det som utmönstrades kallades ”humanistisk bildningsideologi”. Som dess motsats ställde man upp en förening av bildning och folk: ”verklig bildning” eller ”folklig bildning” eller ”folkbildning”.

Vid sidan om ideologemet *folkgemenskap* fanns också andra element i den nazistiska diskursens kärna som bidrog till att omstrukturera bildningsarvet.⁹ De inslag i den klassiska bildningen som är direkt riktade mot dessa ideologem fick utgå; det gäller t ex Lessings *Nathan der Weise* pga dess kritik av antisemitismen, och allt av den äldre Goethe, eftersom den innebörd han gav åt det ”allmänmänskliga” inte lät sig förenas med de exklusiva anspråk som ryms i ideologemet *den tyska folkgemenskapen*.¹⁰ Maschmanns självbiografi visar tydligt hur det s k ”bildningsgodset” lika gärna kunde vara en länk till nazismen som något som utnyttjades mot den.

Den nyhumanistiska bildningen var så väletablerad som ideologi för de intellektuella att Schemm, ordförande för Nationalsozialistische Lehrerbund (NSLB), 1933 kunde säga att det hade varit

särskilt de nationalsocialistiska lärarna, de som drog på sig brunskjortan, som av det intellektuella skiktet betecknats som avfallingar.¹¹

Nazisternas försök att bygga upp en egen bildningsdiskurs kring ideologemen *folkgemenskap—ras—Führer* framkallade en opposition som präglades av en elitär, antiplebejisk hållning blandad med försvar för upplysning och självständigt tänkande. Bland dem som starkast opponerade sig mot att infogas i NSLB var filologförbundet, en av de främsta

⁶ Gadamer s 8.

⁷ Roeder s 82.

⁸ Jfr ibid s 58 f.

⁹ Führelementet i den nationalsocialistiska diskursen leder till motsättningar av sådan art, att den strängt elitäre Stefan George infogas i den nazistiska bildningstraditionen.

¹⁰ Och genom förbudet får det förbjudna en annan funktion. ”*Nathan der Weise* som ett pliktensum som man tillägnar sig för att motsvara de krav som studentexamen ställer – och *Nathan der Weise* som förbjuden litteratur, det är helt olika saker.” (Kaufmann s 141) Vi har kallat denna process antipolitisering.

¹¹ Cit i Ehrhardt s 96.

företrädarna för ”den humanistiska bildningsideologin”.

Folkskollärna — nazismens organiska intellektuella på landsbygden

Nazisternas försök att nytolka ”bildning” var förknippade med en omstrukturering av lärarkåren. Lärarna intog en särställning bland de statliga tjänstemännen och NSLB erkändes som det förbund som organiserade alla lärare (analogt med Deutsche Arbeitsfront, DAF). Denna ställning hade förbundet fått efter häftig konflikt med inrikesministern, som ville förhindra att en stor del av statens tjänstemän kontrollerades av en partiorganisation.¹² Lärarnas medlemskap i partiet ger besked om deras politiska hållning: 1936 var 17% av alla tjänstemän medlemmar i partiet, av lärarna 32%.

Det är inte för djärvt att av dessa siffror sluta sig till att det fanns långtgående sympatier bland lärarna för nationalsocialismen och att partiets strävan efter likriktning var framgångsrik.¹³

I NSLB besattes de ledande posterna av folkskollärare. De krävde en ”uppfostrarnas enhetsfront”, något som bekämpades av filologerna.

En kliché som upprepas i källorna är lärarnas klagomål över att belastas med ”uppgifter som är främmande för yrket”. 1936 heter det i ett utskick från den bayerske kulturministern angående ”lärarnas och uppfostrarnas plikter i den nationalsocialistiska staten”:

Lärarkåren står idag inför många nya uppgifter, t ex /.../ arbete med de folkliga traditionerna, lägerskolan och vandrarhemmen, den militära idrotten, vandringsdagen, skolfesternas utformning och den statliga ungdomsdagen /.../ att främja den nationalsocialistiska folkvälfärden och vinterhjälpen /Winterhilfswerk/, luftvärnskårskårens förbundet, om möjligt genom effektiv medverkan; offervilja och beredskap att hjälpa till också vid mindre tillfällen, t ex vid försäljning av lotter eller skrifter och liknande till allmännyttiga ändamål.¹⁴

Lärarna måste (särskilt på landsbygden) öva in dikter, sånger och talkörer för partievenemang, organisera idrottstävlingar, undervisa i modellplansbygge (som en del av den halvmilitära utbildningen), de måste förbereda skolfester, organisera leksakstillverkning till jul, de fick ställa upp vid yrkestävlingar och politiska filmföreläsningar, hjälpa till med skörden, plocka ax och räkna boskap, de måste propagera för skolsparandet, ordna musikaftnar och insamling av läkeväxter, driva in ”vandrarhemsslanten”, göra noteringar i personkortet och se till att släktenkäterna fylldes i.¹⁵

Konflikterna i partiet om folkskollärarnas akademiska utbildning kastar ljus över den politiska innebörden av dessa ”för yrket främmande verksamheter”. Utgångspunkten för kontroversen är den — trots ökat antal studenter — tilltagande lärarbristen efter 1935; 1938 kunde högskolan för lärarutbildning knappt täcka hälften av behovet. Skälet var den dåliga lönen. Pga rikets finansiella läge och den militära upprustningen var alla löner frysta.

Genom kriget förvärrades situationen och nu får de kretsar i partiet överhanden som redan tidigare kritiserat folkskollärarytutbildningen för att vara för akademisk, dvs Hess, Göring och Bormann. För att få fram fler lärare på kortare tid och till lägre kostnad genomdrives en gradvis nedläggning av den akademiska lärarutbildningen. De menar att utbildningens centralisering avskärmar lärarna från folket: bondsöner blir inte längre lärare och den reservoar för återväxt av lärare som det innebär om barn från landet blir lärare på landet utnyttjas inte. I en skrivelse till Hess 1939 försvarar utbildningsminister Rust (i allians med det elitinriktade SS) en högskolemässig lärarutbildning med argumentet att den nationalsocialistiske läraren

¹² Eilers s 79.

¹³ Ibid s 74.

¹⁴ Cit i Ottweiler s 63.

¹⁵ Eilers s 72.

som medelpunkt i det politiska och sociala livet i sin kommun och som rådgivare också till vuxna måste besitta ett mått av bildning som inte gör honom underlägsen byns präst.¹⁶

Det gäller alltså den position som ledande ”byintellektuell” som prästen innehar. Byn kan bara erövrats om någon annan i den lilla skaran ”byintellektuella” lyckas bli den ledande kraften. Hur påtagligt problemet var framgår av en skrivelse från överborgmästare von Stettin till *Gemeindetag*:

Tävlan om det största anseendet mellan byskolläraren och byprästen /kan nu betraktas som föråldrad./ ty bygemenskapens verkliga ledare kommer i framtiden inte att vara någon av dessa båda, utan skolade politiska representanter för statsmakten.¹⁷

Betraktar man lärarens ”yrkesfrämmande” verksamheter än en gång ser man hur nära uppgifterna ligger dem som brukar garantera den kyrkliga apparatens hegemoni: ungdomsvård, välgörenhet, fester osv. Utifrån syftet att göra folkskolläraren till nazismens organiska intellektuelle på landsbygden var dessa uppgifter allt annat än ”yrkesfrämmande”: de gav läraryrket en ny funktion.

Även motståndarna till den akademiska lärarutbildningen har denna vida syn på bylärarens funktion när de argumenterar för att lärarna ska få större lokal anknytning genom att rekryteras ur bondfamiljerna. Också i denna argumentering följer de den katolska kyrkans praxis.

Nazismens skola präglas av

en offentlig stil som kommer till uttryck /.../ i filmvisningar och fester, utställningar och tävlingar, paroller och minnesdagar”.¹⁸

Det som här uppfattas som en fördjupning av ”främlingskapet inför andlig bildning”¹⁹ förstår vi som ett försök att göra skolan i stället för kyrkan till den dominerande ideologiska organisationen på landsbygden. Inom lärarkåren förskjuts tyngdpunkten från lärarna inom den högre utbildningen till folkskollärarna och den nya lärarfunktionen representeras av en ny lärartyp som blir dominerande.

Utbildningsminister Rust säger 1934 inför det nationalsocialistiska lärarförbundet: ”Jag fordrar av den tyske läraren att han är en gemenskapsmänniska, att han taktfast marscherar med.”²⁰ Den uppfostringsform som ska åstadkomma denna marscherande ”gemenskapsmänniska” är *lägret* och det ska vi undersöka närmare längre fram.

Den militära formeringens diskurs och ideologisk subjektion/underkastelse

Det är iögonfallande hur militära element tränger in i den pedagogiska diskursen. Där finns talet om ”människomaterial”, ”människoformande” och ”inordning”.

/Begreppet/ rättning /förekommer/ ständigt i texterna. Enskilda människor liksom hela folket ”inrättades” rasmässigt och ur hälsosynpunkt /.../ Det hade karaktären av ett nyckelbegrepp och måste helt och hållet härledas från det militära. Där fastställdes enligt exercisreglementet riktningen noggrant med ett snöre och ingen tilläts att överträda linjen. Rättningen hos truppen garanterade dess verksamhet och ”att hålla positionen” var i sin tur dess förutsättning.²¹

Ytterligare en egendomlighet hos den nazistiska diskursen om uppfostran är dess av kritikerna ständigt påtalade ”tomhet” och ”innehållslöshet”. Nästan ingenstans framgår det så tydligt som ifråga om fascismen att det är ofruktbart jämföra ideologi med idésystem:

¹⁶ Cit i Ottweiler s 246.

¹⁷ Ibid s 246 f.

¹⁸ Eilers s 139.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Citat i Ehrhardt s 100.

²¹ Gamm s 31 f.

Vi i Tyskland vet vad nationalsocialismen är eftersom vi upplever den! Med rätta har man sagt att nationalsocialismens verk inte är någon abstrakt konstruktion med karaktär av världsåskådning, utan ett upplevelseinnehåll som vuxit ur blodets och folkgemenskapens förbundenhet och som motsvarar vårt innersta väsen.²²

Vi har ovan i ”Fascismens förvandling av det ideologiska” (s 6) undersökt denna skenbara ”tomhet” och fastställt att fascisterna här uppträder som försvarare av det ideologiska som sådant.²³ Till detta kan vi foga vissa resultat från Ehrhardts analys av nazistisk uppfostran: som uppfostrans mål proklamerar ständigt ”hållningen”.

Om ”hållningens” betydelse

Med världsåskådning avser nationalsocialismen en enhetlig, själslig hållning, betingad av ras-mässiga anlag, och där möjligheten att bemästra alla livets och tänkandets problem har sin grund.²⁴

”Hållning” byts ibland ut mot andra ord som ”grundhållning”, ”värdehållning”, ”instinkt”, ”intuition”, ”förnimmelsesätt”. Gemensamt för dessa kategorier är den ideologiska spontaniteten.²⁵ Med en viss hållning, intuition eller instinkt handlar man på ett sätt som redan är format av hållningen osv. Bestämningarnas tomhet är påfallande; det är som om man inte var intresserad av en bestämd hållning, intuition, sätt att förnimma, utan av själva det faktum att man har en hållning. Att handlingar spontant uppkommer ur hållningar gör det möjligt för människor att ”inifrån och ut leva” sina förhållanden. Hur hållningen formas av förhållandena är således inte åtkomligt.

Vid sidan om hållning är det förhärskande begreppet ”karaktär” eller ”karaktärsstyrka”. Vad är det karaktären måste vara stark mot?

Ett vetande utan karaktär är direkt skadligt för ett folk. Ett vetande förenat med karaktär, fött ur den rasmässiga instinkten, gör stora ting möjliga för ett folk.²⁶

Inte heller här gäller det en bestämd karaktär, utan karaktär i förhållande till något speciellt: ”vetande”. Individerna anses vara sammansatta av olika delar, ”karaktär” och ”vetande”, och ”karaktären” blockerar de ”skadliga effekterna” av ”vetandet”. ”Viktigare än förnuftet är hjärtat, viktigare än vetandet är tron.”²⁷

Vi kan här se hur man bemödar sig om att upprätta en värdehierarki, där de värden som dominerat i en fientlig diskurs får en lägre rang. Till den paradigmatiske uppräknings ”hållning”, ”instinkt”, ”intuition” och ”karaktär” kan vi som ytterligare ideologem foga ”hjärta” och ”tro”, och till det som har en underordnad plats hör vid sidan av ”vetande” också ”förstånd”. Vi står inför två paradigmatiske begreppsutställningar, där den ena dominerar över den andra. Det är detta som strukturerar kursen om uppfostran.

”Hållning”, ”karaktär” och ”intuition” är alla kategorier, där de ideologiska förhållandena ”levs inifrån och ut”; de rör den sfär där den ideologiska appellen ger eko i individen. Den ideologiska underkastelsen står i motsättning till individuell handlingsförmåga, som baserar sig på insikt. Under denna ständiga konflikt appelleras hela tiden de personlighetsskikt som ger impulser till ideologisk underkastelse. Med artikuleringen av dominansen hos den ideologiska appellens skikt över ”förstånd”, ”vetande” osv skapas en modell för konfliktlösning. Också uppfostran till rasism är uppfostran till en ”hållning”.

Att rasläran var nationalsocialismens grundval, därom rådde inga meningsskiljaktigheter bland

²² Otto Dietrich, presschef i NSDAP, 1934, cit i Ehrhardt s 185.

²³ *Faschismus und Ideologi* 1 kap 2.

²⁴ Baeumler, fascistisk uppfostringsteoretiker, cit i Ehrhardt s 33.

²⁵ Jfr Nemitz.

²⁶ Ley 1935, cit i Ehrhardt s 63 f.

²⁷ Karl Seibold 1936 i en artikel om grundsatserna för festers utformning i skolningsläger, i första numret av tidskriften *Fest und Feier*, cit i Ehrhardt s 120.

nationalsocialisterna. I den bemärkelsen var rastänkandet dogmatiskt. Vad ras var hade man dock inte slutgiltigt fastlagt. /.../ Ingenstans i den nationalsocialistiska världsåskådningen gick åsikterna om begreppsbestämningen så starkt isär som på denna centrala punkt: från ras som själ, gestalt, vilja till kultur, till ras som ett begrepp för en naturvetenskaplig indelning /finns det/ en bred skala av bestämningar, lika bred som alla de riktningar som strömmade till nationalsocialismen och lika skiftande som de problem som sades kunna lösas med hjälp av rastänkandet.²⁸

Målet för fostran är inte att lära in en viss rasteori, utan återigen ras som hållning och upplevelse, som "bejakande av rasen", "rasmedvetande", "raskänsla", "rasupplevelse". "rastanke", "rassamvete", "rasidé", "rasinstinkt", "rasmoral", "rassjäl", "rassinne", "rasståndpunkt", "rasstolthet", "rasvilja", OSV.²⁹

Då det ständigt appelleras till "hållning", "karaktär" osv intar individen en annan ställning än inom den militära diskursen. Där uppträder individen som ett objekt som tvingats till underkastelse (vilket förstärks av teknokratiska formuleringar: lärare skickas till läger för att få sig en "duvning"). Appellerad att låta "karaktär" eller "känsla" dominera över vetande, framstår individen som handlingscentrum, som själv gör så att ett visst personlighetsskikt underordnas ett annat. Denna motsägelsefullhet motsvarar Klönnes konstaterande, att bakom uppbyggandet av Hitler-Jugend (HJ) låg avsikten "att ge ungdomen en position som enbart objekt samtidigt som jagmedvetandet stegrades".³⁰

Den militära organisationens diskurs bryter så radikalt med den traditionella pedagogiska diskursen att man har menat att den nazistiska pedagogiken alls inte kan kallas för pedagogik. Gamm skriver:

Nationalsocialistisk pedagogik måste jämföras med *människoförförelse* /.../ Med vanliga pedagogiska kategorier kan man inte förstå dessa former av förförelse just för att de inte är pedagogiska, utan tillhör det område där amoraliska politiska övergrepp utspelar sig.³¹

Lingelbach har påvisat felaktigheten i denna slutsats: han har demonstrerat att olika fascistiska uppfostringsmetoder absolut låter sig beskrivas i traditionella pedagogiska kategorier. Vilka kategorier är det? Grundbegreppet är "den pedagogiska relationen" vars klassiska definition har formulerats av Nohl:

Fostrans grundval är /.../ en mogen människas lidelsefulla förhållande till en människa som utvecklas, och detta just för dennas egen skull, för att hon ska komma till klarhet om sitt liv och nå sin egen form.³²

Ideologisk fostran

Kännetecknande för "den pedagogiska" är följaktligen, enligt Lingelbach, "fostrarens inre inställning till det barn som anförtrots honom".³³

Lingelbach uppfattar den ovan definierade "pedagogiska relationen" som en egenskap hos all fostran. I motsats till honom anser vi denna "pedagogiska relation" som något specifikt för *ideologisk* fostran. Lärarens förhållande till eleven ska vara sådant att han bortser från processens samhälleliga funktioner och från sina egna önsknings och avsikter; han ska uppfatta sig själv som en som verkställer sin skyddslings ännu inte artikulera vilja. Eleven, som överhuvudtaget inte förekommer som handlande subjekt i definitionen, ska av läraren upplevas som ett imaginärt subjekt och lärarens ingripanden ska inte upplevas som ingrepp, utan som stadier i en "utvecklings-" och "mognadsprocess". Denna appell, att betrakta sig

²⁸ Erhardt s 38.

²⁹ Katalog över sammansättningar med ordet ras hos Erhardt s 205 f.

³⁰ Klönne s 102.

³¹ Gamm 1964 inledningen s 30.

³² Nohl s 134. Poulantzas förfäktar tesen att föräldrarna utövade ett tilltagande inflytande på skola och ungdomsorganisation (Poulantzas s 372). All litteratur på området säger motsatsen.

³³ Lingelbach s 22.

själv som den som förverkligar skyddslingens vilja, är den organiserande principen för den pedagogiska autonomins diskurs.

Vi står alltså inför samexisterande diskurser om fostran inom vilka individerna intar motsatta positioner: de uppmanas både att som ett tekniskt objekt ställa sig under militärt kommando och att dessutom också inbilla sig att de utgör subjektet i relationerna. Här framträder den ideologiska subjektionens olika dimensioner: underkastelsens moment ("subjekt" i den traditionella bemärkelsen av "undersåte") och frivillighetens moment ("subjekt" som imaginärt handlingscentrum). Samtidigt som det "repressiva församhälleligandet" förstärks tilltar det "ideologiska församhälleligandet". De har aldrig någonsin varit helt åtskilda: den "främsta ideologiska makten", staten, är samtidigt en repressiv makt.

Varken ideologiskt eller repressivt församhälleligande är något specifikt fascistiskt. Men att den militära diskursen tränger in i diskursen om uppfostran, samtidigt som de traditionella ideologiska appellerna förstärks, gör att man kan förvänta sig att komma vidare i sökandet efter den specifikt fascistiska organiseringen av ideologisk subjektivitet, om man frågar efter förhållandet mellan repressivt och ideologiskt församhälleligande. Själva åtskillnaden mellan dem är vilseledande: också den "inordning" och "rättning" som sker rent militärt rymmer ett ideellt församhälleligande. Hur repressiva statsapparater som armén och polisen fungerar går inte att förstå om man inte tar hänsyn till det ideologiska församhälleligandet. Detsamma gäller kyrkan.

Hitler-Jugend: repressiva och ideologiska funktioners förening

1930 hade de traditionella ungdomsförbunden (die Kernbünde) kanske 40 000 medlemmar och HJ 18 000.³⁴ Sex år senare hade HJ 6 milj medlemmar.³⁵ Därigenom blev det, som utvecklats som en form för elitär själv-fostran för att tillgodose en småborgerlig efterfrågan på intellektuella, en allmän socialisationsform för alla ungdomar oberoende av klasstillhörighet. Detta överträffar vida kyrkans klassöverskridande inflytande bland ungdomar (de båda konfessionernas ungdomsgrupper hade under Weimarrepubliken vardera ca 1 milj medlemmar).³⁶ Vad gäller uppfostran över klassgränserna kan HJs tillväxt nog bara jämföras med inrättandet av den fyraåriga gemensamma folkskolan efter novemberrevolutionen 1918.

Hur förändrar då HJ ungdomsfostran? Visserligen hade man redan om ungdomsförbunden i Weimarrepubliken sagt att de exerceerade "strängare än armén", men genom HJ införs ett militärt inslag vid socialisationen av alla ungdomar (främst pojkarna). "Militära övningar" som marsch och exercis kommer på dagordningen, gruppledaren måste tilltalas med tjänstegrad. Drillen tilltar så kraftigt att riksungdomsledningen utfärdar föreskrifter för att minska omfattningen. Skjutövningar ingår i HJs program för militära idrotter. Under handledning av 20 000 unga "skyttevakter" lär sig 1938 1 250 000 pojkar i HJ att skjuta med luftgevär och finkalibriga gevär.³⁷

Då kriget är under uppsegling och sedan till fullo under själva kriget utvecklas HJ till en rekryteringsbas för försvaret.³⁸

Att uppfatta HJ som en "ideologisk" eller "repressiv statsapparat" är meningslöst. Det karakteristiska är snarare att denna skillnad är upphävd hos HJ och att kombinationen av olika former av romantiskt pojkliv och militär utbildning blivit den allmänna formen för uppfostran. Man bör inte se det militära inslaget som något absolut. Gentemot en sådan framställning, som ju blundar för det motsägelsefulla hos HJ är det lätt att peka på det delvis "äkta" pojkliv

³⁴ Brandenburg s 40 och 73.

³⁵ Klönne s 17.

³⁶ Brandenburg s 96 f.

³⁷ Klose s 120.

³⁸ Ibid s 121.

som bevarades, vilket Klose gör i sin åskådliga skildring av livet i HJ

Överhuvudtaget är det felaktigt att framställa ungdomslivet i en diktatur som enbart trist, soldataktigt, brutalt, ideologiskt nersmittat och övervakat av hemliga polisen.³⁹

Klose skildrar inslagen av ”äkta” pojkliv som kvarlevor av något som inte är fascistiskt. Men de är lika litet ickefascistiska som den militära formeringen i sig är fascistisk. Att militära socialisationsformer tränger in i uppfostran är för övrigt inte något nytt; historien visar tvärtom att man inte kan begripa hur skolan utvecklats utan att ta hänsyn till den ideologiska kyrkomaktens och den repressiva militärmaktens betydelse. Det nya är alltså främst den konsekventa sammankopplingen av ungdomsrörelsens direkt motsatta socialisationsformer.

Som ingen tidigare ungdomsorganisation tillämpade HJ parollen ”ungdom måste ledas av ungdom”, den s k ”principen om egen ledning” (Selbstführungsprinzip).

Ledarna i de fria ungdomsorganisationerna var före 1933 genomgående vuxna män, universitetslärare och liknande. I hierarkin inom HJ och bland gruppledarna kunde man däremot inte skönja någon verklig åldersskillnad mellan ledarna och de ledda.⁴⁰

Gruppledarna var vanligtvis inte mer än två, tre år äldre än gruppmedlemmarna. 1939 fanns i HJ 765 000 ledare (att jämföra med 234 345 lärare) och av dem var 8 000 heltidssysselsatta; dessa bildade den s k ”ledarkåren”.⁴¹ Som HJ-ledare blir alltså ungefär en tiondel av alla ungdomar funktionärer inom statsapparaten. En kanske 16-årig ”Fähnleinführer” hade 160 ”Pimpfe” (medlemmar ur de yngre grupperna mellan 10 och 14 år) under sig. Sådana pojkar (och flickor) ansvarade för

brevväxlingen med föräldrar, lärare, hantverkare, myndigheter och överordnade. De förvaltade pengar, färdigställde statistik, gjorde upp scheman över arbetsuppgifter för pojkarna och program för ledarskolning. De förberedde långa resor och tämläger för mer än hundra pojkar. /.../ Skicklighet i idrott, erfarenhet av militära idrotter, förmåga att ge första hjälpen, öva in en sång, berätta en historia på ett spännande sätt, hålla ett festligt tal eller sakligt föredrag i skolningsverksamheten och öva in ett teaterstycke

— allt det var sådant man förväntade sig att en ledare i HJ skulle klara av.⁴²

De företräder statsmakten gentemot föräldrar t ex då barnen inte finner sig till

tjänsten i HJ, de har repressiva uppgifter i gruppen, såsom att ådöma straff, och fungerar som ideologiförmedlare, då de förklarar partiets paroller, berättar historier för att förtydliga dessa och förbereder medlemmarna inför prov.⁴³ Eftersom ”ledargruppen” var helt beroende av högre instanser, betecknar Brandenburg ”den egna ledningens princip” som ”rena hånet och ett plumpet bondfångeri”.⁴⁴ Då glömmar han följderna av principen: en utomordentligt stor spridning av de uppgifter som åligger ideologerna i de ideologiska apparaterna.⁴⁵

Aldrig tidigare i Tyskland hade ungdomen tilldelats en så omfattande organisatorisk såväl som verkställande makt, och denna utveckling påskyndades obevekligt genom krigshändelserna.⁴⁶

Det måste tilläggas: och aldrig tidigare hade ungdomen genom att infogas i en halvmilitär apparat i så hög grad berövats makt. Maktberövande genom statsmakten och växande makt genom deltagande i statlig verksamhet är här samma process. Principen ”ungdom ska ledas av ungdom” organiserar förlusten av kompetens att styra de egna livsbetingelserna som en

³⁹ Klose s 134.

⁴⁰ Klönne s 59.

⁴¹ Klose s 79.

⁴² Ibid s 90.

⁴³ Jfr ibid s 85-90.

⁴⁴ Brandenburg s 31.

⁴⁵ Det är den fascistiska varianten av Gramscis benämning på partiet: ”en kollektiv intellektuell”.

⁴⁶ Koch s 258.

ökning av primär ideologisk kompetens;⁴⁷ dessutom som en ökning av ”repressiv kompetens”: HJ hade sin egen polis, ”patrulltjänsten”, som var nära förbunden med Gestapo och SS.

Klönne skriver:

Effekten av den uppfostran som HJ gav ska långt mindre utsträckning sökas i skapandet av ett brett skikt av fanatiskt aktiva nationalsocialister än /.../ i en politisk och samhällelig och, något som ofta sammanhänger med detta, moralisk neutralisering av ungdomen. /Detta lyckades man med genom en/ innehållslös maktutveckling.⁴⁸

Men ”innehållslös” är HJs maktutveckling ingalunda. Den innefattar yrkesutbildning (riksyrkestävlingar) och sport (riksidrottstävlingar), musicerande, ”naturupplevelser” samt militära och tekniska aktiviteter. HJ trängde in på ungdomens alla kulturella verksamhetsområden och fogade in dem i en ram av rent militär underkastelse. Det betydde inte enbart att ungdomen neutraliserades, utan medförde en enorm utveckling av färdigheter på alla dessa områden, inklusive förmågan att själv förvalta den omfattande kompetensförlusten. En form, som denna antagonistiska utveckling av färdigheter organiserades i, var lägerlivet.

Ledarutbildning nerifrån och upp, uppifrån och ner

”Lägret hörde till nationalsocialismens viktigaste maktmedel. Samtidigt ansåg man att denna typ av uppfostran bäst motsvarade rörelsens ideal”.⁴⁹ Läger genomfördes av skolan;⁵⁰ yrkesutbildning bedrevs i lägerform liksom uppfostran efter skolan i form av lantbrukspraktik och arbetstjänst. Folkskollärarytbildningen skedde delvis i läger. De framtida gymnasielärarna slussades genom studentläger och läger för lärarpraktik. Universitetslärare fick tillstånd att undervisa först sedan de deltagit i ett gemenskapsläger inom ramen för rikslägret för tjänstemän.

Rekryteringen var ibland frivillig men ägde för det mesta rum som ett slags inkallelse. Till ”utbyteslägren” i gränstrakterna i öster Och till läger där SAs idrottsmärke kunde erövrats var anmälningarna fler än antalet platser.⁵¹ Erhardt skriver att de olika lägertyperna ”stod i ett sådant förhållande till varandra att de utgjorde både en lockelse och ett hot. Rädslan för koncentrationslägret var alltid närvarande och utnyttjades medvetet som ett tvångsmedel för att inordna folk i lägerväsendet.”⁵²

Jag föreställer mig att den fortlöpande genomgången av lärarkåren inte kommer att ske med tvång, utan genom att den uppfostrar sig själv. Den som helt drar sig undan, den som är en outsider, den som efter tio år ännu inte har vistats i något läger, honom kan myndigheterna hämta med tvångsmedel, men inte till ett skolningsläger utan till ett koncentrationsläger ty han har visat sig ovärdig att uppfostra tyska barn.⁵³

”Under Tredje rikets första år låg tyngdpunkten vid lärarkårens omskolning resp nya fostran”, skriver Erhardt, och överhuvudtaget ”använde nazisterna alltid lägret, när de särskilt ville påverka någon befolkningsgrupp”.⁵⁴ Och för HJ fanns det ingen mer typisk form för uppfostran än lägret.

Lägerlivet sker i grupper och dessa är underställda gruppleddaren. Ledaren representerar — som en länk i en militärt inspirerad hierarki — *Führern*.

Führerprincipen motsvaras av en politisering av de ledda, en folkets politisering som national-

⁴⁷ Betr detta begrepp, se Haug 1980b s 5.

⁴⁸ Klönne s 101 f.

⁴⁹ Ehrhardt s 127.

⁵⁰ Jfr Nyssen s 122 f.

⁵¹ Ehrhardt s 231 not 7.

⁵² Ibid s 128.

⁵³ Ur en rapport om lägerskolning för lärare i Schlesien i *Reichszeitung* 1935, cit i Ehrhardt s 128.

⁵⁴ Ehrhardt s 129, 138 f.

socialismen målmedvetet eftersträvar.⁵⁵

Ledarnas politiska uppgift är att organisera förlusten av politisk kompetens. I så måtto kan man tala om ”en avpolitisering av uppfostran”.⁵⁶ Här kan vi närmare iakttä den motsägelsefulla blandningen av kompetensförlust och kompetensökning. Lingelbach har analyserat utbildningen av gruppledare utifrån exemplet riksarbetstjänsten (Reichsarbeitsdienst) som organiserades i lägerform:

Bedömningsgrunder som bildningsnivå, socialt beteende och ursprung samt yrke undanträngdes av andra. Den som åtnjöt det största anseendet i gruppen var den som genom sin psykiskt och fysiskt robusta konstitution och sin förmåga till en till saken och situationen anpassad, orädd ”extra satsning” visade sig bäst vuxen lägerlivets ansträngningar. En sån ”karl” vann helt och hållet sina kamraters sympati, då hans stora anpassningsförmåga till arbetslägrets förutsättningar kom de andra till del genom en munter umgängeston och ständig beredskap att hjälpa de svagare i gruppen.⁵⁷

Gruppledarna rekryteras bland dem som visat sig kompetenta att klara av ”lägerlivets påfrestningar”. Kompetensen kan analytiskt indelas i produktiv och ideologisk kompetens (det gäller ett arbetsläger, annars måste man kanske skilja på ”kulturell” och ”ideologisk kompetens”). Också i ett självförvaltande arbetsläger är produktiva färdigheter nödvändiga. De kan delas upp i en teknisk och en kooperativ dimension, i linje med Lingelbachs framställning. ”Teknisk kompetens” avser förmågan att umgås med arbetsredskap och natur — dit hör också den ”fysiska konstitutionen”. ”Kooperativ kompetens” avser förmågan att organisera och utveckla arbetsprocessens samarbetsdimension, här karakteriserad av ”den muntra umgängestonen” och ”den ständiga beredskapen att hjälpa de svagare i gruppen”. Den analytiska åtskillnaden mellan de konkret förenade färdigheterna ska fästa uppmärksamheten på att teknisk och kooperativ förmåga inte med nödvändighet behöver ingå i någon ”harmonisk förening”: den föga kooperativa teknikern och den kooperativa typen utan speciell teknisk färdighet stöter man på överallt.

Den produktiva (tekniska och kooperativa) kompetensen är i arbetslägret extremt begränsad. Arbetet, arbetstiden och arbetsmedlen är förutbestämda, och sedan det blivit en plikt att delta i arbetstjänsten sätts arbetskollektivet samman uppifrån, av staten. Trots denna omfattande kompetensförlust är de, som ingår i arbetstjänsten, inte helt inkompetensförklarade. Det framgår av ”förmågan till en till saken och situationen anpassad, orädd 'extra satsning' ”, av kompetensen att bedöma en kritisk situation, fatta ett beslut och ingripa. Man kan kalla denna form av kompetens för ”sekundär produktiv kompetens”. (Den formuleringen har, jämfört med den utbredda viljan att åtskilja ”huvud- och handarbete” eller ”andligt och kroppsligt arbete”, fördelen att inte beskriva arbetarna som om de vore inkompetenta apparater utan tankeförmåga, som rör sig på föreskrivet vis.) I begreppet ”sekundär produktiv kompetens” ingår dock samtidigt att ett visst handlingsutrymme reserveras för egen del och undandras omgivningen; för att markera det kunde man tala om ”sekundär produktiv (in)kompetens”.

Det som intresserar oss är att tillägandet av denna ”sekundära produktiva kompetens” alltid sker i en process av ideologisk underkastelse och är strukturellt betingat, oberoende av vad som pågår i individens huvud: berövade den övergripande kontrollen över sina livsbetingelser underordnar sig individerna genom arbete, de är arbetssubjekt ”under socialt och strukturellt givna övergripande villkor av ickesubjektivitet”.⁵⁸ Denna egendomliga handlingsförmåga som finns inom ramen för ideellt församhälligande från ovan kallar vi ”sekundär ideologisk kompetens”,⁵⁹ till skillnad från de ideologiska apparaternas ”primära ideologiska kompetens”.

⁵⁵ O Dietrich, cit i Ehrhardt s 45.

⁵⁶ Ehrhardt s 180. I ”politiserings”-processen blir den tidigare opolitiska vardagen (”lämna mig ifred med er politik”) påtvingad en bestämd politisk ideologi – men en som utestänger politiken.

⁵⁷ Lingelbach s 139.

⁵⁸ Haug 1980b s 5 f.

⁵⁹ Ibid.

Som funktionärer i den ideologiska apparaten ”arbetstjänst” har gruppledarna del i denna ”primära ideologiska kompetens”. När de rekryteras går det alltså att iaktta två olika kompetensförskjutningar: ”Sekundär produktiv kompetens” är genom sin dubbeltydighet alltid samtidigt strukturellt en ”sekundär ideologisk kompetens” (men vi måste hålla fast vid skillnaden för att kunna förstå brott mellan dem: det är känt att i kapitalistiska företag erkänns ofta de som kämpar mest aktivt mot förtrycket — fackligt och politiskt — som ”bra arbetare”). Kompetensförlusten hos ett arbetslägers ”interner” stabiliseras genom den fascistiska statens allt genomsyrande terror. ”Förmåga att anpassa sig till lägerlivets villkor” är samtidigt underkastelse under de härskande makterna. Att behärska naturen och att underkasta sig sociala maktförhållanden komprimeras så starkt under den fascistiska terrorns tryck att innebörden av ”anpassningsförmåga” ständigt pendlar mellan produktiv och ideologisk kompetens. Denna förätning äger inte rum på något fristående meningsplan, utan så att säga på ”praxemens” nivå.

Maschmann speglar denna process i sin skrämmande naiva skildring, där fascismens hela attraktion omedvetet ger resonans. Först ett stycke om utvecklingen av produktiv kompetens i ett läger organiserat av arbetstjänsten:

Den fysiska utmattningen, som var som störst inför skörden och som ibland gjorde mig till ett nästan apatiskt stycke värkande kött, förvandlades till en känsla av oförstörbar skaparglädje /.../ Sen den tiden har jag den djupaste respekt för alla som sysslar med tungt kroppsarbete.⁶⁰

Den sista satsen lägger ut det spår som för över till den ideologiska underkastelsen:

Det sätt på vilket de bär sitt fysiska lidande tycks mig, om det sker utan klagan under årtionden av outtröttlig övning, vara en religiös prestation.⁶¹

I uttrycket ”fysiskt lidande”, liksom i ”lägerlivets ansträngningar”, är naturbehärskandets och den sociala underkastelsens kval sammansmälta, de är inte längre motsatser.

Då svårigheter kollektivt ska bemästras utvecklas kompetensskillnader. Om man bortser från processens ideologiska form, kan man tala om ”horisontell ledarutbildning”. I den nazistiska uppfostran domineras denna ”horisontella ledarutbildning” av vertikal ledarutbildning som sker uppifrån och neråt. Kollektivet underordnar sig inte bara sina ledare, utan det frambringar också ledare, vilkas kvalifikationer tas i anspråk för att åstadkomma ideologisk underkastelse.

Enligt Klönne blir i HJ (och vi kan generalisera: i lägret överhuvudtaget) gruppen till en ”enhet” och ledaren en ”halvmilitär chef”.⁶²

Om man tar i beaktande hur fastlåst His sociala struktur är, inser man att det inte kan finnas något utrymme för självständigt verkande ”karismatiska” eller snarare pedagogiska ledarkvaliteter.⁶³

Här förenklas processen på ett felaktigt sätt — som om militära apparater någonsin skulle kunna hållas samman genom ren repression. Visserligen står den unge ledaren framför sin grupp som apparatens representant, och det är enbart inför den han har ansvar, men ändå förblir han, som Lingelbach hävdar,

fast innesluten i gruppens gemenskap. Ty hans jämnåriga eller bara obetydligt yngre grupplemmar betraktar honom som ”en av dem” vilken lyder samma impulser som de andra i sin åldersgrupp och som i egenskap av den starkaste och snabbaste kan låta dem slå ut i full blom under lägerlivet. Sätillvida var han tvungen att ständigt kämpa för att upprätthålla sin auktoritet som ”upptågsmakare” i gruppen. De krav som hans position ställde överträffade till en början vida hans ungdomliga förmåga och därför innebar ledarrollen tvånget att ”uppfostra sig själv”. Men detta krav utgick i högre grad från själva gruppen än från överordnade.⁶⁴

⁶⁰ Maschmann s 34 f.

⁶¹ Ibid.

⁶² Klönne s 63.

⁶³ Ibid s 64.

⁶⁴ Lingelbach s 11.

Klyftan mellan ledarfunktion och ledarförmåga — strukturellt stabiliserad genom att positionen tilldelades uppifrån — utövar en väldig press underifrån på den unge ledaren att tillägna sig den färdighet som behövs för att delta i församhälligandet uppifrån och ner.

HJ-ledaren måste med risk för att misslyckas /med en formulering från Baldur von Schirach/ ”förkovra sig till den grad att han motsvarar den bild som hans underlydande har av honom”.⁶⁵

De ”auktoritära tendenser” som i psykologiska teorier om fascismen tillskrivs en viss personlighetsstruktur blir mot den här bakgrunden begripliga ”som individens ansträngningar — förkrympta och perverterade av de samhälleliga förutsättningarna för deras förverkligande — att kontrollera de relevanta livsbetingelserna”.⁶⁶

Så pressas gruppledaren från två håll: uppifrån och underifrån. Låt oss nu närmare granska den form i vilken han aktiveras uppifrån och ner.

Tjänsten fullgjordes alltid gruppvis och stod under trycket av stående kommandon. Kommandot var den viktigaste formen av kommunikation i lägret.⁶⁷

Vad är kommandot för slags befälsform? Ehrhardt citerar en samtida rapport om ett skolningsläger för lärare där det heter att

en nyutbildad gruppledare i sitt anletes svett bemödar sig att få fram sina kommandon utan invändningar.⁶⁸

Kommenderandet får gruppledaren att svettas. Han utsätter sig för en ”fara”: att kommandot inte är ”invändningsfritt”. Kommandot är en i förväg utformad order. Den som kommenderar måste anpassa sig till kommandots form: han måste liksom ge kommandot en subjektiv färgning, han måste vråla fram något sedan länge fastställt som om det kom ur hans eget djupaste inre. Att ge en order är samtidigt en akt av lydnad. Utnyttjandet av primär kompetens — denna gnutta andel makt — uppfordran till underkastelse och underordning har själv formen av ideologisk underordning. Den gradvisa sammansmältningen mellan appell till underkastelse/underordning och egen underordning skapar en ritual. Granzow berättar i sin dagbok om en annan av kommunikationsformerna i lägret, fanappellen.⁶⁹ En aspekt av denna komplexa form är uttalandet av dagens lösen.

Också då jag skulle göra hälsning inför fanan under morgonappellen gjorde jag bort mig /.../ Jag kunde tre stycken ur Eddan, men på fredagen var slutet på HJ-sången ”Fanan är förmer än själva döden!” det enda jag kunde komma på. Men eftersom jag var så hes /.../ svek mig rösten redan vid a, och återstoden kunde jag bara kraxa eller pipa fram. Peter skakade tyst av skratt. Men gissa om Unterscharführern skällde ut mig efteråt. Jag sa helt öppet till honom att jag inte kunde några fler hälsningar att använda inför fanan.⁷⁰

Granzow handlar visserligen inte här som gruppledare, hans andel i primär ideologisk kompetens är mer flyktig (ungefär som att ett biträde till prästen är en mer tillfällig funktionär i den kyrkliga apparaten), en övergångsform mellan primär och sekundär ideologisk kompetens; ändå är det uppenbart att en gradvis sammansmältning sker av uppfordran till underordning (under dagens lösen) och egen underordning (under ritualens form). Till den ”fonetiska underkastelsen” kommer en textmässig: det förutsätts att man kan hälsningarna inför fanan utantill, så att de liksom kommer inifrån. Bekännelsen att man inte kan några fler hälsningar framstår som något som kräver mod (”jag sa helt öppet till honom ...”).

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Holzkamp-Osterkamp s 2.

⁶⁷ Ehrhardt s 132.

⁶⁸ Ibid s 233 not 88.

⁶⁹ Se ”1 maj 1933: ideologisk presentation och reorganisering” på s 53 i detta nummer av *Häften*.

⁷⁰ Granzow s 30 f.

Gemenskap som imaginärt subjekt

Överallt stöter man på uppmaningen att underordna sig (*folk*) *gemenskapen*.

Du är ingenting — ditt folk är allt!

är en paroll som ”oavlatligt upprepades vid , .morgonuppställningen då flaggan hissades, vid majbrador, juleldar och vid appeller”.⁷¹ NSDAPs presschef Dietrich formulerade saken så:

Eftersom individen bara existerar genom kollektivet kan han bara härleda sin personliga frihet genom och ur det.⁷²

/Det krävdes/ en omkastning av förhållandet mellan gemenskap och personlighet.⁷³

Individ—kollektiv artikulerades som en ideologisk dualism:

allt gott som finns på jorden kommer från gemenskapstanken, och allt ont från jagtanken.⁷⁴

Detta dominansförhållande framförs som motsatsen till, som det heter i den nazistiska källan, ”nyhumanismens och liberalismens verklighetsfrämmande värdehierarki”, i vilken rangordningen är den omvända. Så konstitueras det som nazisterna kallade den ”nya värdeskalen”.

Inom gruppen är förhållandena egalitära: alla bär uniform; tilltalsordet är ”du”, titlar användes inte. I ett skolningsläger för lärare betyder det t ex att det traditionella sättet att i yttre och inre avseende markera ojämlikhet (genom klädval, hela beteendet, sättet att tilltala med ”rektorn”, ”doktorn”) utesluts ur lägerdiskursen. De som på så sätt artikuleras som jämlika gör allt gemensamt: från att sova i sovsalar till att väckas gemensamt och delta i morgonens sportövningar, från att äta till att vara med vid fanappellen, från fysisk träning till ideologisk skolning. Att verksamheterna i lägret genomförs gemensamt har udden riktad mot ”enstöringar”, ”individualismen”. *Social jämlikhet, gemenskap artikuleras som individens underordning under gemenskapen*. Maschmann skriver om ett arbetsläger, att

lägergemenskapen var en förminskad modell av det jag föreställde mig avsågs med folkgemenskap.⁷⁵

Samhälleliga skillnader och motsättningar — ytterst klasstrukturen — framstår i lägret som individuella avvikelser, enstörighet och egoism. Klassmotsättningar och klasskillnader förskjuts till det individuella planet. Meningsmotsättningar artikuleras inte som oenighet mellan individer utan som motsatsen till *gemenskapen*. Strukturen är sådan att avvikande intressen måste artikuleras som en störning av gemenskapslivet. Sålunda ”utnyttjas grupptryck /.../ medvetet som ett inslag i uppfostringsprocessen”.⁷⁶ Utan att grupplederen alltid behöver ingripa utövar gruppen ett tryck så att de som inte rättar in sig i ledet återförs till ordningen.

Men inordningen i gemenskapen sker inte bara genom att man återkallas till ordningen. Lingelbach säger beträffande arbetslägret:

Tjänsteplanens ”eviga enahanda”, det ständiga kravet på att alltid var ”på helspänn”, den totala bristen på tid att få ”vara för sig själv” upplevde de nya medlemmarna under lägerlivets första veckor främst som ”ett lidande” /.../ redan kravet på ”absolut” punktlighet och renhet /.../ medförde att en självklar beredskap att hjälpa varandra växte fram bland gruppmedlemmarna. Också under själva arbetet var var och en i lika hög grad hänvisad till kamratlig hjälp och uppmuntran från gruppmedlemmarna som vid ”utformningen av kvällsaktiviteterna”⁷⁷

⁷¹ Gamm s 33.

⁷² Dietrich 1934, cit i Ehrhardt s 43 f.

⁷³ W Reichert 1936, cit i Ehrhardt s 43.

⁷⁴ H Schemm, ledaren för NSLB, cit i Ehrhardt s 43.

⁷⁵ Maschmann s 35.

⁷⁶ Ehrhardt s 143.

⁷⁷ Lingelbach s 138.

I lägret hamnar de enskilda personerna under omständigheter som gör dem strukturellt inkompetenta som individer. Lägret framtvingar utvecklandet av en ”kooperativ kompetens”.

I den kritiska sekundärlitteraturen framträder detta att man vänder upp och ned på förhållandet mellan *individ* och *gemenskap* som det verkligt skandallösa med den nationalsocialistiska uppfostran.

”Främjandet av varje enskild ung människas personliga egenvärde” ersätts av ”en 'stöpning' av stereotypa människor /.../ genom en prägling av medvetandet”.⁷⁸ Inför detta borde man besinna ”den moderna civilisationens 'humana innehåll’”, ”människans andliga och moraliska autonomi”,⁷⁹ ”den mänskliga individens självständighet”⁸⁰ och ”det individuella samvetets kritiska instans”.⁸¹

Denna kritik har en sak gemensam med det kritiserade: de skarpa motsatsförhållandet som upprättas mellan individ och kollektiv. På samma sätt som nazisterna artikulerar kollektivet — *gemenskapen* — som något antiindividuellt, artikulerar den liberala kritiken individen som något antikollektivt. Denna kritik prisger kollektivet och lämnar på det viset individen vanmäktig. Preising var den som tidigast såg detta problem då hon i en kritik av Stippels arbete om nazistisk uppfostran från 1957, med den karakteristiska titeln *Die Zerstörung der Person* (Individens förstörelse), skrev:

Först i gemenskapens hägn, med det ”kollektiv” hon tillhör som bas, förmår människan handla som individ.⁸²

Individen konstitueras som ideologiskt subjekt i sitt motsatsförhållande till kollektivet och samhället. När individen uppmanas att inordna sig i gemenskapen bryts den här formen av ideologisk subjektivitet ner för att ett nytt subjekt ska kunna upprättas: *gemenskapen* som modell för *folkgemenskapen*. I sitt motsatsförhållande till individen är gemenskapen inget kollektiv: kollektivet är avhängigt av hur individernas kapacitet utvecklas.

Genom att vara underställd *Führern* innebär den *gemenskap*, som individerna har att underordna sig, alltid *lydnad*. Kollektivet har berövats sin makt genom att det underkastas en högre makt. I uppmaningen till individerna att inordna sig i *gemenskapen* framträder kollektivets maktförlust i transformerad form: som en ökning av kollektivets makt till följd av att individerna förlorat sin makt. Det ideologiska församhälleligandet får sin form av att *gemenskapens* imaginära subjektivitet konstitueras genom individernas demonstrativa och av repression understödda underkastelse under *gemenskapen* och *gemenskapen*, underkastelse under *Führern*.

Ehrhardt har analyserat ”ortopraxin” (Elluls term) i lägret, den ”stegrade process där man genom aktivt deltagande alltmer identifierar sig med det som man sysselsätter sig med”.⁸³ I lägret

förbands det samhälleliga trycket med tvånget att genom tecken befästa och bekräfta /.../ Att vissa tecken var förenade med handlingar gjorde de tillfällen, då man försågs med och kom i kontakt med dessa yttre tecken, liksom själva den process där individen infogades i kollektivet, till något irreversibelt. För att förstå verkan hos medel av teckenkaraktär är det därför särskilt viktigt att komma ihåg att de materiella tecken som man måste legitimera sig med (som märken, fana, fackla, uniform och annat) alltid användes i samband med att handlingar av teckenkaraktär (som den ”tyska hälsningen”, marsch i kolonner, deltagande i appeller, framtagning av egna fanor osv) ut-

⁷⁸ Ibid s 142.

⁷⁹ Ibid s 201.

⁸⁰ Ibid s 119

⁸¹ Ibid s 129.

⁸² Preising s 260 not 248.

⁸³ Ehrhardt s 197 not 147.

fördes.⁸⁴

Flaggappellens ”omedelbart ritualiserade handlingsförlopp”⁸⁵ analyseras i ”1 maj 1933 — ideologisk presentation och reorganisering” på sid 53 i detta häfte. Ehrhardt gör skillnad mellan detta och ”i förväg utformade handlingsförlopp” såsom dagrutinen och tjänsten, som också de har teckenkaraktär: de

pekade /.../ intentionalt mot en föreställning som går utöver dem (t ex gemenskapen eller Führerprincipen).⁸⁶

Så kommer det sig, att lägreets ”centrala strukturelement själva erhöill teckenkaraktär”.⁸⁷

De fascistiska uppmaningarna till inordning i *folkgemenskapen* och underordning och underkastelse under *Führern* genomsyrade själva lägreets praxisformer. Överallt hittar man antydningar om att nazisternas ”ideologiska skolning” inte var särskilt verkningsfull. Effektivare var ”nationalsocialismen som upplevelse”. Den tyska fascismens uppfostringsteoretiker var helt på det klara med denna process. ”Gemenskapsupplevelse” är deras nyckelkategori. Krieck, vid sidan om Bäumler deras viktigaste uppfostringsteoretiker, publicerade 1922 *Philosophie der Erziehung*, ett arbete som 1923 förlänade honom ett hedersdoktorat vid universitetet i Heidelberg.⁸⁸ I sin bok krävde han att ”den betydande delen av uppfostran som hade omedvetna och oavsedda verkningar” borde dras in i pedagogiken och

att uppfostringsidens snäva inriktning på de äldres påverkan på de yngre skulle upphöra så att hela samhällslivet /.../ underordnades uppfostringsidens giltighetsområde.⁸⁹

Då utgörs pedagogikens objekt inte längre av avsikten med uppfostran (”intentionell uppfostran”), utan av uppfostrans effekt (”funktionell uppfostran”); då avtecknar sig hela samhället med dess skilda institutioner (”gemenskaper”) som uppfostrans subjekt. Denna konception var ”i början på 20-talet /.../ banbrytande”.⁹⁰ — Liksom man kan tala om ”gemenskapsupplevelse” skulle man också kunna tala om ”ledarupplevelse”.

Ras — socialt urval och naturens lockelse

Hur förhåller det sig med den nationalsocialistiska diskursens tredje element: *rasen*? Vilka praktiker formas av rasideologemet? Med nazisternas språk: urvalet (av de ”mer värdiga”) och *elimineringen* (av de ”mindervärdiga”). *Urval* äger rum på olika nivåer:

1. som rasåtskillnad, det s k ”folkliga urvalet”. Det dyker upp i skolan genom att judiska elever skiljs ut och placeras i särskilda klasser och skolor och genom skapandet av ett särskilt judiskt skolväsen;⁹¹
2. inom den tyska rasen som urval av ur arvssynpunkt ”odugliga” och ”ovärdiga”. Också detta återverkar på skolsystemet, hjälpskolorna blir uppsamlingsplatser för de ”mindervärdiga”;⁹²
3. som urval av dem inom den ”nordiska” rasblandningen som uppvisar speciellt goda ”raskomponenter” (”Aufnordung”, ”Aufartung”, ”Rassenzucht”); och slutligen

⁸⁴ Ibid s 125.

⁸⁵ Ibid s 143.

⁸⁶ Ibid s 143.

⁸⁷ Ibid s 144.

⁸⁸ Preising s 104.

⁸⁹ Cit i Lingelbach s 10.

⁹⁰ Lingelbach s 76.

⁹¹ Jfr Eilers s 98 f och Ottweiler s 44 f.

⁹² Jfr Höck.

4. som urval av elit och ledare.⁹³

Rasen bestämmer enligt detta mönster skolans mer allmänna urvalsfunktion. Medan ras som nazistiskt begrepp idag är tabu, gäller det ingalunda själva *urvalet*. I frasen *urval* av de *begåvade* stöter vi på en form av biologiskt formulerad social selektion som till synes går att förena med demokratiska förhållanden. I begreppet *ras* buntas alla processer ihop där uppfostran har del i reproduktionen av social ojämlikhet.

Rasappellen i lägret är mer komplex och resultat av en uttrycklig ”tolkning”. Men också den grundar sig på en ”upplevelse”: ”naturupplevelsen”. Hos Lingelbach⁹⁴ finns en ”tolkning av naturupplevelsen” med arbetstjänsten som exempel. Lägren är belägna så långt bort från städerna som möjligt:

Kärlek till landskap och hembygd främjar /.../ kärleken till den ”tyska folkkulturen”. Den ”tyska andens stordåd” har vuxit fram i nära kontakt med den ”lantliga folkkulturen”. I dem ”uttrycks på ett oförgångligt sätt” det ”artegna” tyska sättet att tänka, som är inriktat på ”grundbegreppen” trohet, tro, ära, kamp och rätt. Därför måste arbetstjänsten vårda ”tysk folkkultur” och ”tyskt tänkande” och försvara det mot ”inflytande från främmande folk”.⁹⁵

I föreställningen om den *lantliga folkkulturens artegna tyska tänkesätt* etableras en förbindelse mellan natur — den upplevda lockelsen — och folk. Kedjan har samma struktur som trappstegsvis ordnade uttryck. Kärnan utgörs — i överensstämmelse med det ideologiskas grundform — av ett *tänkesätt*, som sägs vara *arteget tyskt*. Idealismen uppträder här som naturalism — som ett naturligt tänkesätt — och naturalismen är rasistiskt präglad: *arteget tyskt tänkesätt*. Det ligger nära till hands att förmoda att rasismen inte minst närs av förbindelsen med den allmänideologiska naturalismen: som en sammansmältning av ideologemen folk=gemenskap och naturlig. — *Det artegna tyska tänkesättet* kommer till uttryck ”i den lantliga *folkkulturen*” som är *okonstlad*. Folket lever *enkelt*. Därmed är övergången till lägerinvånarnas liv åstadkommen. Deras liv är också *okonstlat* och *enkelt*, avlägsnat från den ”hemlivets bekvämlighet”.

Vid sidan om livet i *naturen* är det *enkla, naturliga livet* en andra lockelse hos naturen. De överlagrar varandra och kan upplevas som *naturligt liv i naturen*. Granzow berättar i sin dagbok hur han oroar sig inför sitt deltagande i ett sommarläger arrangerat av HJ. I efterhand tycker han att det ändå var en ”helgjutten och härlig tid”.⁹⁶ Hans förändrade inställning sammanhänger med *det enkla livet i naturen*.

Allt är mycket primitivt men vi gillar det, ett riktigt romantiskt lägerliv.⁹⁷ Att borsta tänderna med saltvatten är härligt, den smak man har i munnen påminner hela dagen om havet. När vi springer tillbaka går solen upp i öster.⁹⁸

En tredje hållpunkt i samband med förhållandet mellan natur och ras är den egna kroppen. Den kroppsliga aktiviteten, som stod i centrum för uppfostran, kopplas alltid samman med *ras*, t ex som ”rasvård”.

Detta är tre lockande ”naturesammanhang” som kan sammanföras i *rasideologemet*. Ytterligare en förbindelselinje löper metonymt från *natur* till *jord* och syntagmatiskt från *hembygd* till *hembygdens jord*. Hembygdens jord möjliggör övergången till *livsrum* som på välkänt sätt artikuleras med *folk: folk utan utrymme* (Volk ohne Raum).

⁹³ Indelningen gjord efter Ehrhardt s 83.

⁹⁴ Lingelbach s 144 f.

⁹⁵ Ibid s 145.

⁹⁶ Granzow s 25.

⁹⁷ Ibid s 20 f.

⁹⁸ Ibid s 22.

Frivillig inordning i yrkestävlan

Jämförd med den traditionella pedagogiska diskursen är den nazistiska uppfostrans omkastning av förhållandet individ—samhälle uppenbar. Det resulterar i en ”totalitarismeffekt”. I Baeumlers texter finner man kritik av individualismen, av de bildades kontemplativa liv, av att människan reduceras till intellekt; mot detta sätts kravet på att utgå från handlandets primat, från ”gemenskapen” i stället för individen, att uppfostra för livet och inte för en upphöjd teoretisk värld, vilket allt på ett förbluffande sätt liknar materialistiska ståndpunkter. Skillnaden, påpekade vi, är att individen här inte uppfattas och organiseras som en samhällsvarelse.

Individen måste ge upp sig själv; att ha del i ”gemenskapen” är inte att sammanföras med enskilda individer för en gemensam sak, utan att underordna sig en högre från staten härledd instans. Och i detta innesluts att ”gemenskapen” själv är underkastad staten och av den förses med sekundära kompetenser. Hos Maschmann finns en skildring av vilka effekter denna omstrukturering har på personlighetsstrukturen:

På den tiden /under krigets första dagar/ förde jag en oförglömlig dialog med mig själv. Medan jag åkte med tåget och såg in i sensommarlandskapet sa plötsligt en röst inom mig: ”Det är krig, nu behöver du inte vara rädd längre!” — ”Vad menar du med det?” frågade jag, ”jag förstår dig inte”. En stund var det tyst inom mig, så svarade rösten: ”När man är död behöver man inte vara rädd längre, eller hur?” — ”Nej,” sa jag, ”det behöver man väl inte längre då.” — ”För dig själv är du nu död. Allt det som en gång var *Jag* har uppgått i helheten.”⁹⁹

Individen bryts ner som ideologiskt subjekt och i stället upprättas folkgemenskapen, nationen, rasen som nya ideologiska subjekt. Då förändras också det ideologiska närvaro i personlighetsstrukturen. Överjaget fungerar på ett nytt sätt: från att ha varit en kontrollinstans hos den ”autonoma individen” blir det kontrollinstans hos en individ underordnad en ”(folk)gemenskap”. Tidpunkten (krigets upptakt) har sin betydelse, ty under krigsförhållanden överbestäms den under nazismen ständigt återopade *folkgemenskapen* – som en gemenskap underordnad *Führern* och som *ras* vänd mot ett ”motfolk” – i alla dessa dimensioner och förknippas med det elementära överlevnadsintresset.

Det skulle emellertid vara fel att jämföra detta skapande av en ny form av ideologisk underkastelse med ”likriktning”, avindividualisering osv. Liksom tidigare framträder på privategendomens område privatmänniskan som den ideologiska subjektivitetens centralgestalt under kapitalismen. Vi har sett hur individueringsprocesser i den nazistiska diskursen förenas med *Führer*elementet; på så sätt artikuleras också privatmänniskan företagaren som företagsledare (*Betriebs-Führer*).¹⁰⁰

Vi ska med den nationella yrkestävlingen (*Reichsberufswettkampf*, RBW) som exempel närmare se hur individskapande processer, organiseras. Här rör det sig om att åstadkomma denna inriktning på individen genom yrkesmässig kvalificering. Många undersökningar av nazistisk uppfostran utgår från att integration och kvalifikation ömsesidigt utesluter varandra, vilket skulle göra att fascisterna stod inför alternativet att antingen stimulera integrationen eller kvalifikationen, dvs antingen rasera maktsystemet eller näringslivet.¹⁰¹ I RBW kan man studera hur utveckling av kvalifikationer samtidigt organiserades som ideologiskt församhälleligande och som det fascistiska subjektets uppfostran.¹⁰²

Tävlingen sattes igång för att häva bristen på yrkesarbetare utan att inkräkta på företagarnas utbildningskompetens¹⁰³ och genomfördes årligen av HJ och DAF. Från 1937/38 deltog också

⁹⁹ Maschmann s 63

¹⁰⁰ Se vidare *Faschismus und Ideologie* 2 kap 7 s 62..

¹⁰¹ Exempel ger Eilers och Nyssen.

¹⁰² Utförliga framställningar hos Wolsing och Axmann. Jfr Lingelbach s 125-129.

¹⁰³ Wolsing s 496.

vuxna. Studenterna genomförde ”nationella prestationstävlingar”, som gällde som en del av RBW. 1939 deltog 3,5 milj människor i RBW, 0,5 milj var med då tävlingarna avvecklades.¹⁰⁴ Deltagarna indelades i klasser efter prestationsförmåga (efter ålder, ställning inom yrket, yrkesutbildning) och för dessa var uppgifterna desamma i hela landet (1938 för 1600 yrken). Vid sidan om tävling i yrkeskunskap fanns prov rörande världsåskådning och i idrott. De nationella segrarna, från 1936 också landskaps-, distrikts- och ortssegrare, ärades offentligt t ex genom att få skaka hand med Hitler och de drog också materiell fördel av segern (pengar, resor, verktyg, fackböcker, kurser och liknande).

Tävlingen hör till de mest iögonfallande formerna av uppfostran i den tyska fascismen. Tävlan är först och främst en historiskt övergripande form för församhälleligande. Man skulle kunna beskriva den som ett instrument att mäta prestationer med – men det skulle skymma det väsentligaste: att de jämförda prestationerna inte utförs annat än i denna form, att tävlingen är en samhällelig produktivkraft av första rang.

I tävlingen verkar en idealbildning som är horisontell och antiideologisk: individuella utvecklingsmål (i sista instans omöjliga att nå) hämtas inte från idéernas eviga himmel, utan vad andra har uppnått är både en förebild och något som ska överträffas. Tävling en fungerar som en form av horisontell ledarutbildning, som ett sätt att bedöma den egna prestationsförmågan, som alltid kan förändras.

Hur artikulerar den tyska fascismen denna form i den nationella yrkestävlingen? Kollektivet, som här konstitueras genom tävlan, är arbetarungdomen (den kärna till vilken sedan vuxna arbetare och studenter fogas). Målet är inte någon ”olympiad” för de främsta, ingen ställföreträdande tävlan för åskådarna; yrkestävlingar är snarare utformade så att i princip alla unga arbetare ska delta, kvinnliga såväl som manliga.

Arbetarungdomens konstituerande som en tävlande prestationsgemenskap blir obegriplig om man bortser från att arbetarklassen krossats. Bruksvärdesproduktionens element bryts ut ur arbetardiskursen och får dominera. Det undantränger den värdeorienterade diskursen (relaterad till lönsens storlek och form) från dess överordnade position; detta sker med hjälp av terror sedan facket och partierna utplånats. Det går att i detalj iaktta förhållandet mellan underkastelse framtvungad med terror och arbetarens frivilliga inordnande i fascistiska förhållanden.

Yrkestävlingen ger form åt den fas i socialisationen då ungdomarna dras in i de ekonomiska klassförhållandena, då de övergår från att vara elever och barn till att bli arbetare. Vanligtvis är denna process en privat angelägenhet. Den riksomfattande yrkestävlingen gör den till en nationell händelse.

Två drag ska här framhävas: att kollektivet konstitueras som en prestationsgemenskap och att bedömningen av den egna positionen sker inom denna prestationsgemenskap. Den utvidgade kompetensen att producera bruksvärde fyller funktionen att kompensera för den kompetens man med terrorns hjälp berövats: den att öva inflytande på lön och löneform.

I den nationella prestationsgemenskapen sker bedömningen av den egna positionen i enlighet med prestationsprincipen. I och med uppdelningen av arbetare enligt prestationsprincipen förenas två ”förtiganden” (Entnennungen): på cirkulationens nivå ”förtigs” arbetarnas förhållande till varandra som konkurrerande säljare av arbetskraft; på produktionens, den värdeskapande processens nivå ”förtigs” deras klasstillhörighet.

Översättning: Erik Furumark

¹⁰⁴ Ibid s 80.

Wieland Elfferding: Winterhilfswerk: offeritual och folkgemenskap

Folkgemenskap som bedrägeri mot folket?

I början av 1933 gick var tredje tysk arbetslös; mer än 6 miljoner arbetslösa var anmälda vid arbetsförmedlingarna, i verkligheten var det över 8 miljoner.¹ Den genomsnittliga veckolön som en arbetarfamilj måste klara sig på låg på ca 30 riksmark. Mer än hälften gick åt till livsmedel, värme och belysning, mer än en tiondel till skatt och andra fasta utgifter. Sedan behoven täckts, inklusive kläder, återstod knappt tre mark.²

Weimarrepubliken lyckades inte skapa en fungerande socialpolitik.³ Den stora koalitionen bröt samman 1930 på frågan om finansieringen av arbetslöshetsförsäkringen. Under Brüning's regering beskars fortlöpande medlen för försäkringens finansiering. Av 5,15 miljoner anmälda arbetslösa i september 1932 erhöll bara 618 000 arbetslöshetsunderstöd, 1,23 miljoner var hänvisade till krisunderstöd och över 2 miljoner till de högt skuldsatta kommunernas socialhjälp.⁴

Den fascistiska närings- och socialpolitiken hade 1937 medfört en minskning av arbetslösheten med 5 miljoner och 1938 var den så gott som undanröjd.⁵ Arbetarnas levnadsstandard förbättrades synbart, Hitler kunde visa upp slående bevis för att han var på väg att uppfylla sitt heliga löfte: ”Ge mig fyra år ...”⁶ Att dessa framgångar låg i massornas intresse och, trots krossandet eller likriktningen av deras organisationer, befäste deras lojalitet mot fascismen har blivit ett talesätt (”... allt som Hitler gjorde var ju inte dåligt”).

Marxistiska författare har hittills huvudsakligen ägnat sig åt att påvisa att fascisterna inte heller på det socialpolitiska området företrädde ”det gemensamma bästa”, utan var inriktade på klasskamp uppifrån för att garantera det tyska storkapitalets profit- och expansionsintressen. Mason har t ex övertygande visat – gentemot alla framställningar av fascismen som rätt och slätt ett framgångsrikt undertryckande av arbetarklassen och som en oemotsagd totalitet av irrationell maktutövning – att kampen mellan lönarbete och kapital fortsatte, om än främst i latent och passiva former från arbetarnas sida. Genom att spåra upp alla de platser där arbetets reglering uppifrån *inte* fungerade – där det i stället förekom ohörsamhet, alltifrån likgiltighet till motstånd – kan man förstå fascismen i all dess motsägelsefullhet.

Analyseras klasskampen underifrån förbigår man emellertid en viktig sak beträffande *effekten* av den fascistiska socialpolitiken, nämligen att den organiserades och upplevdes som ett gemensamt solidariskt undanröjande av nöden. Det faktum att folkgemenskapen var en särskild form av klasskamp uppifrån, att den var en fascistisk organisering av det ideologiska, trängs då undan, blir betraktat som sken, illusion och kollektivt självbedrägeri och görs därmed betydelselöst. Mason tolkar i sin undersökning av den Tyska arbetsfronten (Deutsche Arbeitsfront, DAF) dess ideologiska funktion *instrumentellt*.

Enbart tvångsmedel kunde man inte hoppas allt för mycket av. Snarare måste förutsättningarna /för att bevara det sociala lugnet/ sökas på områden där det gick att påvisa ett gemensamt intresse hos alla berörda. Inom politiken i allmänhet suggererades oavlåtligt intressegemenskapen mellan alla tyskar genom att motsättningar mellan raser, stater och politiska rörelser frambesvärjdes. Det ålåg DAF att stabilisera gemenskapen genom ideologisk skolning och socialpolitisk praxis. Den

¹ Jfr Hennig s 55 tabell 7 b.

² Jfr uppgifterna hos Mason 1975 s 1253 och Mason 1977 s 165 f.

³ Jfr Preller s 424 f.

⁴ Hennig s 71.

⁵ Ibid s 55 tabell 7 b.

⁶ Jfr sammanfattningen hos Mason 1975 s 1252.

därigenom åstadkomna samhälleliga solidariteten, det ständigt återopade *förtroendet*, skulle så småningom skymma klassmotsättningarna och vända uppmärksamheten från de bördor som förorsakats av upprustning och krig.⁷

Pga att föremålet för hans undersökning är DAF upptäcker Mason att en speciell praxis att ”skymma” klassmotsättningarna var central för fascismen. Han reducerar den visserligen redan från början till manipulation av medvetandet, till ”besvärjelse” och ”suggestion”. Det ideologiska uppfattas som en medvetandepåverkan utan praxis:

Arbetarna avkrävdes däremot ingen egen aktivitet. De uppmanades enbart att se den förment vänskapliga behandlingen från fabriksledaren eller DAF-funktionären och att reagera med motsvarande lojalitet.⁸

Med insamlandet och bidragsgivandet till Winterhilfswerk (WHW) som exempel ska vi försöka visa att *folkgemenskapen* grundläggs just som en bestämd form av ideologisk praxis.

Men kommer vi inte med denna ansats i närheten av den uppfattning om den tyska fascismen, enligt vilken den i namn av en *social revolution* mot de härskande klasserna i det wilhelmska riket, i namn av en *industriell uppryckning* och *modernisering* undertryckte båda klasserna, såväl arbetare som kapitalister? I linje med denna kritik förebrås Schoenbaum av Hennig för att ha konstruerat ”Tredje riket som en klasslös verklighet”.⁹ Schoenbaum skriver:

Men det säregna klimatet i Tredje riket, dess ideologiska eufori, de tilltagande möjligheterna till avancemang, fördelningen av för- och nackdelar på alla samhällsgrupper skapade en osäker men ändå omisskännlig social jämvikt. Eftersom Tredje riket berörde alla klasser och medförde förbättringar och nackdelar för alla klasser, var trohet eller fientlighet mot staten egentligen inte längre bara en angelägenhet för en viss klass, och Tyskland uppnådde kanske för första gången en viss överensstämmelse mellan ledarna — eller ledaren — och anhängarna.¹⁰

Hennig har säkert rätt gentemot Schoenbaum i att det överhuvudtaget inte kan vara tal om ”en fördelning av för- och nackdelar på alla samhällsgrupper” under fascismen; storkapitalets imperialistiska expansionssträvanden tillgodosågs — om än i sista hand på ett irrationellt sätt — och profitörernas frihet stod i bjärt kontrast till omöjligheten för arbetarna att artikulera och organisera sina intressen. Hennig kritiserar å andra sidan också den syn på klassernas politiska villkor under fascismen enligt vilken det bakom alla den borgerliga maktens ”formförändringar” bara antas existera något oföränderligt — en ”kärna” eller ett ”innehåll” — eller en ”väsenslogik”; det politiska blir alltså ett mörker där alla katter är grå.¹¹

I Hennigs kritik av Schoenbaum blir det hur som helst tydligt att inte heller Hennig tar fascismens klassövergripande politiska praktiker såsom *folkgemenskap*, *fabriksgemenskap* osv på allvar som en verklighet av speciellt slag. Han ger sig inte in på det teoretiska fält där Schoenbaum kan göra sina falska teser troliga. Fascismens sätt att framställa klasslöshet dyker hos Hennig bara upp i begrepp som ”nationalsocialismens symboliska kompensationshandlingar”, som måste skiljas från den sociala verkligheten.¹² Politik uppfattar han som ”ett makttekniskt försök att kanalisera demokratiska inslag och förhoppningar på ett estetiserande sätt”, som ett försök ”att manipulativt säkra den fascistiska terrorn”.

Att hittillsvarande marxistisk analys av fascistisk socialpolitik koncentrerat sig på att bevisa dess karaktär av *klasspolitik* har medfört att objektet för undersökningarna i stor utsträckning varit utvecklingen av arbetarnas materiella levnadsförhållanden: å ena sidan företagens profiter, å den andra maktförhållandena på arbetsplatserna. Den specifikt fascistiska iscen-

⁷ Mason 1977 s 183.

⁸ Ibid s 190.

⁹ Schoenbaum s 345.

¹⁰ Ibid s 300 f.

¹¹ Hennig s 33.

¹² Ibid s 31.

sättningen av nödhjälsarbetet, ”välgörenheten” respektive *folkvälfärden*, har hittills undersökts i otillräcklig omfattning. Om WHW finns det hittills inte en enda vetenskaplig monografi; den enda avhandling från senare år som behandlar ämnet har inte framlagts i Västtyskland utan i USA, nämligen De Witts arbete från 1972.

I betraktande av de synliga framgångarna¹³ i ”slaget mot hunger och kyla” — så löd mottot under vilket det första WHW genomfördes 1933-34 — förundras man över att det särpräglade hos den fascistiska välfärdspolitiken inte fångats i litteraturen. De Witt kommer till slutsatsen att nazisterna på detta område inte kom med något nytt, utan bara tog över existerande praktiker och institutioner. Det nya tycks visa sig i de ”nya nationella prioriteringarna” och de ”ideologiska övertoner”, som den Nationalsocialistiska folkvälfärden (NS-Volkswohlfahrt, NSV) ”omger” hela välfärdssystemet med.¹⁴ Till dessa ideologiska övertoner räknas *rasismen* som kriterium för hjälp, och *folkgemenskapen*.

Inte heller WHW, som De Witt mer än något annat räknar till nazisternas egna skapelser, var deras egen idé utan hade redan praktiserats två gånger (1931-32 och 1932-33) av Förbundet för välgörenhet (Liga der freien Wohlfahrt).

Guillebaud påpekar att det är svårt att förneka WHWs positiva värde. Å andra sidan skulle WHW också kunna betecknas som bedrägeri.¹⁵ Det som lockade de miljontals frivilliga medhjälparna var nationalsocialismens ”ideal” med

/.../ sinne för samhällsansvar, känsla för sambandet mellan folkets alla delar och beredskap att bringa offer för det som betraktades som det gemensamma bästa.¹⁶

De Witt kritiserar indirekt uppfattningen att nazisterna enbart genom tvång skulle fått befolkningen att ta reson. De miljontals medhjälparna och de 2,5 miljarder mark, som samlades in under åren 1933-39, låter sig inte förklaras enbart med att tvång användes. Nazisterna lyckades ”kanalisera” människornas ”barmhärtighetsimpulser” och samtidigt nå dem, som NSDAP hittills *inte* hade nått.¹⁷ De Witt nämner i detta sammanhang också, att WHW var attraktivt för många eftersom välgörenhet här inte organiserades i statlig form — varken repressivt reglerande eller av rent medlidande — utan åstadkoms som ”en medveten hjälp av ett medkännande samhälle”.¹⁸ Denna effekt karakteriseras sedan som ”en illusion om gemenskap”, som dolde sociala skillnader.

De Witt skildrar framgångarna för de tyska fascisternas socialpolitik även på andra områden där NSV var verksamt: förbättringar inom sjukvården (t ex mobila tandkliniker), barnkolonier, mödravård etc. Ändå svarar han nej på frågan huruvida den fascistiska socialpolitiken på sikt skulle kunna lösa de problem som uppstår i ”ett modernt industrialiserat samhälle”.¹⁹ Nazisterna skulle i sista hand ha använt förindustriella medel, nämligen ha överflyttat ansvaret från staten till det privata området, för att lösa problem som hör hemma i det tjugonde århundradet.

¹³ Under sex år, 1933/34 – 1938/39, samlades knappt 2,5 milj riksmark in, t o m 1941 ca 4 milj riksmark (jfr De Witt s 214; *Führer-Rede zum WHW 1941* s 52). Vinterhjälpen betydde genomsnittligt 30 till 40 mark per familj, fördelat över vintermånaderna; det kanske inte verkar så mycket, men det var ändå tillräckligt för att täppa till hålet i hushållskassan för de behövande och skaffa mat, kläder och bränsle (jfr Guillebaud s 99). Som en reservation måste påpekas att uppgifterna kommer från nazistiska källor och att det saknas underlag för en vetenskapligt tillfredsställande bedömning.

¹⁴ De Witt s 288.

¹⁵ Guillebaud s 98 f.

¹⁶ Ibid s 10.

¹⁷ De Witt s 293.

¹⁸ Ibid s 294.

¹⁹ Ibid s 297 f.

Folkvälfärd som praktiserad ideologi

Låt oss sammanfatta de frågor vi hittills stött på. Till att börja med tycks det nya, alltså det specifikt fascistiska med *folkvälfärden*, vara det ideologiska. Det ideologiska ter sig bara som *paroller* som läggs till en social praxis; men då skulle samma praxis också kunna sammankopplas med *andra* paroller och Winterhilfs-kampanjernas inverkan, entusiasmen och mobiliseringen kunna återföras enbart till hur praxis inramas verbalt och inte till praxis som sådan. Om däremot insamlandets och givandets praxis tas med i beräkningen tycks det tilltalande hos WHW *å ena sidan* ligga i stillandet av hungern och *å andra sidan* i ”känslan av ansvar”. I det går det dock inte att upptäcka något speciellt fascistiskt; utan det skulle få sökas i ”utnyttjandet” av detta för de fascistiska målen. Vi måste alltså försöka analysera WHW på sådant sätt att undanröjandet av nöden och den speciella form det skedde i inte isoleras från varandra bara för att de är två olika saker. Detta tycks bara vara möjligt om vi inte analyserar den ideologiska effekten av att skänka bidrag till WHW som en ren medvetandeeffekt, utan som resultatet av en specifik organisering av själva praxis.

Då ställer sig också frågan, om WHW var ett bedrägeri eller en medvetandemanipulation, annorlunda. Vi skulle faktiskt kunna beteckna WHW som ett stort bedrägeri. ”Tyska folk, hjälp dig själv”, som Hitler utropar, betyder ur statsbudgetens synvinkel att den *avlastas* 2,5 miljarder mark som kanaliseras till andra ändamål, vilket efter 1936 innebär upprustningen. I stället för att använda lön- och mervärdeskatter för att häva nöden organiserades gigantiska självhjälpsaktioner som till två tredjedelar genomfördes bland lönearbetare.²⁰

Denna reflektion säger förvisso ännu ingenting om det som här främst intresserar oss: hur fascismens *politik* verkar på detta område. *Folkgemenskapen* ska enligt vår tes inte studeras som ett ”medel” för att ”vända bort intresset” från samhällets klassindelning och nazisternas krigsplaner. Den är inte heller någon redan existerande ”ideologi” som ”inympas” på massorna då de ger bidrag till WHW. Utan den är den ideologiska effekten av en bestämd praxis som fascisterna iscensatte — den är det som man verkligen *gjorde* då man gav sitt bidrag.

De människor som gjorde något i samband med WHW, miljonerna bidragsgivare och frivilliga medhjälpare,²¹ måste undersökas inte som *offer* utan som individer som aktivt *bidrar till* ”folkgemenskaps”-ideologin.²² ”Barmhärtighetsimpulserna”, ansvarskänslan och sinnet för gemenskapen uppfattar vi inte som frammanipulerade medvetandeformer, utan som *verkande element* som förknippas med varandra (artikuleras) så att en bestämd helhetsverkan uppstår. Denna diskursiva sammankoppling rör sig inom en praxis med en bestämd form, som vi analyserar med WHW som exempel. Denna praxis respektive praktiker utvecklas i sin tur inom ramen för en bestämd struktur av *ideologiska instanser*, som först måste undersökas. Därvid måste vi särskilt ge akt på förhållandet mellan nödens statliga reglering (socialpolitik) och massornas egen aktivitet, liksom också på *våldets* roll då den socialpolitiska ritualen gestaltas.

De socialpolitiska institutionernas omvandling

Det som vid första anblicken är förvirrande med WHW är att den *både* ter sig som en organisation för folkets *solidariska självhjälp* och som ett *förstatligande* av

²⁰ Folk föreställde sig detta sammanhang i den förenklade formen att WHW-medel gick till militära ändamål. Detta rykte, som tydligen ständigt var i svang under senare delen av 30-talet, har hittills inte kunnat bekräftas; jfr De Witt s 230.

²¹ WHWs räkenskapsredovisning 1934/35 uppvisar t ex mer än 1,3 milj medhjälpare, däribland bara ca 5 000 ordinarie, ca 300 000 med ständigt hedersuppdrag, ca 500 000 med tillfälligt hedersuppdrag och mer än 500 000 från olika organisationer (BDM, HJ, NSDAP, SA, SS osv); jfr *Rechenschaftsbericht WHW 1934/35* s 4.

²² Jfr Haug F.

”välgörenheten”.²³

Pga det tryck som krigsföljderna och arbetarrörelsen utövade fanns det i Weimarrepubliken en tendens till förstatligande för att lösa den *sociala frågan*. En rad nya grupper upptogs i den statliga, sociala omsorgen krigsinvaliderna och krigspensionärer, ungdomar osv). Byråkratin på det sociala området växte betydligt. Samtidigt hävdade sig kyrkans och de antagonistiska klassernas sociala organisationer — de s k välgörenhetsorganisationerna; genom krisen i världsekonomin ökade de i betydelse. Den statliga socialförsäkringen bröt inte bara samman finansiellt, utan förlorade också i mångas ögon sin legitimitet som ett sätt att undanröja fattigdom och nöd. För dessa människor representerades staten numera bara av arbetsförmedlingen och den oåtkomliga myndighet där man måste be om hjälp.

Det var här den fascistiska socialpolitiken grep in. Den kopplade samman byråkratin och Weimarrepublikens stat med egennytta och klasskamp till en ”folkfientlig” diskurs, lösgjorde solidaritet och kollektiv nytta från arbetarrörelsens diskurs och vände sig — i namn av folkets självhjälp — mot klassernas sociala organisationer.²⁴

NSV, den Nationalsocialistiska folkvälfärden, grundades 1931 i Berlin-Wilmersdorf och var i början en liten och lokalt begränsad självhjälpsorganisation bland andra inom NSDAP. Först den 3 maj 1933, efter en inre kamp mellan olika grupper, erkändes NSV som partiets välfärdsorganisation för hela riket. NSV tillvann sig under första hälften av 1933 ett visst inflytande i de viktigaste välgörenhetsorganisationerna. I skilda regioner undertecknades överenskommelser med Caritasorganisationer och Inre missionen, som fastlade riktlinjer för ett allsidigt samarbete och reglerade de kyrkliga organisationernas kompetens i omsorgen om alla sjuka, ”rasmässigt mindervärdiga” och gamla. Ett avtal om personalutbyte ingicks också, vilket gjorde det möjligt för NSV att avhjälpa bristen på kvalificerad arbetskraft.²⁵

Efter långa förhandlingar om den planerade Vinterhjälpen 1933/34 och ekonomin släpptes NSV in 15/7 1933 som fjärde medlem i det nygrundade Välgörenhetsorganisationernas förbund vid sidan om Inre missionen, Caritas och Röda korset. Genom beslut av inrikes- och arbetsmarknadsministrarna erkändes dessa organisationer som nationella välfärdsorganisationer. Samtidigt upplöstes Judiska välfärdsförbundet och Arbetarnas välfärdsorganisation, och Tyska paritetiska välfärdsförbundet införlivades med NSV, som också övertog samtligas ekonomiska tillgångar. Kristna arbetarhjälpen lät upplösa sig själv, och dess tillgångar delades mellan de båda kyrkliga organisationerna.²⁶

Det som kännetecknar fascisternas omstrukturering av välgörenheten är den tydliga skillnaden mellan hur arbetarrörelsens och kyrkans organisationer behandlades. Arbetarrörelsen var vid denna tidpunkt redan krossad; i juli 1933 återstod bara indragandet av Arbetarnas välfärdsorganisationens tillgångar. Gentemot de kyrkliga organisationerna tillämpade nazisterna en *hegemonisk* politik. Först tog de för året 1933/34 över ansvaret för Winterhilfswerk som de båda föregående åren hade genomförts av Förbundet för välgörenhet med starkt bidrag från de kyrkliga välgörenhetsorganisationerna. Caritas och Inre missionen uteslöts inte utan inbjöds till samarbete, men under sådana villkor att den övergripande strategin låg i NSVs händer.

Den följande tiden sattes ett allt efter maktförhållandena differentierat växelspel av he-

²³ Vi är spontant benägna att inordna praktiker sådana som WHW under begreppet socialpolitik. Så snart staten existerar tänker vi oss spontant avskaffandet av den sociala nöden som statlig verksamhet. Men statens kamp mot nöden, i betydelsen *socialpolitik*, är en ganska sen företeelse.

²⁴ Den fascistiska socialpolitiken framträder som antistatlig och antibyråkratisk. I ett beslut av det preussiska inrikesministeriet 1/6 1933 kritiseras de statliga socialpolitiska institutionernas intrång i välgörenhetens område. Välfärdsarbetet ska därmed ha *politiserats* och *byråkratiserats*. De privata och kyrkliga välfärdsorganisationerna uppmuntras taktiskt i detta beslut till att utveckla sina aktiviteter och till att samarbeta; jfr De Witt s 174.

²⁵ De Witt s 175.

²⁶ Ibid s 175.

gemonisk och repressiv politik in mot de kyrkliga organisationerna. Det första slaget riktades mot insamlingarna. Redan 1933 försökte Goebbels och Frick förbjuda *tiggeriet*. Det ska inte bara tolkas som en vilja att koncentrera allt bidragsgivande till WHW, utan också som en strävan att undanröja all enskild ”barmhärtighet” för att i stället inordna och organisera medlidandet inom WHWs fascistiska diskurs.²⁷ Den 3 juli 1934 utfärdades Lagen om förbud mot offentligt insamlande (5/11 1934 ersatt av Insamlingslagen). Den föreskrev att man för alla offentliga insamlingar utom kollekt vid gudstjänst måste söka statligt tillstånd. Men strax därpå till läts Inre missionen att hålla ”Inre missionens folkdag” med insamlingar på gator och i hus. Det understöddes av inrikesministern och av NSVs nationelle ledare Hilgenfeldt.²⁸ För sitt ekonomiska bortfall under vintermånaderna (oktober till mars) ersattes de kyrkliga organisationerna på grundval av insamlingsresultatet 1932/33.

Nu började en maktkamp mellan NSV och kyrkorna på välgörenhetens område, som skulle pågå till krigsutbrottet. Frontlinjen mellan fascism och kristendom löpte olika alltefter fackområde och region. T ex lyckades nazisterna tydligen inte få kontroll över Inre missionens kindergarten och barnhem i Sydtyskland, utan bara i Nordtyskland. Däremot kunde de överta utbildningsanstalterna för evangeliska barnsköterskor, förskollärarinnor och kvinnliga ungdomsledare.

De åtgärder man tillgrep för att ta över växlade med förhållandena: personalpolitik, avskedande av anstaltsledare, beslagtagande — ofta också frivillig kapitulation från kyrkornas sida. Försöket att ta över sjukvården misslyckades. De ”bruna systrarna” — så kallades de i folkmun trots officiellt förbud — var 1938 sammanlagt bara 5 645 mot 60 000 katolska, 50 000 evangeliska, 30 000 självständiga och 8 000 rödakorssystrar.²⁹ Först under kriget, 1940/41, tillgrep nazisterna systematiskt öppet våld, och många anstalter, inklusive kindergarten etc, togs i beslag av NSV med Gestapos hjälp.

Välgörenhetens förstatligande — i form av privatisering

Låt oss sammanfatta så här långt: den senare dominerande organisationen, NSV, utgår från den fascistiska rörelsen, den är en instans inom det civila samhället (i den betydelse *società civile* har hos Gramsci). Då fascisterna övertar regeringsmakten blir inte NSV något slags ersättning för den statliga byråkratin i socialvården. Den förblir tvärtom väsentligen oförändrad. Sedan NSV blivit officiellt erkänd av NSDAP påbörjar organisationen en process som syftar till *hegemoni* över de kvarvarande välgörenhetsorganisationerna. Denna process stöds vid behov av omedelbara ingripanden av statsmakten (genom lagar, Gestapo). Vi måste kunna skilja denna typ av *förstatligande* från ett rent underordnande under den administrativa apparaten eftersom det är utslagsgivande för den fascistiska politikens karaktär av rörelse och därmed för dess verknings sätt. Här är en tes om *dubbelstaten* nödvändig, men i en annan mening än hos Fraenkel, nämligen som en dubbel struktur bestående av den ”gamla” *statsapparaten* och den nya nazistiska rörelsens apparater.

Det faktum att många av det civila samhällets organisationer till NSV avhänder sig sin kompetens att undanröja nöden, görs till en process där *folket* återtar denna kompetens. NSV blir genom officiellt erkännande (i maj 1933) utan tvekan en statsapparat. NSV är inte bara i likhet med det fascistiska partiet hierarkiskt genomorganiserad uppifrån och ner, från chefen

²⁷ Först försökte nazisterna sammankoppla sin diskurs om folkgemenskap med den *kristna om kärleken till nästan och medlidandet*. I skolningshäftena från NSV och WHW klargjordes redan från början att den individualiserade formen av fattigvård skulle bekämpas och att det i stället gällde omsorg som var kollektiv, preventiv och rasmässigt bestämd och med vilken man förekom staten. Den av kristendomen ockuperade diskursen om medlidande och individuell nöd försvårade inte bara etablerandet av folkgemenskapen i dess individuella orientering; den tillät inte heller avgränsning av vissa grupper eller formering av *folket* mot *folkfienden*.

²⁸ Gerhardt s 370.

²⁹ Ibid s 376.

för folkvälfärden till den cellansvarige, utan samarbetar också på alla nivåer med andra statsapparater — ända ner till NSV-gruppernas månatliga rapport till SS om stämningen hos befolkningen. Samtidigt består cell- och kvartersvakterna av folk man känner. NSVs och WHWs medhjälpare bär upp kol till mormor på femte våningen och ringer på dörren på söndagarna med insamlingsbössan i handen.

Dessa former av egen organisering och självhjälp mellan grannar, som tidigare bara kyrkan förstått att mobilisera i denna omfattning, var just det som gjorde det möjligt att 'leva' *förstatligandet* av välgöreheten som *privatisering*. Det motsatsfyllda förhållandet mellan förstatligande och privatisering av välfärden hade genom tillkomsten av egna, men samtidigt till den statliga socialvårdsbyråkratin knutna, organisationer visserligen fått en hanterlig men ändå inte sin slutgiltiga form. Bara i den mån NSVs och WHWs aktiviteter kunde presenteras som uttryck för *folkgemenskapen*,³⁰ kunde välgörehetsorganisationerna tvingas till underkastelse av den statliga repressionen, transformerad till massans gruppträck. Det misslyckades på områden där fascismen stötte på en annan välfärdspraxis, som i likhet med deras egen var starkt ideologiserad och ritualiserad, vilket var fallet med kyrkans.³¹

Winterhilfswerks ideologiska praktiker

När vi i det följande huvudsakligen undersöker gatuinsamlingarna och Sopp söndagen ur ideologiteoretisk synvinkel, får vi inte glömma att det fanns en rad andra typer av ”offer” åt WHW, som ekonomiskt delvis vägde betydligt tyngre. Ett system med fasta ”löneoffer” infördes där alla personer med inkomster uppmanades att teckna en fullmakt för avdrag av en summa motsvarande 20% av skatten (1934: 15%, 1935: 10%) till förmån för WHW. Tillsammans med industrins ”offer” uppgick dessa fasta intäkter till mellan 65% (1933/34) och 80% (1938/39) av de totala inkomsterna.³² Följande uppställning visar den relativa vikten av de mest betydelsefulla gåvoformerna:

Gåvoformer	Summa (milj mark)
Industriavgifter	150
Löneavdrag	105
Soppätande	50
Insamlingar, vinterslant, välfärdsmarken etc	100

Den som undertecknade denna fullmakt för automatiska löneavdrag kunde få en ”månadsdörrplakett” som befriade från hus- och gatuinsamlingarna men inte från *soppgåvan* första söndagen i varje månad. Då den första fascistiska WHW invigdes 1 september 1933 sa Goebbels:

Regeringen riktar till hela den tyska nationen appellen att till lunch denna söndag förtära endast soppa till en kostnad av 50 rikspfennig per person. Soppan kommer också att serveras på värdshus och hotell. De på så sätt insparade pengarna kommer oavkortat att skänkas till WHWs kassa.³³

Att denna appell skulle efterföljas försäkrade man sig om genom ett helt och hållet ritualiserat och byråkratiskt organiserat system. Dagarna — de första söndagarna i vintermånaderna — fastställdes enhetligt för hela landet. Hilgenfeldt hänvisar i sina anvisningar 1933/34 till ett avtal med riksförbunds-presidenten för den tyska värdshus- och hotellbranschen (Goerke) om

³⁰ WHW hade under senare hälften av 30-talet genomsnittligt 1,3-1,4 milj medhjälpare till sitt förfogande (Zimmermann s 93). Mer än 56% av hushållen var genom medlemskap indragna i NSV augusti 1939 (De Witt s 157).

³¹ Kyrkornas utbredda makt, de religiöst behärskade sociala diskursernas speciella verkningssätt kräver en egen undersökning. Då vore det också nödvändigt att analysera skillnaden mellan den evangeliska och den katolska kyrkan i motståndspotential. (Jfr här den utmärkta framställningen i Ruth Rehmanns roman *Der Mann auf der Kanzel* 1979.)

³² De Witt s 205.

³³ WHW Düsseldorf 1933/34 s 12.

att förbundets lokala ledare tillsammans med WHWs ledare skulle dela in värdshusen i tre klasser.³⁴

Klass 1

Pris för soppan 0,6 riksmark

WHWs andel 0,4 rm

Klass 2

Pris för soppan 1,0 rm

WHWs andel 0,5 rm

Klass 3

Pris för soppan Som ett vanligt kuvert

WHWs andel Allt överskjutande 0,5 rm

Regleringen av soppmåltiden gäller resp dag till kl 17. Varje gäst får ett kvitto på det belopp som utgör hans gåva, kopian behåller värdshusvärden och räknar tillsammans med WHW av beloppet genom sitt förbund. Motsvarande gåvor tas för hushållens del in genom insamlingar i husen. I en förordning året 1935/36 läser man:

Innan soppgåvan kasseras in skall alla hushåll och hyresgäster utan undantag föras in med namn på husinsamlingslistorna. Kvitteringen av den inkomna gåvan sker på så sätt att gåvogivaren för in det tecknade beloppet med bläckpenna i spalten bakom sitt namn och bekräftar med egen namnteckning. Därför skall det ombesörjas att insamlarna medför bläckpennor.³⁵

Vid gatuinsamlingar, som också genomfördes varje månad, gick man tillväga på samma sätt. Den ständigt återkommande betoningen av frivilligheten i ”offret” är snörd i en trång korsett av rituella praktiker bakom vilka våldet ständigt lurar. I WHWs propagandafilm från 1933-35 står SA-folk i dörren och utmed väggarna i värdshusen och övervakar soppätandet. — Innan vi närmare undersöker förhållandet mellan rituell praxis och tvång måste vi analysera den ideologiska effekten som sådan av insamlingsritualen.³⁶

Tillvägagångssättet är enkelt. I den film, som är vårt underlag, går SA-män genom folkmassan på gatorna och tilltalar dem som passerar, samtidigt som de håller fram insamlingsbössor: ”Vi skulle vilja ha en kamrat!” Tilltalet kan knappast uppfattas som en inbjudan att bli medlem i SA — det är ju åt WHW man samlar. Elementet *kamrat* betonas och syftar på ett värdigare, mer omfattande kamratskap än vad SA erbjuder: *folkgemenskapen*.

Om vi abstraherar från det konkreta materialet kan vi analysera gåvogivandets form på följande sätt: Det är minst två personer som är indragna, *den som samlar in* och *den som ger*. Den som samlar in går i regel att känna igen som medlem i den nazistiska *rörelsen* genom sin uniform (HJ, SA, BDM — Bund Deutscher Mädel — osv) och ofta också som *insamlare till WHW* genom en armbindel. Insamlaren uppenbarar sig alltså inte som privatperson inför gåvogivaren, inte som herr Meier eller fru Schulze, utan som *representant* för den nazistiska *makten*. Den som samlar in *går fram* till den som ska ge och *avkräver* honom eller henne genom en *formel* en gåva. *Tilltalet* behöver inte vara muntligt — det kan ha formen av en

³⁴ WHW 1933/34 s 15.

³⁵ Ibid s 59.

³⁶ Mühlmann s 1127 definierar *ritualen* (eller riten, som han kallar det) som ”det socialt stereotypiserade, till regelbestämd form utvecklade helhetsförloppet hos ett beteende som gäller som korrekt”. Beträffande gåvan till WHW och soppätandet är den *regelbestämda* formen och *ordningskaraktären* av betydelse i den här definitionen. Avgörande för ritualens verkningssätt är att man genom att fullfölja den *fogar in sig i en ordning*, som ritualen samtidigt reproducerar. Denna produktiva – i motsats till symboliska – karaktär har ritualen gemensam med alla performativa handlingar. Vid sidan om ritualen behöver *insamlandet* undersökas vidare (jfr här Baudrillard. s 110 f). De märken som ”såldes” vid insamlingarna visade inte bara för allmänheten vem som var givare, utan representerade också alla tänkbara lockelser – från vapen och uniformer till korsvirkeshus och djur, växter etc (jfr Rosenberg H); dessa märken blev i sin tur åtråvärda för samlare (Baudrillard s 112).

påskrift på insamlingsbössan eller på ett plakat.

Redan här skiljer sig detta att skänka en gåva till WHW från jämförbara vardagshandlingar. Tilltalar man någon med en cigarett i handen — ”ni har möjligen inte en tändsticka?” — så tränger man också igenom den privata huden i offentligheten, men det är en privatperson som gör det. I detta fall, liksom då ett barn tilltalar en — ”kan ni ge mej 50 pfennig?” — har det som inträffar ingen betydelse för andra än de omedelbart indragna.

Annorlunda förhåller det sig då man ger en gåva till WHW. Uniformen och uppmaningen att offra till WHW *konnoterar* den specifikt fascistiska, sociala diskursen (se vidare avsnittet Folkgemenskap genom offer, nedan). Att lägga en slant i den framsträckta bössan har utöver denna betydelse (att lägga en slant i bössan) också en andra, överordnad betydelse: genom att jag stoppar slanten i bössan inträder jag i den tyska folkgemenskapen.

Detta ska inte tydas som en ”symbolisk handling”. ”Offrandet” *står inte* (beträffande sin referens) för något annat, något *frånvarande*, utan innebär i sig (konstitutivt) att fattig och rik, där de går och skänker på gator och torg, reellt-imaginärt sluter sig samman och uppgår i folkgemenskapen. Genom givandets performativa handling ställer givaren in sig i den ordning som det totala arrangemanget föreskriver — oberoende av vederbörandes intentioner och egna föreställningar. *Betydelsen* av att ge en gåva till WHW ligger inte i handlingens ”djup” (att-lägga-pengar-i-en-bössa), den svävar heller inte fritt i förhållande till handlingen och den finns inte i psyket hos den som skänker; den ligger tvärtom i vad handlingen låter förstå (*betyder*) inom ett bestämt fält av olika instanser — den är en effekt av praxis.

Denna effekt är i så måtto en ideologisk subjekteffekt som att själva givandet har den innebörden att det frambringar ett nytt subjekt, nämligen folkgemenskapen. I tilltalet och uppmaningen att ”offra” till WHW *utpekas* den andre som en ”kandidat” till folkgemenskapen; när vederbörande ger sin gåva *gestaltar* (performiert) han ett förnekande av klasserna och ett bejakande av folkgemenskapen. Han negerar i handling sig själv som klasskamrat och blir en *folkkamrat*.

Ett folk som sätter sig ner tillsammans och kläcker vitsar om makthavarna och som sluter sig samman för att kämpa mot dem och som träffas för att festa, ett *sådant* folk har inte behov av någon särskild *gemenskap*. Det är i sig själv en gemenskap, som inte behöver något ideellt församhållande från ovan. — Annorlunda förhåller det sig med den fascistiska folkgemenskapen: den existerar bara som ett aktivt förnekande av klassmotsättningarna och de egna intressena (som en klasspraktik att upplösa eller övervinna klasser med).

Härmed avses inte att klassernas gemenskap skulle blott förespeglas människorna i föreställningen om folket; gemenskapen finns verkligen, men bara i själva den rituella praxis (därför bevarades och t o m utvidgades WHW efter 1936/37, trots att arbetslösheten och den ursprungliga nöden avskaffats).

Samtidigt innebär gåvan till WHW inte enbart anslutning eller bifall till ett anbud. Insamlarens uniform konnoterar inte bara i sig själv lydnad och allas likhet inom folkgemenskapen, utan representerar också *statsmakten* (som rörelse), som man inte ska motsätta sig. Gåvans frivillighet överskuggas i praxisformen av ett latent hot, som vi just beskrivit.

Inverkan av gåvogivandets praktik på den enskilde har sin rot i att den drar till sig verkande element/praktiker från andra ickefascistiska sammanhang. Solidarisk hjälp mellan likar, medlidande, nationalism osv byggs in i eller omger gåvoritualen genom en rad åtföljande handlingar och ökar sannolikheten för att individerna i sitt inre ska överta de betydelser som organiseras runtomkring dem.

Vi kan hämta en rad exempel ur WHWs filmmaterial. Där visas en flicka — med en vacker tysk flickas alla kännetecken — som håller fram en insamlingsbössa med påskriften ”Offra!” mot betraktaren. Två sammanförda, positivt laddade element — barn (som i sin tur är

någonting komplext: oskuld, lycklig framtid) och ras — förknippas med WHW-offret. Propagandafilmen för WHW från 1933/34 visar att alla yrkesgrupper skänker av sina naturprodukter: gruvarbetarna kol, slaktarna kött — och ständigt, bönderna potatis.

Det var särskilt svårt att få bönderna att ge, därför framhävs deras vilja att göra det. I en lägesrapport från Gestapo 1936, avdelningen i Koblenz, sägs det: ”Ett lantråd berättade för mig om en nyligen inträffad händelse då en ledare för bönderna i trakten vägrade att sända iväg bidrag till NSV och inte antecknade sig vid den senaste soppinsamlingen. Jag har redan tidigare hänvisat till att man trots detta inte kan betrakta bönderna som allvarliga motståndare till staten /.../” En polistjänsteman som undersökte möjligheterna till mjölkleveranser fick beskedet att man tills vidare inte kunde lämna någon mjölk. ”Gudsägarens son kom då dit och passade på att ropa: 'Så långvariga blir ni inte att vi kommer att sända någon mjölk!' När tjänstemannen genmälde till änkefru A att hon kunde leverera mjölk när det fanns tillgång till grönfoder, svarade sonen återigen: 'Då säljer vi kon.' ”³⁷

Folket visas upp som yrkesgrupper, vilka utför olika uppgifter i det praktiska, nyttiga gemensamma arbetet och som skapar och bekräftar sin sammanhållning genom att skänka till WHW (*naturalisering*). Klassmotsättningar fördunklas till att bli en uppdelning på yrken; yrkena i sin tur organiseras som ”stånd”, dvs som delar som medvetet infogar sig i helheten, folket. Filmen visar scener, där kvinnor och flickor (BDM-systugor!) syr om gamla kläder och tillverkar tygblommor, där äldre utspisas i WHWs regi i ett fransiskanerkloster och där polisens blåsorkester spelar till förmån för WHW.

Generationerna och de ideologiska makterna (kyrka och statsapparat) skildras på samma ”nivå” som bönder, slaktare osv såsom nyttiga delar av folkroppen, som inordnar sig i gemenskapen genom sitt ”offer”. På så sätt bearbetar filmen speciellt — som i exemplet med bönderna — fascismens känsliga, halvöppna sprickor: mellan kyrka och nazism, folk och polis.

Som organisatör av ideologiska effekter kunde WHW bara fungera på grundval av erfarenhet av den verkliga nöden. WHWs propagandafilm visar ändlöst långa lastbilskolonner som levererar gods till hjälp för de ”svaga gränsområdena”. Byinvånarna tar emot lastbilarna med mistrogen eller mörk uppsyn men deras ansikten ljusnar då gåvorna lastas av. — Här bearbetas ytterligare en spricka som sammanhänger med klassindelningen: motsättningen mellan stad och land, och den bearbetas i riktning mot ”folkgemenskap”. Distrikten delas in i nöddistrikt och fadderdistrikt liksom självförsörjningsdistrikt; fadderdistrikten övertar, vad gäller vissa varor som de har ett relativt överskott på, fadderskapet för områden som lider brist på dessa varor.³⁸

Genom den speciella fördelningspraxis som tillämpas konstitueras ett nationellt subjekt: de till hembygden knutna — från Pommern, Kurmark osv — med sitt ansvar för och sin hjälp till andra, i sista hand till det *tyska folket*. Fascismen gestaltar på ett unikt sätt denna hembygdens underordning under den stora *hembygden* (Tyskland) och skapar därmed kanske för första gången i den tyska historien en av massorna upplevd nationell enhet — under fascistiskt styre.

Skapandet av folkgemenskapen är ett ideologiskt arbete på alla fronter, där klassmotsättningarna ”skymtar fram” — om än förmedlade över folkliga motsättningar. Propagandafilmen för WHW visar en gatuscen där *prominenta* personer — Riefenstahl, Göring, Goebbels — går genom folkmängden med insamlingsbössor på ”den nationella solidaritetens dag”. Här betjänar man sig av en gammal ideologisk mekanism: folkligheten. Folket stiger alltså i ideellt-förkroppsligad gestalt, som folkliga skådespelare, politiker osv — hos vilka hatet mot fint folk, ”dem där uppe”, har tämjts — ner till sig själv och tar pengarna ur egen ficka. Och inte så litet heller: Goebbels sägs ha fyllt 16 bössor en gång 1934 (2 176:88 riksmark;

³⁷ Heyen s 293.

³⁸ De Witt s 227.

rekordet hölls av Schacht som samlade in 32 000 mark på börsen i Berlin).³⁹

Vi återkommer nu till frågan hur konstitueringen av det ideologiska subjektet *folkgemenskap* genom ”offer” till WHW hänger samman med det våld som omger de rituella praktikerna. Vi ska börja med att granska material med vars hjälp vi kan reda ut förhållandet mellan ideologi, ritual och tvång.

Redan i metoden att samla pengar till WHW genom att låta företagen dra av på lönen finns ett moment av tvång. Följande förfarande inrapporteras:

Löntagarna erhöll av företagsledningen via förtroendemannen ett rött kort som visade vad de förpliktigt sig till. Genom detta kort förklarade de sig vara beredda att regelbundet, veckovis eller månadsvis, ge ett bidrag, som direkt räknades av från lönen och regelbundet sändes av företaget till den lokala avdelningen av WHW.⁴⁰

Också till andra yrkesgrupper delade man ut liknande ”förpliktelsekort”, i syfte att uppnå en säker, kontinuerlig och så stor intäkt från gåvorna som möjligt.

Förvisso försäkrar man sig här om kontinuerliga inkomster till priset av att gåvogivandets performativa karaktär åsidosätts och dess ideologiska effekt störs. ”Folkgemenskapen” återgår till ett förhållande privatperson—stat, konflikter utreds i kända juridiska former. 1934 avskedas en arbetare i Köln utan varsel pga att han vägrat lämna ett WHW-offer. Hans klagomål inför arbetsdomstolen lämnas utan åtgärd med motiveringen att WHW-gåvan visserligen var frivillig men att en vägran ändå betydde att man visade en fientlig attityd mot ”folkgemenskapen”.⁴¹

I ett fall med en tjänsteman som vägrade ge en gåva framstår domskälen som karakteristiska. Riksdomstolen skulle klargöra om mannen hade gjort sig skyldig till tjänstefel. Den beslöt att det förhöll sig så.

/Den åtalade/ har ännu i dag en föreställning om sin frihet av grövsta liberala slag /.../ Frihet betyder för honom rätten att efter eget gottfinnande avböja alla plikter som inte har kommit till tydligt uttryck i lagföreskrifter. Han har avböjt att delta i arbetet för gemenskapen (Gemeinschaftswerk) därför att han vill visa att han ingen tvinga honom som fri man.⁴²

/Han påstås ha handlat så att han/ på ett förkastligt vis utnyttjat den frihet som Führern i förlitan på den tyska själen givit honom.⁴³

Den ”frihet” som ligger i gåvans ”frivillighet” kan när som helst dras in. Den är definierad som friheten att underordna sig det latent hotet och inordna sig i föreskriven praxis.

Grunberger berättar, att en lastbil från ”svarta kåren” körde omkring i Berlin under gatuinsamlingen och att SS-män ropade: ”Hit med stålarna, om du inte ställer upp i svarta kåren.”⁴⁴ WHW lät införa annonser som denna:

F d regeringsrådet Amberger har sedan insamlingen till WHW påbörjades inte skänkt en enda pfennig, trots att han uppbär en pension på 400 mark i månaden.⁴⁵

”Parasiter”, som inte ville ”offra” något, släpades ibland längs gatorna. Eller också anslogs deras namn på ”skamtavlor”. I byar och småstäder förekom tydligen naziaktioner som närmade sig lynchningar. Framför allt underblåstes hatet mot rika människor, som inte ville ge något, och de måste slutligen föras i skyddshäkte för att undkomma den upphetsade massan.

³⁹ Ibid s 210.

⁴⁰ WHW Düsseldorf 1933/34 s 20.

⁴¹ De Witt s 201.

⁴² Reichsdisziplinarhof 15 juni 1937, *Zeitschrift für Beamtenrecht* 8/1937 s 105, cit i Fraenkel s 77.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Grunberger s 86 f.

⁴⁵ Ibid s 87.

Ernst Wiechert avböjde att skänka något till WHW med motiveringen att han måste understödja den häktade pastor Niemöllers familj. Han sattes då två månader i koncentrationslägret Buchenwald. /.../ Raden av liknande fall skulle ensamma kunna fylla en hel bok.

Vid alla dessa aktioner gällde det aldrig bara ”pengarna”, utan alltid att offeritualens inverkan som grundval för folkgemenskapen förstörts. Samma skada inträffade också då WHWs gåva inte accepterades.⁴⁶ En arbetare från Biburg häktades 1934

eftersom han i drucket tillstånd tog ifrån sin fru en skjorta, som Winterhilfswerk i kraft av ett behovsintyg gett honom, och eldade upp den i ugnen.⁴⁷

Den ideologiska effekten av gåvan till WHW omintetgörs också genom att andra ideologiska makter, särskilt *religionen*, träder in. Så mycket mer när meningen med WHW berörs, som i följande fall. En katolsk präst från Koblenz kom indirekt in på WHW, erinrade om ”bröd och skådespel” och sa vidare enligt redogörelsen:

Att ge åt folket bara för att de fattiga i sin förtvivlan inte ska stryka de rika är emellertid inte uttryck för kärlek till nästan, utan bara illa dold egenkärlek.⁴⁸

Prästen fick sex månaders fängelse.

Vi kan nu sammanfatta: Med gåvan till WHW gestaltar givarna *folkgemenskapen* genom att underordna sig den stora *Folkgemenskapen*. Det *rituella handlandet* kan vi förstå som att ett bestämt styrkeförhållande mellan frivillighet och tvång förtätas. Som vid varje statligt reglerad praxis är ett *latent våld* (Hobbess) närvarande, dvs det våld som medborgarna *föregriper* genom frivilligt handlande. Den frivilliga lydnaden inför lagarna — skrivna eller oskrivna — är den ideologiska subjekteffekten.

Också i en demokrati är den ”härskande ordningen” ett styrkeförhållande mellan klasserna, som översätts till ett styrkeförhållande mellan våld och ickevåld, mellan makthavare och dem som berövats makt. Vad som uppstår genom det ömsesidiga och asymmetriska avståndet från våld och den frivilliga underordningen under statsmakten är en *struktur av latent våld*. För fascismen är det karakteristiskt att *omfattningen* av denna struktur utvidgas och inbegriper hittills ”fria” områden, genom att gränserna mot privatlivet och gränserna mellan statsapparaten och det civila samhället raseras — vilket t ex gåvorna till WHW illustrerar. Utrymmet för ytterligare förstatliganden krymper.

Detta sätter igång en dialektik av ”politisering” och ”antipolitisering”. Hittills ”opolitiska” handlingar, t ex att ge en gåva, får innebörd av statslojalitet. Den som ger pengar till Caritas och inte till WHW är mot nazisterna. Om detta läggs honom till last blir han kanske ilsken på nazisterna, även om han, som det sades i fallet med bondeledaren ovan, inte alls är någon ”allvarlig fiende till staten”. Kyrkans ”politisering” misslyckades fascisterna med pga denna

⁴⁶ Marcel Mauss undersökte *gåvan* hos stammar i Polynesien och i Nordamerika, särskilt *potlatschen*, en form av ömsesidigt förpliktande givande och återgåldande av gåvor vid mötet mellan två stammar eller mellan hövdingen och medlemmar av stammen. Mauss visar att detta sätt att *genom gåvomottagandet iklä sig skyldighet* alltigenom har betydelsen och funktionen att grunda och befästa gemenskapen. Skyldigheten är ett slags ”påtvungad fred” (Mauss s 182) mellan stammarna resp ”klasserna” och rymmer också – i förbluffande likhet med WHW – den av våld omgivna frivilligheten. Inom ramen för sin gåvoteori tolkar Mauss *offret* som en gåva till gudarna i förstörelsens form med effekten att gudarna iklä sig förpliktelse gentemot människorna, och *allmosan* tolkar han som *en korsning mellan offer och gåva* med effekten att godkänna de rikas rikedom (s 47).

Fascisterna fick också erfa den förpliktande gåvans egendomliga logik däri att folket reagerade känsligt på missbruk och försvinnning. Då måste det alltid ”ingripas med eftertryck”. Snart sa man när en partifunktionär förbi i en ny bil: ”Där åker vinterhjälpen”. Eller: Två partifunktionärer är ute och promenerar och en hittar en femtiomarksedel i rännstenen. Den andre frågar vad han ska göra med den. ”Ge till vinterhjälpen.” ”Varför ska du låta den ta den omvägen?” (Grunberger s 106, 348) I detta sammanhang hör också den storm av vrede hemma som insamlingen av yllesaker vintern 1942/43 utlöste då den plötsligt påbjöds i december efter tidigare försäkringar om att det gick bra för soldaterna (jfr Boberach s 202, 204).

⁴⁷ Heyen s 96.

⁴⁸ Ibid s 193.

dialektik.⁴⁹

Ytterligare en sak som kännetecknar den fascistiska strukturen av latent våld är, att den som ger till Caritas ju inte blir, som vi formulerade det, anklagad för att hysa fiendskap mot nazisterna utan för att ha en fientlig inställning till det *tyska folket* och till *folkgemenskapen*. Alltid då det gäller gestaltningen av folkgemenskapen iscensätts våldet — om möjligt i ”plebiscitär” form — som folkets eller dess mest utvecklade skikts våld mot folkets fiender. Det kan vara denna form som sätter gränser för den just skisserade ”antipolitiserings-effekten”. Exemplet WHW visar att den beskrivna dialektiken består och innebär en fara för fascisterna: upprepade maningar från Hilgenfeldt och andra ledande nazifunktionärer att absolut undvika våldshandlingar och bevara frivilligheten tyder på ett labilt jämviktsförhållande mellan frivillighet och tvång som fortlöpande måste regleras uppifrån mot det ”plebiscitära” trycket underifrån.

Folkgemenskap genom offer

På WHWs insamlingsbössor stod uppmaningen ”Offra!” och framför rådhuset i Hamburg stod en väldig *offerpelare* med påskriften: ”Offra till Winterhilfswerk”. Om natten brann en eld i offerskålen på pelaren och belyste platsen (se bilden på s 97). Vi ska nu underbygga tesen att offerdiskursen ger den speciella fascistiska enheten åt den i WHW gestaltade folkgemenskapsdiskursen.

Först ska det sägas att offrandet som sådant inte alls är typiskt fascistiskt. Religions-historiskt rör det sig vid offer alltid om förhållandet till en *högre makt*. Det blir tydligt beträffande *gottgörelse-* eller *försoningsoffer* genom vilka gudomen ska blidkas.⁵⁰ Eftersom offret i sig är en *rituell* handling och effekten bara uppnås genom att man noga iakttar reglerna, frambärs försoningsoffer ofta under kultens utövande (exempelvis i den vediska kulturen) för att utplåna kränkningar mot kultens regler.⁵¹ Ett frivilligt försoningsoffer tillerkänns särskild kraft; att ”överlämna sitt liv för gemenskapens synder eller för att rädda gemenskapen från en yttre fara”.⁵² Ända in i den kristna religionen har offret traderats som skapare av *gemenskap* ”mellan Gud och den offrande, liksom mellan dem som deltar i offret”.⁵³ I den gammaltestamentliga traditionen får offret innebörden ”att undanröja alla hinder för förbundet mellan Gud och folket, som /.../ orsakas av människors moraliska eller rituella överträdelser”.⁵⁴ I nya testamentet fortlever denna föreställning i *nattvarden* (syndaförlåtelse genom att man dricker ”förbundets blod”).

I vårt sammanhang är sammankopplingen i offret som ritualiserad gemenskapshandling viktig: *underordningen* under en högre makt, en *skyldighet* (förpliktelse som har sin grund i skuld; försoning) och grundandet av en *gemenskap*. Den tyska fascismen kan återknyta till detta ännu livskraftiga element ur den religiösa diskursen och artikulera det i sin egen diskurs.

I sitt tal vid invigningen av WHW 1933/34 framför Hitler mottot: ”Vi har krossat proletariats internationella solidaritet, i stället vill vi bygga upp det tyska folkets levande nationella solidaritet!”⁵⁵

När Hitler säger detta är arbetarorganisationerna sedan länge krossade och kommunistiska och socialdemokratiska arbetarledare förda till koncentrationsläger. Men därmed är arbetarnas inriktning på internationell sammanhållning som klass (”proletärer i alla länder, förena er!”)

⁴⁹ Bracher et al s 336 f.

⁵⁰ Schimmel s 1639.

⁵¹ Ibid s 1640.

⁵² Ibid.

⁵³ Hentschke s 1642.

⁵⁴ Ibid s 1634.

⁵⁵ *Führer-Reden*, 1937 s 4.

ännu inte utplånad. Det gäller att lösa upp denna bindning och ersätta den med en bindning till den fascistiskt organiserade folkgemenskapen och Führern. Då Hitler tilltalar folket, sker det genom att solidariteten desartikuleras ur arbetarklassens diskurs för att reartikuleras i folkdiskursen.

Sammanhållning och ömsesidig hjälp mellan likar, solidaritet framstår här som ett neutralt, folkligt element som kan ingå i ett flertal folkdiskurser och som kan artikuleras i motstridande klassdiskurser. Den fascistiska artikulationens styrka visar sig i att den lägger beslag på begreppet *folk*, som inte förekommer i proletärernas klasskampsinriktade diskurs.

Hitler fortsätter:

Om vi uppfattar denna tanke om nationell solidaritet riktigt, så kan den bara vara en offertanke. /.../ Var och en måste förstå att hans gåva har något värde i skapandet av en verklig folkgemenskap endast om denna hans gåva för honom har innebörden av ett offer. Bara då kan vi bygga denna högre solidaritet mot vilken vi måste sträva om vi vill övervinna den andra.⁵⁶

Denna ”andra”, ”lägre” solidaritet mellan proletärer riktar sig mot kapitalets och statens härskare som har förorsakat deras nöd. Denna form av solidaritet måste ur fascismens synvinkel *överbinnas* och omformas till en *högre* solidaritet som bildas genom *offertanken*.

Hitler återkommer till denna aspekt i sina årliga tal till WHW. Vi ska ta del av hur det sker i talet vid invigningen av WHW 1936/37 — när fascismen står på höjden av sin makt. Offret artikulerar han här som offerande av livet, ett offer som de ”gamla kämparna” var beredda att skänka rörelsen:

Där fanns den enkle SA-mannen, en kämpe. En dag ställde han sig till förfogande för den unga rörelsen. Vad kan den erbjuda honom? Ingenting alls! Vad kan den betala honom? Ingenting! Vad måste han ge? Allt, om nödvändigt också livet! Käre borgare! Du vet inte alls hur mycket det är. Du beklagar dig ofta då någon säger till dig: Skänk en slant. Till dem sa man: Partikamrat, ge ditt liv! Tyskland kräver det av dig.⁵⁷

Via den ”enkla SA-mannen”, martyren, är folket, som han talar till, förenat med den nationalsocialistiska rörelsen. Hans handlande framställs som *idealism*.

Det var undret /.../ att de inte blev trötta, alltid hade sin idealism och var trogna den och inte de s k reella livsmålen.⁵⁸

Genom att den enkla mannen ur rörelsen underordnas *offertanken*, vilket höjer honom över de ”s k reella livsmålen” materialism, och genom hans *handlingsidealism* som är hans bidrag till ”nationens återfödelse”, förpliktas de levande till offer. Denna förpliktelse artikulerar Hitler via den folkliga appellen, riktad mot *borgaren* och förtätad genom att borgaren uppmanas att underställa sig fascisternas skydd:

Sedan kommer någon och säger: Vet ni vad, den där soppan. Himmel, jag skulle så gärna ge något, men man bör ändå låta mig få ha kvar mina tre eller fyra rätter. — Nej, käre vän, i Tyskland har vi för avsikt att en gång i månaden sätta om möjligt hela nationen på en nästan enhetlig ranson. Du anar bara inte hur nyttigt det är för din mage. Det gör dig säkert gott. Men framför allt gör det dem gott som kanske inte alls har så mycket att ge ut som du i alla fall har råd med den här soppsöndagen. Så mycket kan du åtminstone offra. Ty jag måste säga dig något: kanske lever du i dag enbart tack vare att vi segrade 1932 eller 1933. Men vi segrade därför att vi gjorde helt andra offer än du har gjort.⁵⁹

Här infogar Hitler arbetarrörelsens krossande, som fascisterna åberopade för att ställa in sig hos *borgaren* (”kanske lever du /.../ enbart tack vare att vi segrade”), i perspektivet av folkets

⁵⁶ Ibid s 4.

⁵⁷ Ibid s 22.

⁵⁸ Ibid s 24.

⁵⁹ Ibid s 9.

protest mot borgaren. Det lyckas inte med lögner eller förtiganden utan genom att den uttalade *avsikten* med den folkliga appellen artikuleras.

Låt oss sammanfatta så här långt: Gåvan till WHW beskrivs och praktiseras som ett offer. Offret krävs som en underordning under *offertanken*, som *idealism*. Till grund för uppmaningen att offra ligger en ”folkets” *skyldighet* gentemot sig själv. Denna skyldighet artikuleras genom att *rörelsen* offrar sig för det folk som den samtidigt är en del av (”den enkle SA-mannen”). Förpliktelsen att offra befästs genom att en folklig protest mobiliseras mot *borgaren*, som inte vill ge något, trots att han profiterar på ”folkgemenskapen”.

Med ”idealism” (underordning under *offertanken*) menar vi strukturen hos det ideella församhälleligandet från ovan. Hitler uttalar detta sammanhang på flera sätt:

/.../ en ny idealism skulle behöva prägla folket.⁶⁰

Ty detta är avgörande: vi har inte betvingat folket med hjälp av bajonetter, utan det är genom en gränslös idealism som vi har vunnit det tyska folket för vår sak och ställt det bakom våra fanor.⁶¹

Solidariteten mellan likar byggs in i en vertikal struktur: inriktningen mot en *högre solidaritet*, som grundläggs med en *förpliktelse*. Hitler förstärker offerdiskursen genom att artikulera offret som *försoningsoffer*. Redan 1933 heter det:

Om en del av vårt folk genom förhållanden som alla är skyldiga till hamnar i nöd och den andra delen, den av ödet skonade, bara är beredd att frivilligt bära en del av nöden som andra fått på sin lott genom tvång, då säger vi: en viss nöd ska avsiktligt läggas på en del av folket så att denna därigenom hjälper till att gestalta den andra delens nöd som mer uthärdlig.⁶²

I talet från 1936 uttalar Hitler tydligare vari hela folkets *skuld* består — denna gång i en diskurs om skuldens positiva sonande: Det skulle vara underbart

att beblanda sig med folket, att så småningom övervinna dess fördomar och sedan hjälpa och åter hjälpa. Då först ser man /.../ hur underbart detta tyska folk verkligen är, hur ärbart det är, hur oändligt litet ställning och yrke och inkomst och förmögenhet osv, liksom bildning och härkomst har att betyda. Då skalas det ärbara människobarnet, det ärbara hjärtat, den ärbara karaktären fram och man blir rik då man erfar en sådan rikedom hos vårt folk.

/.../ Det är samtidigt den vackraste belöning, ty precis i den utsträckning som klasserna försvinner blir vi alla fria.⁶³

Samhällets klassindelning ges här en moralisk drapering, den artikuleras med *skuld*. Att offra till WHW är att sona denna folkets skuld: att det delat upp sig i klasser. Att skänka en gåva är *detsamma* som att *vara ärbar*; att ställa sig utanför och vårda sitt klassmässiga högmod — det är att göra sig skyldig till synder som tillhör det förflutna.

Det visar sig alltså, att vi inte har kunnat begripa vilken verkan gåvan till WHW har, om vi isolerat frågan till att gälla penninggåvan som sådan; eller till att gälla enskilda inslag i den regionala diskursen eller i gestaltningen av folkgemenskapen. Det är först när gåvan påbjuds som ett offer inom ramen för WHWs helhetsarrangemang och diskursen förtätas som offerdiskurs, som den solidariska hjälpen och de fattigas protest mot de rika reorganiseras och underordnas en högre befallning.⁶⁴ WHWs praktiker blir begripliga för oss som diskursivt skapande av ett nytt ideologiskt subjekt: *folkgemenskapen*. Utan att rubba klassförhållandena

⁶⁰ Ibid s 22.

⁶¹ Ibid s 25.

⁶² Ibid s.

⁶³ Ibid s 63.

⁶⁴ Det är påfallande i WHWs offerdiskurs att folket visserligen artikuleras via *folkfienden* till *folkgemenskapen* men att artikulationen via *Führern* tydligt träder tillbaka. Skälen till det måste undersökas vidare. Möjligtvis medverkar det eftertryckliga ropet på självhjälp (”Tyska folk, hjälp dig själv”) till denna förskjutning bland diskurselementen.

är den en klasslöshetens ritual.⁶⁵

Med WHW-gåvan som exempel kunde vi visa att styrkan i fascisternas ideologiska arbete består i deras ockupation av *folkdiskursen*, speciellt *folkets mobilisering mot nöden*; i att integrera klasshatet i den förmedlade formen av folkliga appeller mot de rika; i att artikulera den antibyråkratiska protesten med element av solidarisk självhjälp; och slutligen i att organisera en rituell praxis som framtvingar ett frivilligt etablerande av folkgemenskapen. Dessa starka sidor hos den fascistiska socialpolitiken återverkar i svårigheterna att åstadkomma en verksam antifascism.

Grundmönstret i det dominerande sättet att bearbeta fascismen kan kort beskrivas som oförmåga att prestera en klar negation: lika väl som fascismen vann oinskränkt ”makt över hjärtat” (Goebbels) hos miljoner, måste detta ovillkorligen förnekas efteråt. Just detta obearbetade tabu öppnar möjligheten till okontrollerad ”rehabilitering” av olika sidor hos det fascistiska systemet. Det är något man kan iakttä också på det socialpolitiska området.

Winterhilfe, hjälpen till mödrar och barn, barnkolonier och inte minst byggandet av Autobahn — allt detta kvar i vardagsmedvetandet under formeln: ”men dom gjorde bra saker också”. På ett diffust sätt, lätt att utnyttja, håller man fortfarande fast vid lockande sidor hos fascismen som man den gången gav efter för.

Detta ligger sanningen närmare än att tolka nazismens dragningskraft som ett resultat av att folk bedragits. Att hjälpa de fattigaste var ändå ett uttryck för verklig solidaritet. Därför är också den hittillsvarande marxistiska behandlingen av temat så otillräcklig: i den fascistiska socialpolitiken skulle monopolkapitalets klassintressen ha förverkligats med hjälp av bedrägeri och falska förespeglningar (”företagsgemenskap”, ”folkgemenskap”).

Mot detta hjälper iakttagelsen att det enligt vardagsmedvetandet är ”dom”, dvs *nazisterna* som har ”gjort bra saker” — fast det snarare handlar om de bra saker som man *själv* har gjort. På ett förteoretiskt plan görs här den viktiga skillnaden mellan *å ena sidan* lockelsen i och motivet för att ge en gåva etc och *å andra sidan* den regi i vilken detta sätts i verket.

Teoretiskt har vi formulerat det som problemet att des- och reartikulera ideologem i diskurser som befinner sig i motsättning till varandra. Politiskt framträder problemet som ett transformationsarbete i existerande eller nyskapade praxisformer. I vardagsmedvetandet (”dom gjorde bra saker också”) är antifascismens hjälplöshet sammanvävt av dåligt samvete och försvarstal. Effektiv hjälp kan bara komma från en alternativ, antiideologisk praxis.

Arbetarrörelsen skulle ha kunnat organisera en motvikt mot den fascistiska folkgemenskaps-

⁶⁵ Friemert undersöker (i kap 7 av *Faschismus und Ideologie 2*) med exemplet Myndigheten för arbetets skönhet (Amt Schönheit der Arbeit) den ideologiska effekt som uppstår redan då praxisfält besätts. I likhet med ”folkgemenskapen” visar sig ”företagsgemenskapen” vara effekten av en praxis, som *betyder* ett förnekande av klassmotsättningen. Ur samma perspektiv skulle en rad andra fascistiska praktiker kunna undersökas, t ex aktiviteterna hos ”Kraft durch Freude” (KdF).

I en samtida skildring sägs det om konstruktionen av KdFs semesterbåtar: ”Här finns ingen klasskillnad. Alla hytter, inklusive besättningens, är varandra lika och varje resande kan utnyttja alla delar av båten” (Hubbenet s 50). Också här organiseras förnekandet av klassförhållandena med iordningställandet av en ram – här i form av en *arkitektonisk möjlighet* – för en lockande praxis. På samma sätt som i Friemerts analys av näringslivet spelar här – pga frånvaron av en utvecklad massturism – sekundära ideologiska effekter, förmedlade genom ord, bild och film, huvudrollen.

Under rubriken ”Till det nordiska sagoriket” berättas t ex om en KdF-resa till Norge: ”/.../ Det finns så mycket som sysselsätter hjärnan att det nästan går en hel dag innan han häpen upptäcker gemenskapen som förenar honom med alla medresenärerna. En underbar gemenskap av arbetskamrater, med alla slags yrken och från alla orter, som skrattande överser med de eviga kälkborgare av bägge kön, som också finns med. Kälkborgare för vilka heligt allvar är lika främmande som stor och ren glädje. Kälkborgare för vilka ett klädbyte per timme innebär den högsta lycka. Och denna gemenskap, som ger måltiden dess krydda, som förvandlar de långa timmarna på öppna havet till korta ögonblick, som mildrar sjösjukans fiasor och fördubblar glädjen över alla upplevelser; den var en trogen följeslagare under hela färden /.../” (*Mitteilungen KdF* s 2).

diskursen om den å sin sida lyckats artikulera proletärens nöd som folkets nöd och vända bägge mot kapitalet; om den hade knutit samman arbetarnas solidaritet (Arbetarnas välfärdsorganisation, Röda hjälpen) med den ickeproletära solidariska hjälpverksamheten till en *folkvälfärd underifrån*.

Vårt material väcker två frågor, som vi måste lämna öppna:

1. Finns det i arbetarrörelsen en rationalistisk underskattning och ett förringande av den kulturella betydelsen av *rituella praktiker*, vilka uppenbarligen kan spela en stor roll för att "cementera" sociala block?
2. Skulle en allians mellan arbetarrörelsen och kyrkorna, eller åtminstone en del av kyrkorna, ha kunnat förhindra fascismen?

Översättning: Erik Furumark

Frigga Haug: Nazismens mödrar och den kvinnliga särarten

Våren 1987 publicerades ett ”moders-manifest” av en grupp kvinnor bland De gröna i Väst-tyskland. Dokumentet väckte stort politiskt uppseende och många reagerade starkt mot den nya modersrörelsen. Somliga blev lättade över att de gröna kvinnorna nu eliminerats som politisk kraft. Andra tycktes bli skräckslagna av manifestet — de signalera-de fascismfara och befarade ”regnbågskulturens” snara undergång.

Även om man i övrigt just inte vet någonting om Tredje riket, så har man ändå hört talas om nazisternas moderskult; ”moders-korset” (der Mutterkreuz) lika välkänt som Hitlers *Mein Kampf*. Och med detta vill man inte ha något att göra (utom möjligen i form av Mors dag) nu när den uppväxande generationen generat försöker upprätta en ömtålig jämvikt mellan kunskapen om det fascistiska arvet och okunskapen om sina mödrars underlåtenhetssynder.

Modersmanifest: offensiv och reträtt

Vad är det som är så skräckinjagande i de gröna kvinnornas modersmanifest, bortsett från att mödrar överhuvudtaget dyker upp som politiska subjekt? Dokumentet vittar om en rörelse i sin linda, splittrad, kompromissartad och motsägelsefull. Ofta antyder man bara indirekt vad man menar, genom det man vänder sig mot. En sammanfattning i några få teser kan därför inte göra saken rättvisa.

Det väsentliga i manifestet förefaller mig ändå vara en uppfordran till samhällsförnyelse i moderns och barnets namn: ”för ett samhälle som håller barnet i handen”. Den offentliga sfären ska utformas så att barnen passar in i den. Mödrar och barn ska garanteras utrymme för utbyte av erfarenheter med andra mödrar och ett eget liv med barnen. Det anses inte vara någon idé att kräva fädernas delaktighet i barnens tillsyn och omvårdnad; detta skulle ta alltför lång tid.

Följande mål har den gröna kvinnorörelsen reviderat eller givit upp: nödvändigheten av ett eget yrkesliv; individens utveckling; modersproblemets lösning genom samhällets barn-omsorg och genom delat föräldraansvar för barnens uppfostran; betoning av bildning och utbildning; och framför allt kravet på jämlikhet.

Vad som tillkommit är ett omedelbart krav på samhällsstrukturer som ställer en kvinnlig sfär till förfogande för mödrar och barn. Men ett samhälle, där förhållandet mellan moder och barn ska bli allmän värdemåttstock, måste förändras i sina grundvalar. Det kan alltså vara fråga om en antikapitalistisk protest.

Å andra sidan är kraven också sådana att man kan föreställa sig konkreta reformer här och nu, medan mer utopiska strukturförändringar dröjer. Detta gör det möjligt för flera olika ståndpunkter att samsas inom moders-formeln. — Modersmanifestet är ett provisoriskt resultat av pågående strider bland de gröna kvinnorna. Det ska vara en plattform för och i förlängningen ge arbetsgemenskap, pengar, delegater och politiskt inflytande.¹

Dagens tyska modersrörelse

Den utlösande faktorn för modersrörelsen i Västtyskland var Tjernobyli. Att en världspolitisk händelse som inte direkt kunde förknippas med kapitalism eller socialism fick omedelbara verkningar på vardagshandlingarna var en dimension. En annan att det stod chockerande klart, att mödrar inte kunde fylla sin uppgift att sörja för kommande generationers hälsa utan egen regeringsmakt, egen teknologipolitik, kort sagt: utan att världen i stort regleras. Att kvalitén på köttet i soppan inte bestämdes i köket blev blixtnabbt en allmän insikt som vändes till praktisk protest mot kärnenergin. Eftersom mjölk och grönsaker var mest utsatta, visste

¹ Arbetsgemenskapen har därefter grundats.

mödrarna helt enkelt inte vad de skulle ge sina barn att äta utan att förgifta dem.

Till detta kom dessutom att de protester från kvinnorörelsen som tolkade förstörelsekrafterna könsspecifikt — som uttryck för manligt sinnelag och manlig teknologi redan var välkända. Därmed blev mödrarnas ramaskri en ”politisk händelse”, som under några månader hade sprängkraft i politiska församlingar och i tal vid politiska möten. En åsikt var att män inte har någon rätt att uttala sig om Tjernobyl eftersom de inte vet vad det handlar om. Liksom i senare modersmanifest räknade sig såväl kvinnor med som kvinnor utan barn till moders-kategorin; omvänt räknade sig många mödrar till de förskräckta motståndarna — det handlade alltså om principer.

Det är politiskt meningslöst att ifrågasätta en ny rörelses historiska rätt eller att — som kanske varit vanligt i arbetarrörelsen gentemot den nya kvinnorörelsen — gissla den som en i huvudsak splittrande eller borgerlig kraft. Å andra sidan är det lika tvivelaktigt att bara se till aktuella förhållanden, för historien visar att nya folkliga rörelser inte nödvändigtvis är eller måste förbli befrielse-rörelser. Därför är det på tiden att kvinno- och modersfrågan studeras i ett historiskt perspektiv — i fascismens brännpunkt.

Tredje rikets grundpelare: ras och kön

Claudia Koonz bok *Mothers in the Fatherland* lägger en utomordentligt god grund för sådana studier. Hon ställer sina frågor till historien från kvinnorörelsens horisont; hennes tvivel på den hittillsvarande historieskrivningen är samtidigt tvivel på kvinnornas historiska oskuld. Hennes perspektiv gör det också möjligt att i förtigandet av kvinnlig skuld se samma slags manliga penna i arbete som fortfarande skriver så att kvinnors insatser försvinner. Medan arkiven är fulla av de manliga nazisternas dåd fann hon bara undantagsvis kvinnor där: som en nazistledares älskarinna eller som helt och hållet otypisk ”hjältinna”, som kvinnlig pilot — eller som häxa från Auschwitz.

De miljoner kvinnors handlingar, som bildar fascismens vardag, blir som alltid namnlösa och utan historia. Denna frånvaro har gjort Koonz uppfinningsrik och hennes bok visar fruktbarheten av teoristyrd forskning. Om kvinnorna inte befann sig i den politiskt erkända sfären, så kanske de i stället stod att finna där deras samhällliga aktivitet normalt ägde rum: i kyrkliga sociala organisationer, i församlingsarbetet. Koonz bedriver därför källstudier bland de överlevande och i kyrkliga arkiv.

Hennes huvudtes lyder: nazismens grundpelare var inte enbart ras, utan ras och kön. Denna kombination möjliggjorde en samling över klassgränserna. I en samtida skrift heter det:

Det tyska livet kommer i framtiden att behärskas av två absoluta axiom: raslagar och lagar som reglerar polariteten mellan könen.²

Genom att den historiska kampen om sociala produktionsförhållanden ersatts av biologin, var det förhållandevis enkelt att med utgångspunkt från den faktiska biologiska skillnaden mellan män och kvinnor legitimera en motsvarande skillnad i rasfrågan. Målet var att fördriva judarna och kvinnorna från samhällets politiska sfär.

Denna provocativa tes är fruktbar. Den för till nästa fråga: hur var det möjligt att få miljoner kvinnor att ansluta sig till en politik och en ideologi som var principiellt kvinnofientlig?

”Rikskvinnoledarinnans” öde

Koonz är fast besluten att upptäcka kvinnornas handlingar i historien — också deras missgärningar — och inte bara se dem som offer för manligt våld; därför betraktar hon rollerna i könsrelationen som grundläggande i reproduktionen av fascismens herravälde. Med

² Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland* Ebenezer Bylis & Son/The Trinity Press Worcester and London 1987 s 205.

dessa syften beger hon sig på jakt efter vittnesbörd från det förflutna. Hon finner som sagt inget nämnvärt i arkiven, men i en kvinnobokhandel i Västberlin stöter hon på en o censurerad nyutgåva av en bok av ”rikskvinnoleदारinnan” Gertrud Scholtz-Klink: *Frauen im Dritten Reich* (Kvinnor i Tredje riket).

Att det rörde sig om en bok av en kvinna för kvinnor var tillräckligt för att kvinnobokhandeln skulle bidra till dess spridning. För Koonz blev detta en erfarenhet som delvis kom att bestämma hennes inriktning och frågeställningar. Hon började tvivla på att den feministiska rörelsens frågor och diskussioner, krav och synsätt verkligen fullföljer ett befrielseprojekt som är immunt mot fascismens illdåd; det föreföll henne tveksamt om dagens kvinnorörelse lärt tillräckligt av historien.

Som sin strategiska angreppspunkt väljer Koonz kvinnornas förhållande till stat, politik och offentlighet. Hon inleder sin framställning av det omfattande materialet med ett citat från Marx, om motsägelsen mellan offentligt och privat som statens grundval; och vidare ett av Virginia Woolf, som ser det ena områdets tyranni och servilitet återspeglas i det andra. Därefter får vi möta ”rikskvinnoleदारinnan” i sitt vardagsrum — 40 år efteråt.

Koonz ser den politiska dokumentationen av Scholtz-Klinks öde som symptomatisk: hon, som bestämde över miljoner kvinnor, sänkades i nazisternas Vem är vem fram till 1936 liksom i britternas akter över framträdande nazipersoner.³ Lika lite som Scholtz-Klinks bok blev censurerad, lika lite förefaller hennes uppfattningar att ha förändrats. Varken Margaret Thatcher eller det sätt på vilket den nya kvinnorörelsen förringar husmorsexistensen framstår för henne som någon lösning på kvinnofrågan. Tvärtom, kvinnorna måste uppsökas i sitt vardagsliv och stärkas där — som husmödrar och mödrar.

Bakom Gertrud Scholtz-Klinks avståndstagande från den nya kvinnorörelsen (bortsett från mödrarna) skymtar den rörelse från Weimartiden, mot vilken den nazistiska artikuleringen av kvinnofrågan riktade sig. Koonz visar i vilken jordmån nazismen växte och frodades: uppbrottet från Weimar och den ekonomiska krisen; första stegen mot kvinnofrigörelse, stora förhoppningar, massarbetslöshet, krig. Koonz menar att Weimar innebar ett oerhört kulturellt uppsving, avläs-bart i nobelpris, litteratur, konst och inte minst i städernas feminism, kvinnornas utbildningsnivå och ”bilden av den nya kvinnan”, som för många är giltig än i dag: självständig, framgångsrik, sexuellt frigjord, socialistisk.

Den bild som tecknas skärper frågan hur det var möjligt att denna nya kvinna kunde ersättas av den nazistiska modern. Claudia Koonz svar lyder i förkortad form: dessa nya kvinnor var exotiska förryttare för Tysklands sena industrialisering.⁴ Folkets stora flertal var fattigt, en stor bodde på landet. Majoriteten kvinnor var konservativa. I den emanciperade kvinnan såg de ett ont som bidrog till Tysklands nederlag.

Löftet att kunna medverka till Tysklands räddning kallade ut den kvinnliga reaktionen på arenan. De liberala kvinnorna var dessutom besvikna över emancipationens politiska nederlag under Weimartiden och konkurrensen med de från kriget hemvändande männen om de få arbetstillfällena. I denna väv av omständigheter blev den nazistiska väckelsen framgångsrik därför att den satsade på två väsentliga moment: massornas självverksamhet och antikommunismen.

Herravälde — kvinnosfär

Koonz citerar en rad tal, texter och paroller som entydigt belägger att nazismen inte tänkte sig något annat än att kvinnorna skulle leva vid männens sida eller snarare bakom dem, stärka deras stridsmod, bereda dem ett varmt hem och sätta barn till världen för folket. Ur Hitlers

³ Ibid s 182.

⁴ Ibid s 178.

texter kan man sammanställa en exempelsamling av sentenser som motiverar den tyske mannens styrka med den naturligt svaga kvinnans skyddsbehov. Miljoner tyska kvinnors entusiasm för hans projekt förklarar Koonz med den praktiska samhällsbetydelse, som nu tillerkändes de handlingar de ändå alltid utfört. Att vara ”moder för fäderneslandet”, att ”rädda Tyskland”, att ”göra slut på nöden” — dessa uttryck för längtan fogades samman och blev synonymt med ”att vara kvinna”.

I detta löfte ingick att politik, militär, samhällsekonomin i stort och vetenskapen kunde överlätas åt männen, medan hemmet och härden tilldelades kvinnorna — men inte bara som något privat, utan som något som gjorde det välbekant privata till en offentlig sektor. Det oroande och samtidigt övertygande med Koonz bok är att hon demonstrerar hur det fascistiska projektet blev möjligt genom den radikala uppdelningen av samhällets totala arbete i köns-specifika områden: hushållsekonomin, kulturen, uppfostran, psykologin och socialarbetet förs till kvinnornas sfär; politik, militär och vetenskap till männens. Ickeinblandning och bibehållande av könsskillnaderna var det löfte och den praxis på vars grund kvinnorna kunde upprätta sitt eget rike; detta var autonomt och så pass fritt att det inte vägde särskilt tungt att det också var explicit underordnat männens.

Rörelsen inbegrep husmödrar, anställda och bondkvinnor i alla delar av riket. Koonz belägger — i fallstudier och ifråga om fyra kvinnliga naziagitatorers arbete — hur hänförelsen över att gemensamt göra något viktigt fick miljoner kvinnor att före maktövertagandet ansluta sig till rörelsen utan att vara partimedlemmar. (Kvinnornas reella medlemskap i NSDAP var lågt; 1932 var det bara ca 5%.)

Koonz kan övertygande visa att just frånvaron av ett bärkraftigt kvinnoprojekt inom nazistpartiets ramar gav spelrum och självständighet åt de många kvinnliga agitatorerna i nazismens närhet, något som bidrog till rörelsens organiska utveckling. De enskilda övertygelserna inom rörelsen var mycket olika: de kunde förena ateism och ledardyrkan eller tvärtom Gud och Führer; de kunde organisera arbetarkvinnor och kristna kvinnor, de kunde stå i den traditionella antiintellektualismens tjänst eller satsa på bildning, osv.

Den gemensamma nämnaren var hänförelsen över den specifika kvinnosfären och över moderskapet som det kvinnliga bidraget till folkgemenskapen. Kvinnor utvecklade egna strategier (t ex att kollektivt inköpa en symaskin och sy fanor eller kläder åt de fattiga) och gav ut egna tidningar; de trodde sig vara det stabila elementet i den manliga ”totalförnyelsen”: det var kvinnorna som ”tog upp livstråden”.⁵ De överlät politiken till männen, eftersom de själva hade viktigare saker att göra, de underhöll ”moderskapets heliga eld”;⁶ de kunde slutligen kalla sig ”systrar”.⁷ Vad som skulle utvecklas var inte likheten med männen utan ”kvinnonaturens krafter”.⁸ Även i den nutida kvinnorörelsen återfinns vi följande påstående: kvinnor är trots allt viktigare för det gemensamma livet eftersom de lever i gemenskap, medan män befinner sig i egoistisk konkurrens.⁹

Hitler som känslomässig transvestit

Koonz beskriver på ett övertygande sätt uppkomsten av en ofantlig nazistisk kvinnorörelse. Hon kombinerar sin undersökning av källor i vanlig mening — valstatistik, offentliga tal, lagar, brev — med en bredare analys av tradition och kultur. Genom att arbeta teorigenomtänkt utan att vara dogmatisk kan hon visa vilket ursprung enskilda faktorer har och varför de blir fruktbara.

⁵ Ibid s 71.

⁶ Ibid s 75.

⁷ Ibid s 87.

⁸ Ibid s 142.

⁹ Ibid s 88.

Vi får t ex veta att en befolkningspolitik, där hyllningen och belöningen till mödrarna stod i centrum, inte uppstod först med nazismen — den finns redan i 1920-talets Frankrike och i Stalins Sovjetunionen.¹⁰ Men hon gör också att vi förstår den speciella blandning som blev explosiv i nazismen. Tanken att ett herravälde inte blir mäktigt i ett enkelt orsak-verksammanhang är central. Dess makt beror på sammansättningen och sammansmältningen av förhandenvarande element.

Vad Hitler sa till folket var inte något fullständigt nytt, utan vad folket ville höra.

Hans konst bestod i att genom massverkan och på ett bestämt sätt spetsa till vad som låg i tiden, att ”frigöra folkets krafter”;¹¹ idag skulle vi kalla det populism. Koonz bidrar med material för att visa hur Hitlers ideologiska krigföring i gestik, artikulation och ordval grundades på förbindelsen och den ständiga växlingen mellan det socialas feminina och maskulina dimensioner: den maskulina viljan som leder ett svagt folk, en bönfallande jungfrus höjda händer mot det ”judiska huggormssläktet” bland mycket annat. Hitlers sätt att tala kallar Koonz ”emotionell transvestitism”.

Koonz ställer inte kvinnornas hysteriska hänryckning vid anblicken av Hitler i medelpunkten (som vi blivit vana vid av åtskilliga studier) utan den normala, vardagliga övertygelsen. Hennes uppfattning är att moderskapets förpliktelse som historiskt program fungerade så länge dess praktiska uppfyllande inte ställdes på prov i masskala: bland ungdomen, i vandrarlägren, i sport- och sundhetsprogrammen för flickorna; i upplevelsen av det kvinnliga kamratskapet och i kvinnogruppernas olika aktiviteter, i deras offentliga engagemang.

Modersideologins motsägelser

Här dechiffrerar Koonz den första motsägelsen: familjen i dess traditionellt agrara form, som besjälade värdehimlen och i vars namn modern blev hjältinna — denna familj existerade helt enkelt inte längre; också de rester som fanns kvar av den tenderade att försvinna genom en politik som paradoxalt nog påstods ha familjen som grund.¹² Miljoner kvinnor, män och ungdomar befann sig utanför familjen, i offentligheten, samtidigt som de propagerade för just familjens perspektiv. Kittet som skulle hålla samman delarna var samtidigt sprängstoffet som slet dem isär.

På samma gång rämnade det ideologiska fundamentet: expansionen i framför allt rustningssektorn gjorde kvinnorna nödvändiga i fabriker. Det heliga moderskapet förvandlades till den välkända dubbelnaturen: den förvärvsaktiva modern, som offerar sig för Führern och fäderneslandet. Krasst betyder det att fler kvinnor var yrkesverksamma under 30-talets andra hälft än i Weimarrepubliken, med den skillnaden att de nu nästan uteslutande hade underordnade positioner och genomgående bara tjänade hälften av vad män i jämförbar ställning gjorde.¹³

Kvinnlig judeförföljelse oförklarad

Efter Hitlers makttillträde blossade striden upp om ledarskapet för kvinnorna. Inom nazismen, som ju inte avsåg att ge kvinnorna något politiskt inflytande, skulle denna position enligt Koonz tolkning bara kunna besättas av en pragmatisk kvinna, en hörsam tjänarinna, som inte tvivlade på männens auktoritet, som inte ville utnyttja den politiska makten, som ställde sig under en mans beskydd och som framför allt inte hade något eget program i kvinnofrågan.

Gertrud Scholtz-Klink var som klippt och skuren för denna uppgift. Hon hade först sent anslutit sig till nazisterna och inte blivit medlem vid den första entusiastiska mobiliseringen

¹⁰ Ibid s 19.

¹¹ Ibid s 11.

¹² Ibid s 178.

¹³ Ibid s 198.

av kvinnorna. Medan de andra kvinnliga ledarna försvann, förblev Scholtz-Klink i det närmaste obestridd i de kommande paradoxala uppgifterna på den topp under den verkliga toppen, som en ”rikskvinnoledarinna” kunde nå.

Lika klart och förnämligt som materialet bearbetats så långt, lika lite övertygande är försöket att komma till klarhet med den överskuggande frågan varför de många själv-verksamma och självständiga kvinnorna inte bara ansåg sig förpliktigade till moderskap för fäderneslandet, utan också bidrog till judeföljelserna och var med om att driva fram raspolitiken.¹⁴ Kvinnornas aktiva anslutning krävdes för rapporteringen av nedärvda lyten, liksom för det aktiva uteslutandet av judarna ur bekantskaps- och vänkretsen.¹⁵

Det envisa sökandet efter onskans banalitet i kvinnornas vardagsliv är säkert riktigt, men den teoretiska förklaringen att det nu skulle handla om befästandet av en god inre värld mot en ond yttre värld förefaller mig tvivelaktig och ytlig.¹⁶ Den förklarar inte hur motsägelserna — t ex mellan moderskärlek och judehat — uppnår en labil livsuppehållande jämvikt i själva livets form, i den s k kvinnosfärens skydd.

Kyrkornas kvinnor och nazismen

Här byter Koonz terräng och närmar sig den viktiga frågeställningen hur kyrkorna och särskilt de religiösa kvinnorna förhöll sig till nazismen. Detta är bara ett annat sätt att se den hittills behandlade frågan, eftersom ca 95% av befolkningen var protestantisk eller katolsk när nazisterna tog makten.¹⁷

Koonz skisserar Hitlers spända förhållande till den organiserade religionen, från pakt till försök att förena de båda konfessionerna i en statskyrka. Därigenom får hon en mätare som i form av kretsar för kyrklig autonomi visar motståndet inom hela kyrkan, inte motståndet i form av t ex protester mot förföljelsen av judar (exempelvis i bekännelsekyrkan).¹⁸ Efter samma mönster belägger hon att ett överväldigande flertal av de protestantiska kvinnorna — framför allt deras kvinnliga organisatörer — i nazismen kände igen sina egna antiemancipatoriska värderingar, liksom sin antikommunism (uttryck som ”andlig återfödelse” och ”öde” var vanligt förekommande även i protestantismen), vilket gjorde dem beredda till lydnad inom ramen för en relativ autonomi.

Den barmhärtighet som religionen möjliggör hade gått förlorad i de traditionella värdenas smältdegel. Industrialisering, modernism, kvinnofrigörelse, sexuell frigörelse och ateism skulle hejdas. Moderskapet framstod däremot för de kyrkliga auktoriteterna som ett gott och stabilt alternativ.¹⁹ Facit visar enligt Koonz att den protestantiska kyrkan blev opportunistisk därför att den levde i polariteten mellan kristlig nationalism och socialistisk ateism;²⁰ den utvecklade aldrig något verkligt motstånd, men överlämnade sig aldrig fullständigt åt nazismen. Som årsringar kan man avläsa hur Hitlers ton mot den protestantiska kyrkan förvandlades från den friande fästmannens till mördarens i kampen om den politiska makten i systemet.²¹

De katolska kvinnorna gjorde — ”i motsats till de protestantiska” — mer motstånd mot nazismen. Koonz antar att Jungfru- och Mariakulten gav kvinnorna en stark identitet och att deras obetingade tro och lydnad mot den katolska kyrkans nätverkslikt fungerande institutioner hindrade dem från oberoende kontakter och förbindelser med nazistiska

¹⁴ Jfr här analysen i Haug W F 1986.

¹⁵ Koonz s 143 f.

¹⁶ Ibid s 11.

¹⁷ Ibid s 227.

¹⁸ Ibid s 231. För en sorgfällig analys av kyrkornas förhållningssätt, se Rehmann 1986.

¹⁹ Koonz 231.

²⁰ Ibid s 23.

²¹ Ibid.

kvinnogrupper.²²

Dessa förklaringar är dock något ansträngda, eftersom den påstådda skillnaden mellan kvinnliga katoliker och protestanter ytterst bara består i gruppernas olika grad av relativ autonomi. T o m de katolska kvinnornas ursprungliga krav — att inte uteslutande begränsa kvinnornas rättigheter till moderskapet utan även ge dem rätt till förvärvsverksamhet — ges upp. Vägran att ta in rashygienen i kurserna för mödrar kan bara beläggas vid ett tillfälle.²³

Enligt Koonz var kvinnliga katoliker också från bibeltraditionen vana vid kvinnoförakt; de var värdekonservativa, vilket innebar att deras politik inte var oförenlig med nazisternas; men till dessa värden hörde också livet, oberoende av vilken arvs massa man trodde att det hade. Trots den katolska kyrkans centralism ledde Hitlers överenskommelse med påven ändå aldrig till att kvinnorna försökte nazifiera sina institutioner. De utgjorde därför ett potentiellt motståndselement mot statligt intrång i organisationsstrukturen.

Kvinnliga ledare som ägnade sitt liv åt organisationsarbete utnyttjade varje medel att vidmakthålla dessa nätverk, och de såg kyrkohierarkin som sin borg mot nazisternas hedendom.²⁴

Ändå förundrar sig Koonz över hur lite de båda kvinnogrupperna utnyttjade sina organisationer till motstånd. Samtidigt förmodar hon att kvinnorna överhuvudtaget reagerade snabbare med motstånd eller åtminstone med förskräckelse eftersom nazisternas reproduktionspolitik direkt ingrep i kvinnans liv. Koonz registrerar protesterna mot den alltför snävt biologiska uppfattningen av moderskapet och mot uppmaningen från de egna katolska leden att upplösa kvinnoorganisationerna. — Men i dag, alltså 50 år senare, borde argumenteringen i ett sådant avsnitt kanske kunnat vara mer övertygande, eftersom den katolska kyrkans statsbärande och reaktionära roll nu framträder tydligare i historiens ljus.

Koonz sammanfattar, att varje enskilt motstånd visserligen var modigt, men ändå blev relativt verkningslöst. Just det som var kvinnornas styrka var samtidigt deras svaghet: till sist bejaka de en struktur i vilken de garanteras en egen kvinnosfär. Motståndet som förekom avsåg därför de attacker som riktades mot gränserna kring denna sfär, inte mot angreppen på samhället som helhet.

Det kvinnliga motståndet

I ett kapitel om kvinnors motstånd berättar Koonz om de enskildas öden: deras arbete först i öppna sammanslutningar, sedan i underjordiska, i utlandet, gripandet, avrättningen. Namnen radas upp bredvid varandra, bildar en kedja av kvinnor, som gjorde det självklara när sådant inte var självklart utan krävde mod, och som därför blev mördade. Dessa levnadshistorier är uppmuntrande eftersom de vittnar om att motstånd trots allt var möjligt; samtidigt är de förlamande och förskräckande eftersom de visar att motståndet också var omöjligt.

Koonz tar upp denna motsägelse och erinrar om att de stora organisationer som motståndskämparna kom från — de var främst kommunister men även socialister och katoliker — inte uppmanade till organiserat motstånd mot Hitler. Den enorma internationella makt som dessa institutioner måste ha förfogat över fjättrades av Hitler-Stalinpakten och överenskommelsen med påven. Alternativet blev enskild kamp utan strategi, med otaliga martyrer som följd.

Koonz undersöker kvinnornas handlingar, om vilka historieböckerna som vanligt har föga eller inget att förtälja. Hon söker i rättshandlingar och finner bland de dömda färre kvinnor än män (förhållandet är 1:5). Hon tar reda på vilket slags motstånd det gällde och kommer fram till att kvinnor — pga sociala fördomar om deras ställning och karaktär var särskilt lämpade

²² Ibid s 267.

²³ Ibid s 29.

²⁴ Ibid s 20.

att utföra det farliga och viktiga arbetet att vidarebefordra information. Deras ”kaffeskvaller” tillät dem att träffas utan att det väckte uppseende. Barnvagnar och shoppingväskor tjänade som transportmedel, och föreställningen att kvinnor först och främst var mödrar och därmed utrustade med värme men inte mycket intellekt gjorde att säkerhetsorganens uppmärksamhet först sent riktades mot dem.²⁵

Facit blir att det kvinnliga motståndsnätet var tätare och effektivare än vad historikerna har antytt. Vid sidan av informationsuppdragen sörjde kvinnor för flyktingar och deltog i flykthjälp överhuvudtaget. Dessa uppgifter föreföll dem lika självklara som det faktum att de överhuvudtaget sa nej till nazismen. Åberopande av värden, moral och abstrakt etik har Koonz främst funnit hos de skilsmässa emigranterna och hos f d nazister.

De judiska kvinnorna

Märkligt nog påstår Koonz att judarnas historia under fascismen, till skillnad från förföljelsen av kommunister och socialister, skulle ha utplånats ur det kollektiva minnet och de historiska framställningarna.²⁶ Jag har själv gått på ett gymnasium för flickor och kan vittna om att det enda vi fick lära oss om fascismen var förföljelsen och förintelsen av judarna, medan en tystnads slöja sveptes över utrotningen av praktiskt taget hela ledarskiktet inom arbetarklassen. Och det är mitt bestämda intryck att detta är en tystnad som ekat under BRDs hela historia, från uppbyggnadsskedet till dags dato.

Det material som presenteras i kapitlet om de judiska kvinnorna — medelklassjudarnas långa tvekan och vägran att tro på den raspolitik som kungjordes samt de judiska kvinnornas sena inkludering i förföljelsen — är i stor utsträckning välkänt. Koonz beskriver dels hur åtskilliga, som hade tillräckligt med pengar eller inflytelserika släktingar för att kunna undkomma, tvekar; dels hur många anonyma var tvungna att stanna och därför omkom.

Koonz tecknar enskilda öden och förklarar att judinnorna hade ännu mindre inflytande i en manlig värld än andra kvinnor och att deras omfattande frånvaro i arkiven således knappast kan kompenseras genom andra undersökningsmetoder. I stället för att göra en allmän rekonstruktion återger Koonz en intervju med en överlevande från Auschwitz.

Koonz teoretiska bearbetning av detta material gör mig dock besviken. Det har ställts samman och spetsats till på ett sätt som gör att grundläggande kritik kan riktas mot hennes metodiska förfarande; en möjlighet som hon inte antyder.

Kvinnosfären som motståndshinder

Koonz demonstrerar hur de stora kvinnoorganisationerna — särskilt kyrkans misslyckades då de ställdes inför fascismen, inte minst därför att den kulturellt åtskilda kvinnosfären med moderskapet och familjen i centrum var en föreställning som i praktiken passade dem. Hon visar att arbetarklassens organisationer misslyckades inte bara för att udden bröts på det internationella motståndet genom Hitler-Stalinpakten — utan också för att de först alltför sent förstod faran i en politik som inte handlade om samhällsklass och egendomsförhållanden, utan vars hela propaganda var inriktad på reproduktionssfären: på reproduktionen av en ”renrasig” och ”sund” art.

Denna politik angick kvinnornas vardag: den upphöjde dem genom att föra in deras handlingar i offentligheten, den förringade dem genom att de ändå blev kvar på underordnade kvinnoområden, som i allt högre grad definierades biologiskt. Denna upphöjelse gjorde att de inte uppfattade fascismen — åtminstone inte enbart — som en fara. Uppsplittringen i skilda

²⁵ En litterär gestaltning av kvinnornas speciella lämplighet för underjordiskt politiskt arbete just pga att de är politiskt uteslutna återfinns i Brechts Mutter och i Ruth Werners självbiografi över en kvinnlig spion: i hennes liv var barnen det bästa kamouflaget; se Werner R.

²⁶ Koonz s 348.

sfärer gjorde att det enda som hade kunnat bli framgångsrikt ett organiserat motstånd — uteblev.

Koonz ägnar sin slutdiskussion åt den egendomliga roll som familjen hade i nazismen: som ingrediens i en politik som gjorde ras och kön till hörnpelare blev den dels ett privat rum som värnade den enskilde mot det offentliga, dels ett område utsatt för statlig intervention.²⁷ Som motmedel verkar Koonz plädera för en större avskildhet för familjen som institution, och för en förstärkning av familjens privata karaktär.

En analys av ekonomins eller de stora företagens genomgripande roll för fascismens utveckling i stort borde ha lett Koonz i en annan riktning. Sett utifrån hennes material ligger den tesen nära till hands, att det är de socialistiska krafternas negligering och undervärdering av det kvinnliga livets sfär som bär ansvaret för att de misslyckades i ett läge när detta privata område blir ett politiskt medel.

Bortom den könsspecifika politiken

Att betrakta själva könsförhållandet inom den samhälleliga arbetsdelningens ram som grund för reproduktionen av herravälde, kan kasta ytterligare ljus på fascismens möjlighet och fortbestånd. Upprättandet av köns-specifika sfärer fungerar som ett slags korrektionssystem: vad som saknas på ett område kan inte legitimt fordras där, men det kan förvänta och möjligen förverkligas på andra områden. På detta sätt riktas de förväntningar vi har på den gemensamma sfären i stället mot den kvinnliga sfären — ett förhållande som varje enskild man ”skyddar” mot samhällsförändrande ingrepp samtidigt som han får varje enskild kvinna att känna sig skyldig och på så sätt kan säkra hennes lydnad.

Även om Koonz inte själv drar den slutsatsen, lär oss hennes feministiska analys av fascismen ändå att kvinnornas protest borde ha riktat sig mot sfärernas politiska sammanfogning; reproduktionssfären behöver varken uppges eller bara göras offentligt erkänd. Men dess uppgifter måste artikuleras i en politisk kontext och i egenskap av samhälleligt arbete fördelas i förhållande till annat arbete, utan hänsyn till kön.

Varje könsspecifik lösning förvränger förhållandet mellan å ena sidan produktionen och förvaltningen av livsbetingelserna och å den andra produktionen av själva livet till ett slags ”naturlig” motsättning. Till slut framstår t o m miljöförstöring och livsmedelsförgiftning som manliga illdåd — inte som det följdriktiga resultatet av ett produktions sätt för vilket själva livet är likgiltigt.

Ser man denna likgiltighet i ljuset av fascismens raspolitik klargörs den reaktionära innebörden av att lägga könsåtskillnad till grund för politiska krav. Och det blir möjligt att studera det specifikt kapitalistiska sättet att vidmakthålla fascismen utan att ännu en gång försumma den sociala könsfrågan.

Fascism, moderssfär och kvinnoarbete

Vilka lärdomar ger då Koonz bok för striden om det gröna modersmanifestet? Det är säkert orimligt att direkt överföra fascistiska erfarenheter utan hänsyn till det socioekonomiska sammanhanget. Det är heller inte rimligt att ropa fascism så snart mödrar överhuvudtaget spelar en politisk roll i samhället.

Det gör de i varje land där befolkningspolitik är viktigt; det gör de också i religionerna och i folkens förhoppningar om ett bättre samhälle. Utan tvivel rymmer modersfiguren bevarande och förändrande krafter i explosivt koncentrat. Att spärra in dem i det privata är alltid reaktionärt; att de rör sig i riktning mot det politiska är något som måste välkomnas.

²⁷ Ibid s 3.

Koonz lär oss också att det inte är de enskilda momenten utan först sammanfogningen av olika faktorer som blir olycksdiger. En sådan sammanfogning var den könsspecifika arbetsdelningen och dess värdemässiga upphöjelse i modersfiguren och familjen och det offentliga kungörandet av dessa områden som en kvinnlig kultursfär. Detta fick som följd att kvinnorna mer eller mindre tvingades avstå från förvärvsarbete och att de underordnades den manligt politiska sfären.

Detta är den mest oklara punkten i moders-manifestet. Det innehåller krav som, om man utgår från mänskliga behov, kan upplevas som vardagliga och som trots det kräver omvälvande förändringar av samhället i stort. Men det omfattar också utpräglade krav på reträtt till en kvinnlig moderssfär, där mödrar ska vårda sina barn och sköta en skyddad offentlighet.

Inte bara erfarenheterna från fascismen, utan kapitalismens hela krispräglade historia lär oss att en områdesuppdelning som vidmakthålls genom könsförhållandena avleder de motståndskrafter som är riktade mot ett framtida samhälle. I stället för att eftersträva en offentlighet för den traditionellt kvinnliga sfären borde vi formulera en politik som ifrågasätter den kapitalistiska civilisationsmodellen. För oss kan det därför inte handla om att genom reträtt till kvinnlig produktiv aktivitet och kompetens avskilja oss från den manligt behärskade centrala produktionsfären som är organiserad enligt vintsprincipen.

Däremot är det hög tid att på nytt granska den samhällliga arbetsdelningen i dess akuta kris och organisera den på ett annat sätt. Det pragmatiska kravet på arbetstidsförkortning skulle kunna vara en utgångspunkt för att åtminstone diskutera en omfördelning av det totala arbetet på alla samhällsmedlemmar. Men då måste vi – med lärdomarna från kvinnorörelsen och modersdiskussionen – erkänna att kvinnoområdena ingår i det totala samhällliga arbetet; vi måste erkänna betydelsen av dessa områden och medvetet införliva dem i vår strategi.

Ett andra steg vore att införa kvotering till alla arbeten, till alla politiska positioner och inom alla delar av samhället. Detta harmlösa och reformistiska krav på köns lika delaktighet i samhället underminerar alla självklarheter som vidmakthåller herraväldet och är därför en förutsättning för varje fundamental samhällsförändring. Äntligen borde det bli möjligt att räkna in den politiska kompetens som gäller den samhällliga helheten – i normalarbetstiden för alla. En sådan rörelse inbjuder alla samhällsmedlemmar till självverksamhet och förhindrar den från fascismen välkända, i dag åter aktuella tendensen att omyndigförklara sig genom att fastna i ett inskränkt "ensam är stark".

Översättning: Göran Fredriksson

Recensioner

Kvinnorna i Tredje riket

Claudia Koonz: Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics. London 1988, 556 s.

Claudia Koonz bok om kvinnans roll i Tredje riket och om kvinnorna i det tyska nazistpartiet, NSDAP, är en fascinerande läsning. Den berör ett område som länge helt eller delvis negligerats inom forskningen om nationalsocialismen. Den nazistiska kvinnosynen, de nazistiska kvinnorna och kvinnans roll i Tredje riket är dock frågor som, enligt min mening, är centrala att undersöka om man vill försöka förstå den nationalsocialistiska tankevärlden till fullo.

Koonz arbete utgör därför ett mycket välkommet tillskott till forskningen om nazismen. Men boken omfattar mycket mer än bara de nationalsocialistiska kvinnorna: författaren undersöker också kvinnans ställning i Weimarrepubliken, de protestantiska och katolska kvinnornas förhållande till nazismen och senare deras roll i det Tredje riket. Den behandlar även det kvinnliga motståndet mot nazismen och de judiska kvinnornas situation.

Nazismen som religion – och subkultur

Även om hon inte säger det klart sällar sig Koonz till den forskningsinriktning som definierar nationalsocialismen som en politisk religion, dvs en rörelse som syftade längre än till en politisk, ekonomisk och social omstrukturering av samhället.¹ Nazisterna ville även skapa en ny människotyp. Koonz analys spänner över flera nivåer, från individnivå till det övergripande samhällsperspektivet; detta ger framställningen en tilltalande bredd samtidigt som det innebär en fara. Det är inte alltid helt klart vilken nivå författaren befinner sig på. Boken har också en moralisk och indignerad underton som jag stundtals finner något störande, då den skymmer de viktiga resultat Koonz tar fram.

Koonz utgångspunkt är kvinnorna som delaktiga subjekt och inte som objekt. De frågor som fr a intresserar henne är varför vissa kvinnor valde det nationalsocialistiska alternativet framför andra politiska alternativ och kvinnornas delaktighet i, resp motstånd mot, nazifieringsprocessen efter maktövertagandet – och därefter i eller mot förintelsemaskineriet. Hon berör här den skuldproblematik som så ofta uttalad eller outtalad finns kopplad till studier om nationalsocialismen och Tredje riket. Just skuldproblematiken och det moraliska ställningstagande nazismen framtvungade hos individen är egentligen den röda tråden i boken.

Inledningsvis diskuterar Koonz de tidiga kvinnliga nationalsocialisterna, dvs de som var aktiva i NSDAP före maktövertagandet. Hon kan då konstatera att kvinnorna i hög grad deltog i den politiska kampen. Men de arbetade utanför det politiska systemet och var sällan partimedlemmar. (Kvinnorna utgjorde under hela perioden 1919-45 en minoritet av partiets medlemmar.) I stället bildade de egna organisationer. Koonz visar att kvinnorna spelade en viktig roll i den subkultur som den nationalsocialistiska rörelsen vid denna tidpunkt utgjorde. De samlade in pengar, lagade mat till möten, gömde vapen, idkade välgörenhet bland fattiga nazistiska familjer, drev hem för SA-män etc.

Genom att betrakta nationalsocialismen som en subkultur – en sluten värld med egna normer och värderingar – tar Koonz fasta på nazisternas önskan att förändra varje aspekt av samhället och individen och skapa ett nytt samhälle befolkat av rasligt rena nationalsocialistiska

¹ För denna forskningsinriktning se t ex Pierre Aycoberry, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretation of National Socialism (1922-1945)* London 1981; Harald Ofstad, *Vårt förakt för svaghet: Nazismens normer och värderingar – och våra egna* Stockholm 1972; Robert A Pois, *National Socialism and the Religion of Nature* London 1986.

människor. Koonz pekar också på att subkulturens och partilivets slutenhet innebar både ett socialt skydd för den enskilde mot ett samhälle som uppfattades som hotande och en känsla av att betyda något, att vara en viktig del i ”den historiska ödeskampen för fosterlandet och rasen.” Jag tror i likhet med Koonz att nyckeln till att förstå den tidiga nazismens attraktionskraft till en del ligger i den trygghet och sociala sammanhållning subkulturen erbjöd. Denna subkultur skulle i Tredje riket förvandlas till en statsbärande ideologi och i förlängningen ett samhälle uppdelat i ”arier” och ”icke-arier” och i män och kvinnor.

Nazistkvinnors ideologi och förväntningar

Under de s k kampåren (1919-33) fanns inga särskilda organisationer för kvinnorna i partiapparaten.² Det var inte förrän vid Strassers reorganisering av partiet 1932 som sådana skapades. Under de tumultartade kampåren, då alla resurser var koncentrerade på att vinna den politiska makten, hade kvinnorna således en förhållandevis fri ställning: de kunde bygga upp egna organisationer och, vilket är väsentligt för Koonz fortsatta resonemang, göra sig en egen tolkning av vad nazismens kvinnoosyn innebar. Kvinnornas bild av sin roll i det national-socialistiska samhället skulle efter maktövertagandet komma på kollisionkurs med de nationalsocialistiska männens uppfattning och med nationalsocialismens centrala princip — den ariska rasens besegrande av de rasmässigt underlägsna och ett samhälle uppdelat i en manlig och en kvinnlig sfär (nazismens besegrande av den emanciperade kvinnan).

Koonz hävdar att de kvinnor som attraherades av det nationalsocialistiska budskapet fruktade emancipationen och såg Weimar-republiken som något hotande, trots att den bl a innebar kvinnlig rösträtt. Hon menar också att de kvinnliga väljarna inte tog Hitlers kvinnofientliga inställning på allvar, lika lite som rasideologin och antisemitismen togs på allvar av andra grupper. Kvinnliga väljare valde i likhet med många av de manliga att bortse från de delar av det nazistiska budskapet som inte passade dem. De nazistiska kvinnorna var, enligt Koonz, i och för sig villiga att lämna den offentliga makten till männen, men förväntade sig i gengäld ett ökat inflytande över områden som de betraktade som särskilt kvinnliga, dvs sjukvård, utbildning, reproduktion, kultur, socialt välfärdsarbete och religion.

I den slutna nationalsocialistiska subkulturen med sin speciella mytologi och retorik frammanades en kampstämning, en kampideologi i vilken manliga och kvinnliga stereotyper renodlades. Kvinnorna slogs här för sina rättigheter, i första hand inom familjen, sedan inom partiet och till sist inom nationen. Kvinnorna drömde om en auktoritär stat med starka familjer som skulle skydda dem mot alienation, fattigdom och kaos. Genom att sätta familjen i främsta rummet bortsåg de nationalsocialistiska kvinnorna från att partiet i första hand såg till statens och rasens intressen. Familjelivet var underordnat dessa båda och saknade egenvärde. Detta var något som skulle gå upp för kvinnorna först efter maktövertagandet.

Nazistiska kvinnor konkurreras ut

Perioden efter maktövertagandet utmärktes, enligt Koonz, av en kamp mellan olika rivaliserande kvinnoorganisationer och potentiella kvinnoledare. Denna rivalitet och mängden av konkurrerande grupper var inte unik för just kvinnorna, utan den är något som går igen inom alla delar i den nationalsocialistiska hierarkin. Samtidigt som maktkampen om vem och vilka som skulle leda kvinnorna in i Tredje riket pågick förlorade kvinnorna successivt allt mer av sitt inflytande i samhällslivet. Kvinnor försvann från politiska poster, gifta kvinnor började avskedas, kvinnliga gifta läkare förlorade rätten att praktisera etc.

Koonz konstaterar också att många av de kvinnor som varit aktiva i NSDAP sedan 1920-talet

² I detta avseende skiljde sig NSDAP från exempelvis de svenska nationalsocialistiska partierna som redan från starten bildade kvinnoorganisationer. Se här Heléne Löw, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950* Göteborg 1990 s 133.

nu såg sig utkonkurrerade av kvinnor från de organisationer de tidigare bekämpat. Här skulle kanske en jämförelse med SA och vissa delar av de manliga partimedlemmarna ha varit på sin plats. Många SA-män och manliga partimedlemmar i allmänhet fann efter maktövertagandet att de platser i det nya nationalsocialistiska samhället, de trott varit vikta för dem, upptogs av nyligen konverterade eller den del av den gamla administrativa eliten, som valt att samarbeta med nazisterna. Den utlovade revolutionen med allt den skulle innebära av makt och förbättrade levnadsvillkor uteblev även för dem.

När det gäller kvinnorna och nazifieringen konstaterar Koonz att medelklasskvinnornas organisationer inte protesterade mot att deras judiska medlemmar uteslöts. Nazifieringsprocessen av kvinnornas organisationer gick praktiskt taget utan motstånd — i de fall motstånd förekom, kom det från individer och inte från grupper. Snabbheten i nazifieringen var inget unikt för kvinnorna, vare sig inkorporerandet berodde på en medveten kollaboration eller var en anpassning i förhoppningen att kunna överleva och finna medel att verka inom systemet. Detsamma skedde med de flesta andra typer av organisationer och föreningar. Kvinnoorganisationerna följde snarare ett gängse mönster, något som författaren borde ha understrukit tydligare.

Koonz menar att de protestantiska kvinnorna, med undantag för vissa individer och mindre grupper, i likhet med den protestantiska kyrkan i stort valde att försöka verka och överleva inom systemet. Kyrkan gav aldrig helt upp gentemot nazismen men gjorde heller inte något helhjärtat motstånd.

Koonz hävdar att de katolska kvinnorna i likhet med de protestantiska valde att försöka överleva inom systemet. Skickligt tecknar hon en bild av ett samhälle där kvinnliga organisationer av olika kategorier (i likhet med de manliga) istället för öppen opposition mot nazismen antingen valde att helt anpassa sig till dess ideologi — eller att försöka skaffa sin egen grupp fördelar eller bevara ett visst mått av självständighet genom att verka inom systemet.

De grupper, som likt de protestantiska och katolska kvinnorna försökte bevara ett visst oberoende och slå vakt om det de ansåg vara värdefullt, begick enligt Koonz misstaget att endast söka stöd inom sin egen organisation. Istället för att skapa allianser med andra grupper som befann sig i samma situation och därigenom stärka sin ställning eller bedriva ett öppet motstånd fick de se sin självständighet allt mer beskuren.

Kvinnors motstånd mot nazismen

I bokens andra del, som är betydligt mindre än den föregående, behandlas det kvinnliga motståndet mot nazismen. Koonz har här haft betydande metodologiska och källmässiga problem, vilket hon också själv berör. Det material som härrör från motståndet inom Tyskland är fragmentariskt bevarat och kommer ofta från de grupper som greps för sin verksamhet. Koonz hävdar inledningsvis att Tredje riket innebar att varje individ ställdes inför ett moraliskt avgörande, ett val mellan Ja eller Nej — ett val som de flesta enligt hennes mening mötte med ett kanske. Hon menar också att oppositionen kom för sent och att den i många fall föddes ur ett missnöje med delar av den nazistiska politiken och inte med nationalsocialismen som sådan.

I denna andra del tecknas ett skrämmande porträtt av en polisstat byggd på angiveri och terror, en stat där de flesta valde att tåga eller att sluta sig samman i mindre grupper och försöka bevara den inre moralen i väntan på nazismens fall. Hon beskriver också engagerat dem som valde det öppna motståndets väg, som distribuerade illegalt material, agiterade, organiserade flyktvägar, upprättade kontaktnät och riskerade sin frihet och sina liv för att skydda och gömma judar och andra efterlysta.

Förintelsen och skulden

I det sista kapitlet av boken tar Claudia Koonz fasta på skuldproblematiken, som löper som en röd tråd genom framställningen. Hon beskriver här Tyskland under kriget och koncentrationslägrens slutna hierarkiska värld fylld av ofattbara grymheter, både från offrens synvinkel och från bödlarnas. Koonz ger inga svar på frågan vem eller vilka som var skyldiga eller snarare ”mest skyldiga”. Detta är en fråga som förmodligen aldrig kommer att kunna besvaras. Vad hon däremot pekar på är kvinnornas delaktighet i förintelseprocessen: som socialarbetare som valde ut dem som var ”ovärdiga att leva”, som administratörer och till sist som lägervakter.

Koonz ser förintelsen som den yttersta och logiska konsekvensen av den nazistiska ideologin: som den, enligt nationalsocialisterna ”nödvändiga”, process för vilken nazifieringen varit en förberedelse, utan vilken det nya nationalsocialistiska samhället inte var möjligt att genomföra — ett samhälle där män och kvinnor levde i skilda världar och medborgarnas kroppar och själar i första hand tillhörde staten. Koonz syn på förintelsen är långt ifrån unik, men genom att föra in den nazistiska kvinnosynen i analysen tillför hon nya dimensioner och fördjupar därmed kunskapen om den nazistiska ideologin.

Med *Mothers in the Fatherland* ger Claudia Koonz ett betydelsefullt bidrag till förklaringen av hur nationalsocialismen och i förlängningen också förintelsen var möjlig. Hennes arbete berikar den vetenskapliga diskussionen med nya aspekter på Tredje riket genom att lyfta fram kvinnornas olika roller: som nationalsocialister, som medlöpare och som offer. Det är en utmanande, tankeväckande och bitvis skrämmande bok, som säkert kommer att bli ett av standardverken om den tyska nazismen och — vilket inte är minst viktigt — stimulera till vidare forskning.

Helène Lööv

Hakkorset och Wasakärven

Heléne Lööw: Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950. Göteborg 1990.

I debattlitteraturen om den svenska nationalsocialismen är de vetenskapliga arbetena fåtaliga. Hekne Lööw fyller detta tomrum med sin i år utkomna avhandling *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*. Det rör sig om ett digert verk på drygt 500 sidor; framställningen bygger till stor del på författarens egen empiriska grundforskning.

Lööw har lyckats spåra nya källor i form av internt partimaterial samt officiellt tidnings- och tidskriftsmaterial. Dessutom har hon haft tillgång till ett omfattande hemligstämplat polismaterial, som av sekretesskäl avidentifierats i undersökningen. Hon kompletterar också med egna och tidigare gjorda intervjuer av f d medlemmar och partiledare.

Författarens syfte är tredelat: att analysera de nationalsocialistiska organisationerna på en nationell nivå; att göra en grundlig lokal-historisk analys av nazismen i Göteborgs och Bohus län; att studera den reaktion nazismen mötte från det omgivande svenska samhället. Av dessa syften kan de två senaste sägas vara nya grepp inom forskningsområdet.

I övrigt är Lööws metod och behandling av materialet snarast traditionell. Hon ansluter sig till en empirisk forskningstradition med betoning på analys snarare än deskription: teoretiska resonemang förekommer ytterst sparsamt. Vad detta innebär för avhandlingen som helhet återkommer jag till. Först följer en redogörelse för de intressantaste resultaten i boken.

Boken inleds med en kronologisk översikt över de största nationalsocialistiska partierna i Sverige, deras uppkomst i början av 1920-talet och vidare utveckling fram till 1950. Kapitlet — liksom f ö hela avhandlingen behandlar främst Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP) och Nationalsocialistiska Arbetarpartiet/Svensk Socialistisk Samling (NSAP/SSS).

Nazistisk splittring och sekterism

Det typiska för den nazistiska partistrukturen i Sverige var det sekteristiska inslaget med många små partier. I syfte att ena den splittrade rörelsen bildades 1930 Nysvenska Nationalsocialistiska Partiet (NSNP). Ledartrojkan bestod av partiledaren Birger Furugård, Sven Olof Lindholm och Sven Heden-gren. Partiet bytte senare namn till SNSP. Interna motsättningar, både av ideologisk och personlig art, ledde emellertid till en brytning mellan Furugård och Lindholm. Den förre blev ledare för SNSP, den senare för NSAP/SSS. SNSP, vars bas främst fanns hos tyskinfluerade grupper, tvingades 1936 lägga ner verksamheten sedan väljarnas stöd uteblivit i riksdagsvalet detta år. Framgångarna uteblev även för NSAP/SSS. Kommunvalet 1938 blev också en stor besvikelse för de svenska nazistpartierna.

Lööw citerar ett mycket intressant brev från år 1938 med Hedengren som adressat, där Lindholm ger följande bild av läget:

Vi kommer ingenstans! Jag betvivlar inte att vi med stora offer och ansträngningar skulle kunna trumma ihop ca 20 000 röster även 1940, lika så 1942-44 osv. Men Tyskland ligger oss i fatet så förbannat, så det går inte. Folk är galna, och vad som sker i dessa dagar kommer man aldrig att glömma. Hitler — Nazismen — Krig, mord, elände! (Lööw s 57)

Givetvis är det här frågan om en besviknen partiledares försök till analys av utebliven valframgång. Men detta är enligt min mening bara ena sidan av saken.

Citatet belyser också indirekt ett problem av mer djupliggande art, nämligen frågan om i vad mån det i Sverige fanns en medvetenhet om den nazistiska politik som fördes ute i Europa. Det är synd att Lööw inte för något sådant resonemang kring denna intressanta källa.

I förlängningen tangerar brevet innehåll hela debatten om skuldproblematiken. Det har ju hävdats att mycket få svenskar var medvetna om vad som egentligen höll på att hända. Men situationen var sådan att den föranledde partiet att av pragmatiska skäl ersätta hakkorset och den s k Hitlerhälsningen (stor hälsning) med Wasakärven och liten hälsning.

Sammanfattningsvis pekar Löow på tre huvudorsaker till den nationalsocialistiska rörelsens splittring: 1. den ideologiska konflikten mellan höger- (tyskinfluerade) och vänsterinriktade falanger inom och mellan partierna; 2. avsaknaden av en samlande ledargestalt; 3. det problematiska förhållandet till Nazi-Tyskland: NSAP/SSS tvingades i sitt förhållande till det tyska moderpartiet, NSDAP, ständigt markera ömsom självständighet, ömsom kontinuitet.

Bidragssystem och propaganda

I ett kapitel som behandlar NSAP/SSSs ekonomiska uppbyggnad och bidragssystem avlivar Löow föreställningen om att de svenska partierna finansierades av det tyska NSDAP. Några sådana belägg finns inte. Partierna finansierade sin verksamhet på sedvanligt sätt, via medlemsavgifter och annonser i tidningar och tidskrifter.

I ett av de intressantaste kapitlen behandlar Löow den nationalsocialistiska propagandan. Författaren anknuter här till den nyare forskning som fr a koncentrerat sig på propagandans syfte, innehåll och målsättning. Hon analyserar den skriftliga och muntliga propagandan så som den utformades på gator och torg, i tidningar och flygblad.

Syftet med propagandan var att skapa en total identifikation mellan människorna och den nationalsocialistiska ideologin. Propagandan skulle vara lättfattlig och gärna vädja till känslor som kärlek och hat. Den var noga anpassad till sin målgrupp. När publiken t ex bestod av bönder skulle talaren ta fasta på den typ av ämnen som intresserade just denna kategori.

Ett ofta förbisett material inom historieforskningen är bilden som källa. Löow utnyttjar den på ett föredömligt sätt och visar bl a hur nazisterna med bildernas hjälp framställer partiet som starkt och enigt. Unga män och kvinnor visualiserades som sammanbitna och allvarliga. Vidare framställdes politiska motståndare så negativt som möjligt; i fräna karikatyrer tecknades den ”internationella judendomens” ansikten, nämligen kapitalismen, pressen och kommunismen.

Sverige — rashygieniskt föregångsland

Löow studerar tre delar av det nazistiska idégodset: antisemitismen, antimarxismen och antidemokratien. Hon driver här den välkända tesen, att det i Sverige fanns en lång antisemitisk tradition att bygga vidare på för nazismen. Styrkan i detta kapitel ligger i det sätt varpå författaren relaterar sin egna empiriska resultat till tidigare och pågående forskning.

Den bild som framträder pekar entydigt i en riktning. Det svenska samhället var på 30-talet ett föregångsland när det gällde rasbiologi och rashygieniska åtgärder. Jag skall här lyfta fram några skrämmande men kanske föga sensationella fakta som Löow relaterar till NSAP/SSSs ideologi.

En anda av optimism och allmän framstegstro slog igenom på många områden inom svenskt samhällsliv kring sekelskiftet och årtiondena därefter. Särskilt etablissemanget inom vetenskap, politik och kultur omfattade en sorts rationell samhällstro som tog sig många uttryck.

Inom svensk bonderörelse var antisemitiska och rasbiologiska idéer väl förankrade. I Jordbrukarnas Riksförbunds program stadgades redan 1919 om ”skydd för bevarandet av den svenska folkstammen mot rasförsämrande element” (Löow s 215). Dessa idéer kom senare att ingå som en del av Bondeförbundets partiprogram.

Tankar om rashygien var överhuvudtaget ett vanligt inslag i den svenska offentliga debatten

under 20- och 30-talen. 1934 utkom makarna Myrdals som socialt radikal ansedda debattbok *Kris i befolkningsfrågan*. I den, konstaterade författarna att socialpolitiken i förebyggande syfte skulle skapa ett bättre befolkningsmaterial. 1934 infördes en steriliseringslag som med internationella mått mätt var ovanligt hård.

Insatt i sitt samtida idéklimat blir NSAP/ SSSs manifesta ideologi, såsom den framträder i tidningar, partiprogram och tidskrifter, inte särskilt uppseendeväckande. Den ideologiska skillnaden mellan nazismens och rasbiologins företrädare låg enligt Lööw främst i att de senare inte a priori var antisemiter.

Rasideologin — själva hörnstenen i nationalsocialisternas världsbild — såg kampen mellan raserna som historiens främsta drivkraft. Psykiskt och biologiskt ”mindervärdiga element” (judar, slaver, färgade och zigenare) skulle frångas sitt svenska medborgarskap. Likaså ansågs förbud mot äktenskap mellan svenskar och judar som självklart.

Sammanfattningsvis konstaterar Lööw att rasbiologi och antisemitism ingalunda var tyskt idégods, vilket andra forskare hävdar.

Det perspektiv i vilket folkhemmets historia här tecknas tvingar till omprövning av den gängse bilden. Stora delar av det svenska samhället var genomsyrat av en renhetsideologi, som hos nationalsocialisterna tog sig uttryck i antisemitism. Men sundhetsideologin var allmångods som omfattades av de flesta politiska partier och syftade till att rensa både själ, kropp, hem, ras och samhälle.

Lööw infogar i detta sammanhang: ”Rashygienien sågs som en viktig del i den rationella samhällsförändringen — en del i drömmen om folkhemmet” (s 220). Detta perspektiv på det svenska folkhemmet överensstämmer på många punkter med den bild Yvonne Hirdman tecknar i *Att lägga livet tillrätta — studier i svensk folkhemspolitik* (1989). En bärande tanke hos Hirdman är folkhemspolitikens latent utopiska dimension. Jag tror att vi i framtiden kan vänta oss fler arbeten på detta tema.

Fascismens sociala bas

Kapitlet om nationalsocialismens sociala bas lider enligt min uppfattning av bristfällig problematisering. Det räcker inte att frankt konstatera att den genomsnittlige medlemmen var 30 år och kom från socialgrupp två. Vad säger detta egentligen? Om medelklassen utgjorde stommen i den nationalsocialistiska rörelsen, så borde man väl gå vidare och fråga vad detta berodde på?

Möjligen hade här en författare som Hans Fredrik Dahl med sin *Hva er fascisme?* från 1972 kunnat erbjuda intressanta infallsvinklar. Han ställer bl a frågan vilka grundläggande behov det var som styrde medelklassens beredvillighet att ansluta sig till nationalsocialismen. Kopplad till själva 20-, 30- och 40-talens samhällsomvandling är denna fråga betydligt intressantare än den om rörelsens åldersfördelning. Detta visar inte minst Lööws egen lokalhistoriska studie.

Var t ex den politiska polariseringen mellan arbetarrörelsen och det schartauanska prästerskapet bara en fråga om idémotsättningar och känslösvall, som framkallats av arbetarrörelsens antikyrkliga inställning å ena sidan, och prästernas utpräglade antikommunism å den andra? Eller var motsättningarna i grunden kopplade till en starkare social differentiering och därmed relaterade till den ekonomiska utvecklingen i stort? Jag menar att Lööws ovilja att förbinda 30-talets politiska utveckling i Göteborgs och Bohus län med den ekonomiska krisen hänger samman med att hennes framställning i teoretiskt avseende är så påtagligt försiktig.

Lööws avhandling är empiriskt väl underbyggd. Författaren har på många punkter både fördjupat och förnyat forskningen om nationalsocialismens ställning i Sverige. Det empiriska hantverket kan man verkligen inte klaga på. Däremot undrar jag om inte författaren hade

vunnit på att något förkorta bokens omfång. Ambitionen att försöka analysera national-socialismens ställning och utveckling på både nationell och lokal nivå har enligt min mening lett till en odisciplinerad organisering av materialet. För läsaren kan det emellanåt bli svårt att se kapitlens inbördes sammanhang. Mycket upprepas i framställningen vilket får anses ha sin förklaring i att det är svårt att hålla samman ett så stort arbete.

Lööws avhandling är säkert inte uttryck för en rent kumulativ kunskapssyn — en som tillfogar lite här och lite där. Men trots författarens analytiska ambition att tränga under ytan och försöka spåra nationalsocialismens förutsättningar och inre dynamik tycks framställningen i huvudsak ha styrts av frågor av typen ”vad”, ”vem”, ”hur”, ”vilka” och ”vilket”. Med detta slags frågor blir det svårt att förstå själva medlemsanslutningen till nationalsocialismen. Jag hade önskat lite skarpare teoretiska sorteringsinstrument som kunnat problematisera och bringa bättre ordning i det ytterst intressanta historiska material som presenteras i avhandlingen. Men i detta fall må det medges att man kan komma förvånansvärt långt med att bara fastslå fakta.

Claes Hedlund

Litteratur

AS = Argument-Sonderband, Västberlin

Abendroth W, "Das Unpolitische als Wesensmerkmal der deutschen Universität" i Freie Universität 1966

Abendroth W (red), *Faschismus und Kapitalismus. Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus* Frankfurt/M, Wien 1967

Albrecht G, *Nationalsozialistische Filmpolitik. Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs* Stuttgart 1969

Axmann A, *Der Reichsberufswettkampf* Berlin 1938

Baeumler A, *Männerbund und Wissenschaft* Berlin 1934

Barthes R, *Mythen des Alltags* Frankfurt/M 1974

Bataille G, *Die psychologische Struktur des Faschismus. Die Souveränität* München 1978

Baudrillard H, *Das Ding und das Ich. Gespräch mit der täglichen Umwelt* Wien 1974

Baumgarten E, Brief an Percy Ernst Schramm (opublicerat) 1933

Berve H, *Griechische Geschichte. Erste Hälfte: Von den Anfängen bis Perikles* Freiburg 1951

Bigler R R, *Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation* Frauenfeld 1964

Boberach H (red), *Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944* Neuwied, Västberlin 1965

Borkin J, *Die unheilige Allianz der I G Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich* Frankfurt/M 1979

Borresholm B v, *Dr Goebbels. Nach Aufzeichnungen aus seiner Umgebung* Berlin 1949

Bracher K D, Sauer W & Schulz G, *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34* Köln, Opladen 1962

Brandenburg H C, *Die Geschichte der HJ. Wege und Irrwege einer Generation* Köln 1968

Brecht B, *Arbeitsjournal* 2 band (utg av Hecht W) Frankfurt/M 1973

Brecht B, *Kuhle Wampe. Protokoll des Films und Materialien* (utg av Gersch W & Hecht W) 2a uppl Frankfurt/M 1973a

Brückner P, "Faschistische Öffentlichkeit" i *Ästhetik und Kommunikation* 26/1976

Buci-Glucksmann Ch, *Gramsci et l'Etat* Paris 1975

Burden H T, *The Nuremberg Party Rallies: 1923-39* London 1967

Courtade F & Cadars P, *Geschichte des Films im Dritten Reich* München 1975

De Witt E J, *The Nazi Party and Social Welfare 1919-1939* avh Univ of Virginia 1972

Dohlhoff G H & SchneefuB W, *Handbuch der Gemeinschaftspflege* München 1938

Domarus M, *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945* 2 band Würzburg 1962

Ehrhardt J, *Erziehungsdenken und Erziehungspraxis im Nationalsozialismus* avh FU Berlin 1968

Eilers R, *Die nationalsozialistische Schulpolitik. Eine Studie zur Funktion der Erziehung im*

- totalitären Staat* Köln, Opladen 1963
- Ellul J, *Propagandes* Paris 1962
- Faschismus und Ideologie* 2 band AS 62 Västberlin 1980
- Felice R de, *Der Faschismus* Stuttgart 1975
- Feste und Feiern im Jahresring 1939* 1. Sammelband: Deutsche Fastnacht, Nationaler Feiertag des deutschen Volkes, Sommersonnenwende, Deutsches Erntedankfest, Vorweihnachtliche Feier (utg av NS-Gemeinschaft "Kraft durch Freude" et al) Berlin 1939
- Fraenkel E, *Der Doppelstaat* Frankfurt/M, Köln 1974
- Frank H J, *Geschichte des Deutschunterrichts — von den Anfängen bis 1945* München 1973
- Frank W, Hofprediger *Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung* 2a uppl Hamburg 1935
- Freie Universität, *Nationalsozialismus und die deutsche Universität*. Universitätstage 1966 Västberlin 1966
- Führer-Reden, *Führer-Reden zum Winterhilfswerk 1933-36* München, Berlin 1937
- Führer-Rede zum WHW 1941: Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk 1941/42 mit der Rede des Reichsministers Dr Goebbels sowie dem Rechenschaftsbericht des Kriegswinterhilfswerks 1940/41* Berlin 1941
- Gadamer H-G, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* 3e uppl Tübingen 1972
- Gamm H-J, *Führung und Verführung. Pädagogik des Nationalsozialismus* München 1964
- Genet J, *Pompes funèbres i Oeuvres complètes* III Paris 1953
- Gentile G, "Manifest der faschistischen Intellektuellen an die Intellektuellen aller Nationen" (1925) i Nolte 1967 s 112-117
- Giovanoli F, *Die Maifeierbewegung. Ihre wirtschaftlichen und soziologischen Ursprünge und Wirkungen* Karlsruhe 1925
- Goebbels J, *Wom Kaiserhof zur Reichskanzlei. Eine historische Darstellung in Tagebuchblättern (Vom 1 Januar 1932 bis zum 1 Mai 1933)* München 1934
- Goffman E, *Rahmen-Analyse. Ein Versuch über die Organisation von Alltagserfahrungen* Frankfurt/M 1977
- Granzow K, *Tagebuch eines Hitlerjungen. 1943-1945* Bremen 1965
- Grieswelle D, *Propaganda der Friedlosigkeit. Eine Studie zu Hitlers Rhetorik 1920-1933* Stuttgart 1972
- Grunberger R, *Das zwölfjährige Reich. Der Deutschen Alltag unter Hitler* Wien 1972
- Guillebaud C W, *The Social Policy of Nazi Germany* (1a uppl 1940) New York 1971
- Hadamovsky E, *Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der öffentlichen Meinung für die nationale Politik* Oldenburg 1933
- Hall S, "Rasse — Klasse — Ideologie" i *Das Argument* 122/1980
- Haug F, "Opfer oder Täter" i *Das Argument* 123/1980
- Haug W F, "Faschismus-Theorie in antifaschistischer Perspektive" i *Das Argument* 87/1974
- Haug W F, *Der hilflose Antifaschismus. Zur Kritik der Vorlesungsreihen über Wissenschaft*

und NS an deutschen Universitäten 4e uppl Köln 1977

Haug W F, "Hans Faust und Hans Wurst in Eislers Version der Faust-Sage" i Haug W F et al, *Der Streit um Hans Eislers "Faustus"* Argument-Studienheft 8 Västberlin 1978

Haug W F, "Brecht oder Aitmatow? Positionen zur gesellschaftlichen Kompetenz/Inkompetenz von Literatur" i Haug W F & Pierwoss (red), *Aktualisierung Brechts* AS 50 Västberlin 1980a

Haug W F, "Kritische Psychologie und Theorie des Ideologischen" i Haug W F, *Ideologie/Warenästhetik/Massen-kultur. Entwürfe zu einer theoretischen Synthese* Argument-Studienheft 33 Västberlin 1980b

Haug W F, *Die Faschisierung des bürgerlichen Subjekts. Die Ideologie der gesunden Normalität und die Ausrottungspolitik im deutschen Faschismus* AS 80 Västberlin 1986

Hennig E, *Thesen zur deutschen Sozial- und Wirtschaftspolitik 1933-1938* Frankfurt/M 1973

Henningsen J, *Bildsamkeit, Sprache und Nationalsozialismus* Essen 1973

Hentschke R, "Opfer II. Im AT" i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* band 4 1960

Heer F, *Der Glaube des Adolf Hitler. Anatomie einer politischen Religiosität* München, Esslingen 1968

Heyen F J, *Nationalsozialismus im Alltag. Quellen zur Geschichte des Nationalsozialismus vornehmlich im Raum Mainz—Koblenz—Trier* Boppard 1967

Hinz B, *Die Malerei im deutschen Faschismus. Kunst und Konterrevolution* München 1974

Hitler A, "Parteitag und Organisation der politischen Führung" i *Schulungsbrief* (central månadstidning för NSDAP och DAF) häfte 9 1936

Hitler A, *Mein Kampf* (1925, 1927) München 1939 (Sv övers *Min kamp* Stockholm 1934, 1941, 1970)

Höck M, *Die Hilfsschule im Dritten Reich* Västberlin 1979

Holzcamp-Osterkamp U, *Thesen zum Problem des "autoritären Potentials" als Entstehungsbedingungen des Faschismus* Kongress Wissenschaftler analysieren Konzeption und Funktion von Franz Josef Strauss (manus) Bonn 27-28.6.1980

Horkheimer M, "Montaigne und die Funktion der Skepsis" i *Zeitschrift für Sozialforschung* 7e årg 1938

Hübbenet A v, *Die NS-Gemeinschaft "Kraft durch Freude". Aufbau und Arbeit* Berlin 1939

Hüttenberger P, "Nationalsozialistische Polykratie" i *Geschichte und Gesellschaft* 2a årg 1976

Infield G B, *Leni Riefenstahl. The Fallen Film Goddess* New York 1976

Jochmann W, *Im Kampf um die Macht. Hitlers Rede vor dem Hamburger Nationalklub von 1919 (Rede vom 28.2.1926)* Frankfurt/M 1976

Karlsson I & Ruth A, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket* Stockholm 1983

Kaufmann H, "Erben als Aneignungsprozess" i *Weimarer Beiträge* 9/1979

Kiessling R, Kraut G & Wanitzek U, "Grossbauten des Staates und der Partei (München, Nürnberg, Berlin)" i *Kunst im 3. Reich. Dokumente der Unterwerfung. Katalog der Ausstellung* Frankfurt/M 1974

Klönne A, *Hitlerjugend. Die Jugend und ihre Organisationen im Dritten Reich* Hannover, Frankfurt/M 1960

- Klose W, *Generation im Gleichschritt. Ein Dokumentarbericht* Oldenburg 1964
- Knödler-Bunte E, "Faschistische Öffentlichkeit. Diskussionsbeitrag" i *Ästhetik und Kommunikation* 26/1976
- Koch H W, *Geschichte der Hitlerjugend. Ihre Ursprünge und ihre Entwicklung* Percha 1975
- Kocka J, "Ursachen des Nationalsozialismus" i *aus politik und zeitgeschichte, beilage zur wochenzeitung das parlament* B 25/80 1980
- Köhler H, recension av Borkin 1979 i *Frankfurter Allgemeine* 13.8.1980
- Kracauer S, *Von Caligari zu Hitler. Eine psychologische Geschichte des deutschen Films* i Schriften band 2 (utg av Witte K) Frankfurt/M 1979
- Krüger O & Starcke G (red), *Der 1. Mai 1934. Ein Gedenkbuch für das schaffende Deutschland* Berlin 1934
- Laclau E, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism — Fascism — Populism* London 1977
- Laclau E, "Faschismus und Ideologie" (ur Laclau 1980b) i *Das Argument* 117/1979
- Laclau E, "Zu einer Theorie des Populismus" i *Das Argument* 119/1980a
- Laclau E, *Politik und Ideologie in der marxistischen Theorie. Kapitalismus — Faschismus — Populismus* Västberlin 1980b
- Lexikon der alten Welt* Zürich 1965
- Lingelbach K Ch, *Erziehung und Erziehungstheorien im nationalsozialistischen Deutschland. Ursprünge und Wandlungen der 1933 bis 1945 in Deutschland vorherrschenden erziehungstheoretischen Strömungen, ihre politischen Funktionen und ihr Verhältnis zur ausserschulischen Erziehungspraxis des "Dritten Reiches"* Weinheim, Västberlin, Basel 1970
- MacCabe C, "Was ist ein revolutionärer Text? Realismus und das Kino" i *Alternative* 117/1977
- MEW = Marx Engels, *Werke* Berlin/DDR 1965
- Maschmann M, *Fazit. Mein Weg in der Hitler-Jugend* München 1979
- Mason T W, *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936-1939* Opladen 1975
- Mason T W, *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft* Opladen 1977
- Mauss M. *Die Gabe. Form und Funktion des Austauschs in archaischen Gesellschaften* (1a uppl 1925) Frankfurt/M 1968
- Mitteilungen KdF 1935: Mitteilungen des Amtes "Kraft durch Freude"* Pfalz-Saar nov/dec 1935
- Mosse G L, *Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen in Deutschland von den Napoleonischen Kriegen bis zum Dritten Reich* Frankfurt/M 1,976
- Mussolini B, *OO = Opera omnia* Florens 1951f
- Mussolini B, "Die Lehre des Faschismus" i Nolte 1967
- Nemitz R, "'Mut zur Erziehung' als konservativer Spontaneisrnis" i *Das Argument* 113/1979
- Neumann F, *Demokratischer und autoritärer Staat* Frankfurt/M 1967
- Nohl H, *Die pädagogische Bewegung in Deutschland ind ihre Theorie* Frankfurt/M 1957

- Nolte E, *Der Faschismus in seiner Epoche* München 1963
- Nolte E (red), *Theorien über den Faschismus* Köln, Västberlin 1967
- Nussbaum H v, "Musik als Herrschaftsmittel. Fernsehkritik zu einem Filmfeature 'Zur Bild—Ton—Dramaturgie von NS-Kriegsfilmen' von Hansjörg Pauli" i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 4.9.1980
- Nyssen E, *Schule im Nationalsozialismus* Heidelberg 1979
- Organisationsbuch der NSDAP 1940* (utg av Reichsorganisationsleiter der NSDAP) 6e uppl München 1940
- Ottweiler O, *Die Volksschule im Nationalsozialismus* Weinheim, Basel 1979
- Péheux M & Fuchs C, "Das Subjekt und der Sinn. Zur Neuformulierung des Erkenntnisgegenstands Sprache" i *Alternative* 104/1975
- Picker H, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-42* (utg av Ritter G) Bonn 1951. Sv övers o urval Jonasson S, *Hitlers bordssamtal i führerhögkvarteret 1941-42* Stockholm 1967
- Poulantzas N, *Faschismus und Diktatur. Die Kommunistische Internationale und der Faschismus* München 1973 Sv övers *Fascism och diktatur* Stockholm 1973
- Preisung R, *Willensschulung. Zur Begründung einer Theorie der Schule im Nationalsozialismus* avh Köln 1976
- Preller L, *Sozialpolitik in der Weimarer Republik* Stuttgart 1949
- Priester K, *Der italienische Faschismus. Ökonomische und ideologische Grundlagen* Köln 1972
- PIT 1979: Projekt Ideologie—Theorie: Theorien über Ideologie* Västberlin 1979. Ett kap i sv övers "Utkast till en teori om det ideologiska" i *Zenit* 4/88
- Rauschning H, *Gespräche mit Hitler* Zürich, Wien, New York 1950. Sv övers *Samtal med Hitler* Stockholm 1940
- Rechenschaftsbericht WHW 1934/35* (utg av Reichsführung des Winterhilfswerks des Deutschen Volkes) 1934/35
- Rehrmann J, *Die Kirchen im NS-Staat* AS 160 Västberlin 1986
- Rehmann R, *Der Mann auf der Kanzel* München 1979
- Reichstagung in Nürnberg* Berlin 1934
- Riefenstahl L, *Hinter den Kulissen des Reichsparteitag-Films* München 1935
- Roeder P M, *Zur Geschichte und Kritik des Lesebuchs der Höheren Schule* Weinheim 1961
- Rosenberg A, "Der Faschismus als Massenbewegung" (1934) i *Abendroth* 1967
- Rosenberg A, *Demokratie und Klassenkampf* Frankfurt/M, Västberlin, Wien 1974
- Rosenberg H, *Spenden-Abzeichen des WHW* Västberlin 1974
- Schimmel A, "Opfer 1. Religionsgeschichtlich" i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* band 4 1960
- Schmeer K, *Die Regie des öffentlichen Lebens durch das nationalsozialistische Regime als Mittel der politischen Werbung* avh Münster 1953
- Schmeer K, *Die Regie des öffentlichen Lebens im Dritten Reich* München 1956

- Schnell R (red), *Kunst und Kultur im deutschen Faschismus* Stuttgart 1978
- Schoenbaum D, *Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches* Köln, Västberlin 1968
- Schrade H, "Der Sinn der künstlerischen Aufgabe und politischer Architektur" i *Nationalsozialistische Monatshefte* juni 1934
- Schumann H-G, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung. Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der "Deutschen Arbeitsfront"* Hannover, Frankfurt/M 1958
- Schwarz van Berk H, "Feuerzeichen Stalingrad" i *Das Reich* (veckotidning grundad 1940) 11.1.1943
- Silva U, *Kunst und Ideologie des Faschismus* Frankfurt/M 1975
- Soboul A, *Die Grosse Französische Revolution. Ein Abriss ihrer Geschichte (1789-1799)* Frankfurt/M 1973
- Sonntag S, "Fascinating Fascism" i *The New York Review of Books* 6.2.1975
- Speer A, *Erinnerungen* Västberlin 1969. Sv övers *Tredje riket inifrån* Stockholm 1971
- Stollmann R, "Die krummen Wege zu Hitler. Das Nazi-Selbstbildnis im SA-Roman" i Schnell 1978
- Tasca A, "Allgemeine Bedingungen der Entstehen und des Aufstiegs des Faschismus" (1950) i Abendroth 1967
- Thalheimer A, "Über den Faschnismus" (1930) i Abendroth 1967 s 19-38
- Theweleit K, *Männerphantasien* 2 band Reinbek 1980
- Togliatti P, *Lektionen über den Faschismus* Frankfurt/M 1973
- Vondung K, *Magie und Manipulation. Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus* Göttingen 1971
- Wackenroder W H & Tieck L, *Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* (1797) Stuttgart 1969
- Weinbrenner H, "Das Auditorium der Achtig Millionen" i *Rundfunkarchiv* 10/1938
- Weiss P, *Ästhetik des Widerstands* 2 band Frankfurt/M 1978. Sv övers *Motståndets estetik* Stockholm 1976-78
- Werner R, *Sonjas Report* Berlin/DDR 1977
- Wetzel K & Hagemann P, *Zensur. Verbotene deutsche Filme 1933-1945* Västberlin 1979
- WHW 1933/34: Winterhilfswerk des deutschen Volkes 1933/34* häfte 3
- WHW Düsseldorf 1933/34: Winterhilfswerk des deutschen Volkes* (utg av Friedrich R, Gauführer des WHW und Gauamtsleiter der NSV)
- WHW 1935/36: Winterhilfswerk des Deutschen Volkes 1935/36*, Heft 2. Anordnungen, Rundschreiben, Finanzdienstanweisungen (utg av Reichsbeauftragten för das WHW)
- Winkler H A, *Revolution, Staat, Faschismus. Zur Revision des Historischen Materialismus* Göttingen 1978
- Wippermann W, *Faschismustheorien* Darmstadt 1975
- Wolf C, *Kindheitsmuster* Darmstadt, Neuwied 1979

Wolsing T, *Untersuchungen zur Berufsausbildung im Dritten Reich* Kastellaun 1977

Zimmermann J F, *Die NS-Volkswohlfart und das Winterhilfswerk des Deutschen Volkes*
Würzburg